

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Львівська політехніка»

На правах рукопису

КОЖАН ВОЛОДИМИР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 340.114

**ОСОБИСТІ ПРАВА ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ:
ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник:
Романова Альона Сергіївна,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1 Стан наукової розробки досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі.....	10
1.2 Методологія дослідження особистих прав людини	16
Висновки до розділу 1	22
РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ОСОБИСТИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	24
2.1 Історія зародження та розвитку ідей про особисті права людини.....	24
2.2 Поняття особистих прав людини.....	45
2.3 Класифікація особистих прав людини.....	64
Висновки до розділу 2	81
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТИХ ПРАВ ЛЮДИНИ	83
3.1 Право на життя	83
3.2 Право на людську гідність	130
3.3 Право на свободу та право на особисту недоторканність	162
Висновки до розділу 3	180
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	196

ВСТУП

Актуальність теми. Конституція України у ст. 3 проголошує людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищими соціальними цінностями. Це зумовлює необхідність детальної правової охорони, яка полягає в нормативному закріпленні гарантій невід'ємності цих цінностей. Проте, незважаючи на конституційну охорону, в повсякденному житті маємо факти частого порушення основних прав людини, які закріплюють за людьми вищенаведені цінності, що зумовлено і неправильним трактуванням самих прав, і недостатністю правового регулювання певних відносин, які із цих прав випливають.

У зв'язку з останніми подіями в нашій державі ми мали змогу спостерігати відкрите нівелювання основних цінностей. Події на Майдані проілюстрували нехтування недоторканності людського життя, зневагу до особистої свободи, яку проявляли органи влади, перевищуючи свої повноваження. Мало місце ігнорування міжнародних стандартів у сфері прав людини, основних конституційних принципів.

Натомість події на Майдані показали готовність суспільства захищати свої особисті права, які базуються на гідності та випливають з неї. Усвідомлення людьми своєї значущості проявилось в недопустимості зазіхання на основні їх цінності.

Наведене ілюструє те, що провідне місце в організації правової держави, якою проголосила себе Україна, відведено основоположним правам людини. Тому, щоб відповідати Конституції, держава, здійснюючи свою політику, повинна виходити з недоторканності проголошених у ст. 3 цінностей.

Сьогодні Україна стоїть на порозі значних змін. Адаптуючи українське законодавство до права Європейського Союзу, законодавець найперше має визначити правовий статус людини як найвищої цінності. Такий статус полягає у правильному розумінні особистих прав людини, які є природними та

основоположними. Без визнання особистих прав людини ніяка правова держава не може бути побудована.

Відсутність в законодавстві окреслення меж особистих прав людини, неправильне їх формулювання і трактування призводять до порушення основних підвалин існування людини. Тому правильне визначення сукупності особистих прав людини, характеристика їх меж та змісту значно сприятимуть формуванню громадянського суспільства та побудові правової держави в Україні.

Права людини стали об'єктом дослідження багатьох і вітчизняних, і зарубіжних вчених, серед яких Г. В. Антипова, О. С. Алексєєв, Ю. С. Бадалянц, Дж. Берман, О. В. Гришук, І. М. Жаровська, С. В. Ісакович, В. М. Капіцин, М. С. Кельман, Б. О. Кістяковський, В. Б. Ковальчук, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, М. І. Козюбра, С. Л. Лисенков, О. А. Лукашева, Л. А. Луць, М. М. Марченко, А. Ю. Олійник, В. Ф. Погорілко, С. П. Погребняк, В. Ф. Сіренко, П. М. Рабінович, А. Х. Саїдов, О. Ф. Скаун, С. С. Сливка, Г. К. Цвайгерт, П. Б. Стецюк, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодик, Р. Б. Тополевський, В. Є. Чиркін, М. Ф. Чудаков, П. П. Шляхтун, О. Ф. Фрицький, М. І. Хавронюк та ін.

Попри те, що особисті права людини досліджували багато вчених, у науковій літературі вживають різні терміни на позначення цих прав, а саме: «громадянські» права, «особисті» права, «фізичні» права, «основні» права людини, «невід'ємні» права, «індивідуальні» права тощо. Деякі науковці ставлять знак рівності між «особистими» та «громадянськими» правами, вживаючи їх так: особисті (громадянські) права чи громадянські (особисті) права, інші, навпаки, розмежовують особисті та громадянські права.

Невизначеність поняття щодо особистих прав людини призвела до того, що точного переліку прав, які визначаються як особисті, не існує. Різні вчені розуміють під особистими правами різні права.

Отож ступінь вивчення проблеми особистих прав людини є недостатнім. В Україні наразі немає спеціальних монографічних досліджень особистих прав людини. Особисті права людини вивчали цивілісти як особисті немайнові права, проте на міжгалузевому рівні ця тема не досліджувалася.

Усе це визначає актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане в рамках науково-дослідної роботи Навчально-наукового Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка» з теми «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні» (державний реєстраційний номер 0112U001217).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи – вирішити теоретичні питання, пов'язані з визначенням поняття особистих прав людини, дослідити його зміст, охарактеризувати елементи та здійснити класифікацію особистих прав людини.

Відповідно до поставленої мети визначено такі *задачі*:

- проаналізувати історичний розвиток прав людини, визначити момент виникнення уявлень про права людини, охарактеризувати історію закріплення особистих прав людини і на міжнародному, і на національному рівні;
- з'ясувати підходи до розуміння прав людини та на їх основі сформулювати визначення особистих прав людини, виявити ознаки таких прав;
- встановити підходи і критерії класифікації прав людини, а також сформулювати критерії класифікації особистих прав людини;
- визначити критерій виокремлення особистих прав людини як складових прав людини;
- дослідити філософсько-правове розуміння поняття «життя», визначити елементи складу права на життя;
- визначити межі та зміст права на життя у зв'язку з чим запропонувати відповідні зміни до чинного законодавства;
- проаналізувати ознаки права на гідність, розкрити його зміст;
- визначити межі та зміст права на гідність, звернути увагу на заборону експериментів над людиною як одну з меж права на гідність;
- визначити поняття, межі та зміст права на свободу та права на особисту недоторканність, запропонувати відповідні зміни до законодавства.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері особистих прав людини.

Предмет дослідження – сукупність правовідносин, пов'язаних з особистими правами людини, нормативно-правові акти та інші джерела, які відображають зміст та сутність особистих прав людини.

Методи дослідження. Під час написання дисертаційної роботи, аби одержати найдостовірніші результати, було використано систему методів філософського, загальнонаукового та спеціально-наукового рівнів.

Основу дослідження становлять філософські методи: діалектичний (основними принципами якого є об'єктивність, всебічність, конкретність і повнота пізнання, роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його сторін тощо), логічний (основними прийомами якого є аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного) та ін.

Серед загальнонаукових методів пізнання використано методи системного аналізу (структурний, функціональний, факторний, генетичний), цільовий, типологічний, модельний.

Із спеціально-юридичних застосовано: історико-правовий – для розкриття генезису і тенденцій розвитку особистих прав людини (підрозділ 2.1); формально-правовий – під час визначення понять «особисті права людини», «право на життя», «право на повагу до людської гідності», «право на свободу» та «право на особисту недоторканність» (підрозділ 2.2), а також ознак особистих прав людини, ознак життя, евтаназії, гідності, свободи та недоторканності, під час дослідження структури кожного з вищезгаданих прав (розділ III); порівняльно-правовий – для виявлення подібних та відмінних ознак під час порівняння розуміння вченими поняття прав людини (підрозділ 2.2), закріплення права на життя, визначення його меж, ставлення до абортів та евтаназії (підрозділ 3.1), розуміння поняття «гідність» (підрозділ 3.2) тощо; окрім того, порівняльно-правовий метод дав змогу сформулювати відповідні положення про внесення змін до законодавства України, використовуючи досвід зарубіжного законодавства, яке регулює аналогічні

відносини; метод правового моделювання використовували для визначення перспектив розробки спеціалізованого акта щодо права на життя, доцільності повної заборони абортів та легалізації евтаназії (підрозділ 3.1) тощо.

Дисертаційне дослідження опирається також на сучасні досягнення медицини, біології, ембріології, соціології, політології, загальної теорії права, науки міжнародного права, а також на положення міжнародно-правової та національної юридичної практики.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в комплексному дослідженні явища особистих прав людини, визначенні їх переліку та розкритті сутності.

Наукову новизну конкретизовано в таких положеннях:

уперше:

- обґрунтовано основоположність особистих прав людини та їх комплексний характер, визначено коло прав що належать до основних особистих прав людини та інші, похідні від них;

- на основі аналізу медичної та правової літератури запропоновано та обґрунтовано авторський підхід до визначення моменту виникнення права на життя, а також відповідні зміни до законодавчих актів з метою закріплення моменту виникнення права на життя та встановлення його охорони;

- запропоновано прийняти спеціалізований нормативний акт рівня закону, який би в повній мірі регулював відносини проведення наукових експериментів над людьми;

удосконалено:

- вчення про історичний розвиток уявлень про особисті права людини, який запропоновано розділити на п'ять періодів;

- підходи до визначення поняття особистих прав людини як можливостей кожної людини забезпечувати свою фізичну та морально-психологічну індивідуальність;

- критерії класифікації особистих прав людини, які визначають їх різноманіття та характеризують їх як частину системи прав людини;

набули подальшого розвитку:

- питання правової характеристики особистих прав людини, визначення їх змісту, обсягу та гарантій;
- напрями вдосконалення правового регулювання особистих прав людини, що полягали у пропозиціях змін до законодавства України.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів дисертаційного дослідження полягає в тому, що робота може бути використана:

- у подальшому розвитку теорії особистих прав людини, сутності та змісту таких прав, для поглиблення знань про критерії класифікації прав людини та особистих прав зокрема, право на життя та його межі, допустимість абортів, евтаназії та смертної кари; право на гідність та його зміст; диференціацію свободи та недоторканності і прав на них;

- під час підготовки навчальних посібників, підручників, відповідних навчальних курсів з прав людини. Вони можуть бути корисними для співробітників правоохоронних органів і міжнародних організацій, що здійснюють моніторинг чи захист прав людини;

- при викладанні курсів «Міжнародне право прав людини», «Міжнародне публічне право», «Теорія права і держави», «Конституційне право України», спецкурсів «Загальна теорія прав людини», «Права людини і діяльність органів внутрішніх справ» тощо у вищих і середніх спеціалізованих юридичних навчальних закладах. Практичні рекомендації та пропозиції дисертації можуть бути застосовані в законотворчій діяльності.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження є самостійною науковою роботою. Формулювання положень, які характеризують наукову новизну дисертації, теоретичне і практичне значення результатів роботи є особистим внеском здобувача в дослідження означеної проблеми.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено у 12 публікаціях, з яких 5 статей у вітчизняних наукових виданнях, визнаних фаховими з юридичних наук, 1 стаття у зарубіжному періодичному виданні, та 6 – у збірниках тез доповідей на науково-практичних заходах.

Структура дисертації зумовлена предметом, метою, задачами та логікою дослідження вибраної теми. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків і списку використаних джерел.

Повний обсяг дисертації становить 229 сторінок, з яких основний текст – 192 сторінки, список використаних джерел – 34 сторінки (343 найменування).

РОЗДІЛ 1

СТАН РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ЇЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки досліджуваної проблеми у вітчизняній та зарубіжній юридичній літературі

Проблема особистих прав людини не втрачає своєї актуальності вже протягом цілого сторіччя. Ці права, які є основоположними та природними, викликають інтерес у багатьох вчених різних галузей права. Свій внесок у дослідження таких прав зробили і теоретики-філософи, і конституціоналісти, і міжнародники, а також цивілісти. Останнім часом виокремлюють течію під назвою право прав людини. Представники цієї течії вибрали собі за об'єкт систему прав людини, які становлять основу всієї правової системи суспільства і, як наслідок, системи права держави.

Наше дослідження полягає у визначенні поняття й ознак особистих прав людини, дослідженні їх елементів та змісту. Проблема полягає в тому, що різні науковці по-різному характеризують цю когорту прав та надають їм різноманітного наповнення.

Вважаємо, що розпочинати роботу логічно з дослідження генези прав людини загалом та особистих прав як їх частини. Історію прав людини розглядали крізь призму історії держави і права. Історію розвитку прав людини досліджували, зокрема, В. Капіцин, Д. Ковінько, Ю. Крегул та ін.

В. Капіцин в підручнику «Історія, теорія та захист прав людини» [142] докладно розкриває розвиток прав людини, починаючи від античних часів до сучасності. Він ґрунтовно висвітлює роль прав людини на кожному етапі розвитку людства. Початок історії прав людини автор пов'язує з усвідомленням людиною своєї гідності. Паралельно з таким розвитком прав автор розглядає й розвиток позитивного закріплення прав людини, починаючи від Великої хартії вольностей 1215 р. Усі нормативні акти, в яких закріплено права людини, автор трактує як джерела прав людини.

Досліджуючи історію розвитку прав людини, можна простежити два погляди щодо виникнення прав людини: права як усвідомлення людиною своїх певних можливостей та права як закріплені в певних нормативних актах можливості, надані державою. Такий висновок логічно підводить до характеристики сутності прав людини та визначення підходів до їх розуміння. Тому ми розглянули природно-правову та позитивістську концепції праворозуміння.

Праворозуміння досліджувало чимало вчених, зокрема, Л. Луць, А. Саїдов, М. Марченко, П. Рабінович, М. Козюбра, О. Скакун, Р. Давид, Г. Берман, К. Цвайгерт.

Оскільки цю проблему розглядає філософія права, то в нашому дослідженні ми спираємося на навчальний посібник «Філософія права» колективу науковців юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, за загальною редакцією П. Рабіновича [308]. Цей посібник висвітлює підходи до розуміння права, акцентуючи увагу на природно-правовій концепції розуміння прав людини. Особливо цінним видається характеристика антропологічної парадигми, яка є основою сучасного підходу до розуміння не лише права, а й суспільства загалом.

Для повної картини праворозуміння ми врахували також положення, висвітлені представниками інших концепцій. Так, ми опрацювали підручник з філософії права авторства В. Нерсисянца [209], в якому докладно розглянуто течії, напрями і концепції праворозуміння. Особливу увагу ми приділили позитивістській концепції.

Взявши за основу природно-правову концепцію праворозуміння, ми досліджували поняття «права людини» як загального щодо поняття «особистих прав людини».

Розуміння поняття «права людини» в теорії права ми подаємо на основі опрацьованих підручників О. Скакуна та П. Рабіновича, де висвітлено ознаки прав людини, охарактеризовано їх різноманіття та критерії щодо класифікації [276].

Подібно характеризуємо й розуміння прав людини крізь призму конституційно-правової науки. Цю проблему досліджували також А. Колодій [243], В. Копейчиков [243], Ю. Тодика [243], В. Чиркін [317], Ф. Чудаков [318], П. Шляхтун [322], О. Фрицький [311] та ін. Щоправда, вони характеризували права людини як закріплені в конституціях держав можливості людей, при цьому основний акцент робили саме на наявності досліджуваних прав і конституції. Ми цього підходу до розуміння особистих прав людини не враховували, адже особисті права людини розглядаємо як природні та основоположні, тобто для існування вони не потребують закріплення в конституціях чи законах.

Основний акцент під час дослідження поняття прав людини ми робили на працях вчених, які вивчали права людини як окреме явище. Це, зокрема, Г. Антипова, О. Алексєєв, Ю. Бадальянц, С. Ісакович, В. Капіцин, Б. Кістяковський, Л. Колодій, В. Копейчиков, С. Лисенков, О. Лукашева, А. Олійник, В. Погорілко, П. Рабінович, В. Сіренко, М. Хавронюк та ін.

В. Капіцин у вищезгаданій праці докладно характеризує права людини, наводячи різноманітні концепції прав людини, досліджує підходи до розуміння та, дотримуючись природно-правового розуміння прав людини, визначає права людини як природні і невідчужувані [142]. Таку позицію ми підтримуємо повністю.

Ще одним комплексним дослідженням прав людини є посібник Ю. Бадальянца «Права людини» [75], в якому докладно охарактеризовано сутність прав людини, визначено їх структуру. Особливо ми звернули увагу на розмежування автором «прав» і «свобод».

Ґрунтовним дослідженням прав людини є підручник О. Лукашевої [181], в якому простежується генеза прав людини, а також визначено їх поняття і структуру. Автор логічно й обґрунтовано визначає права людини, акцентуючи на їх позитивному закріпленні, з чим ми не можемо погодитися, зважаючи на природність прав людини. Проте праця важлива з уваги на класифікацію прав людини, зокрема й особистих прав людини. Особисті права людини віднесені автором до першого покоління прав. Цілком погоджуємося із цією думкою.

Втім, основну теоретичну базу щодо прав людини становили два базові посібники в галузі прав людини: «Права людини і громадянина» авторства П. Рабіновича та М. Хавронюка і «Права людини і громадянина в Україні» А. Колодія та А. Олійника.

Ми погоджуємося з думкою П. Рабіновича, що права людини належать їй від народження, тобто незалежно від їх позитивного закріплення, і ґрунтуються на її гідності. Вважаємо, що наведені автором характеристики окремих особистих прав людини, а саме, права на життя та права на повагу до людської гідності, є дещо обмежені та не виходять за межі, окреслені Конституцією.

Позиція А. Колодія та А. Олійника щодо поняття прав людини ґрунтується на їх конституційності та на інституті громадянства, що, на нашу думку, не підтверджує природності прав людини [156]. Проте автори докладно охарактеризували види прав людини за конституційно-правовим підходом, визначили гарантії таких прав та механізми їх захисту.

Окремого розгляду потребує плюралізм підходів щодо визначення особистих прав людини. В науковій літературі вживають різні терміни на позначення цих прав: громадянські права, особисті права, фізичні права, основні права людини, невід'ємні права, індивідуальні права тощо. Деякі науковці ставлять знак рівності між особистими та громадянськими правами, вживаючи їх так: особисті (громадянські) права чи громадянські (особисті) права, інші ж, навпаки, розмежовують ці права.

Загалом визначенню особистих прав людини приділяли увагу такі науковці, як Г. Антипова, А. Колодій, І. Магновський, А. Олійник, В. Погорілко, П. Рабінович, Ю. Тодика, М. Ушакова, О. Фрицький, П. Шляхтун, Н. Шукліна, І. Шумак та ін.

Прихильниками терміна «фізичні права» людини виступають А. Олійник, А. Колодій [156], П. Рабінович [254]. На їхню думку, ці права характеризують фізичне існування людини, тому вони потребують використання терміна «фізичні». Вважаємо, що категорія «фізичні права» не відображає повною мірою сутність людини як істоти не лише фізичної, але й соціальної, моральної, психічної і духовної.

На думку О. Фрицького, ці права доцільно називати природні (особисті) права [311], акцентуючи увагу на природності, тобто належності таких прав від народження. Вважаємо такий підхід дещо нелогічним, адже особисті права охоплюють не всю когорту природних прав людини.

Чимало серед науковців є прихильників найменування особистих прав людини «громадянськими». Це, зокрема, І. Шумак [323], І. Магновський [187], М. Нікіфоров [211], Ж. Пустовіт [250]. Вони вважають, що це поняття відображає сукупність основних прав, які характеризують індивіда як члена суспільства. Свою позицію обґрунтовують тим, що з усіх осіб, які наділені певними правами, найбільший їх обсяг належить громадянам, тому й потрібно називати ці права громадянськими. Ми не можемо погодитися із цією думкою, адже громадянство передбачає і наявність політичних прав та інших прав, які не охоплюються особистими правами.

Окрім цих підходів, деякі вчені віддають перевагу терміну «громадянські (особисті) права». Так, О. Зайчук та Н. Оніщенко ототожнюють терміни «особисті» і «громадянські» права, називаючи їх «особисті (громадянські) права» [133]. Подібну думку висловлює і О. Скакун [276]. Ми не можемо погодитися також і з цим підходом з уваги на вказану вище причину.

Визнаємо слушність за О. Ушаковою, яка називає досліджувану когорту прав – особисті права людини [303]. Прихильниками такого підходу також є Г. Антипова [69], П. Шляхтун [322], А. Мішін [200], Г. Лупарєв. Доречним вважає термін «особисті права людини» й О. Лукашева [181]. Ці науковці характеризують особисті права людини за належністю суб'єкта – людині як особі, тобто не лише як фізичному індивідові, але й враховуючи її соціальну, моральну, психологічну і духовну сутності.

Окремо варто згадати дисертацію Б. Ісмаїлова «Міжнародні стандарти в області особистих прав і свобод людини і національне законодавство Республіки Узбекистан» [135]. Тут, зокрема, автор глибоко дослідив сутність особистих прав людини, довів їх природність, невід'ємність та невідчужуваність. Логічно обґрунтував й переваги

терміна «особисті права людини», охарактеризував гарантії особистих прав людини.

Крізь призму цивільно-правової науки розглядав особисті права людини Р. Стефанчук. У монографії «Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту)» [286] він визначає особисті права людини як об'єкт цивільного права. Звичайно, такі права обмежуються регулюванням цивільної сфери як суб'єктивні немайнові права, проте можемо з упевненістю сказати, що такі особисті немайнові права безпосередньо походять із природних основоположних особистих прав людини.

Серед завдань нашої роботи є також провести класифікацію особистих прав людини. Ми визначали критерії для класифікації, досліджуючи різноманіття спершу всієї системи прав людини, а вже на їх основі – особистих прав людини.

Класифікація прав людини стала об'єктом дослідження таких вчених: М. Антоновича, С. Бахіна, Н. Болібруха, В. Капіцина, Ю. Кириченка, Л. Кременя, І. Литвиненка, Д. Луковської, Н. Мушак, Г. Пеньковської, О. Пунди, П. Рабіновича, А. Стремухова та ін.

Д. Луковська [184], С. Бахін [78] та В. Капіцин [141] виділяють офіційну класифікацію прав людини, яка передбачена міжнародними договорами, та доктринальну, яка існує в наукових колах.

Н. Мушак як критерій класифікації виділяє функціональне призначення прав людини, за яким поділяє права людини на матеріальні і процесуальні [205].

І. Литвиненко поділяє права залежно від їх носія на права людини і права громадянина [177].

М. Антонович [70], І. Ліщина [178], І. Литвиненко [177] поділяють права людини на основні і неосновні. Подібно до них С. Бахін [78], О. Стремухов [278], І. Ростовщиков [265] є прихильниками поділу прав людини на абсолютні і відносні.

Розгалужену класифікацію прав людини наводить П. Рабінович. Основним критерієм поділу прав людини він називає зміст (характер) потреб людини [254].

Зазначимо, що зарубіжні вчені А. Абашидзе [61], А. Йориш [137], С. Глушкова [104] та інші виділяють біологічні права, які за багатьма ознаками наближаються до особистих прав людини.

Підсумовуючи, зазначимо, що, пропри велику теоретичну базу, присвячену особистим правам людини, в наукових колах досі немає: єдиного підходу до визначення особистих прав людини; загального підходу до поняття, яке охоплювало б досліджувані нами права; однозначної позиції щодо сукупності прав, які утворюють систему особистих прав людини. А сукупність багатьох класифікацій унеможлиблює однозначне трактування особистих прав людини.

Тому зазначені проблеми потребують дослідження з погляду теорії прав людини, аби виробити однозначне трактування особистих прав людини та визначити їх місце в системі прав людини.

1.2 Методологія дослідження особистих прав людини

Методи пізнання відіграють вагому роль в процесі дослідження. Правильно вибраний метод значно збільшує достовірність результатів, полегшує роботу над дослідженням.

Методологія – це наука про структуру, логічну організацію, засоби і методи діяльності загалом. Зазвичай під методологією розуміють передовсім методологію наукового пізнання, яка являє собою сукупність теоретичних положень про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності [166, с. 64].

Методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності, а також вчення про цю систему [143, с. 18].

Методологією нашого дослідження є система принципів і способів пізнання, які необхідні для дослідження такого об'єкта, як особисті права людини.

У юридичній науці чітко диференціюють методи філософського, загальнонаукового та спеціально-наукового рівня [183, с. 10]. До філософського рівня належать філософські категорії і поняття (історичне та логічне, конкретне та абстрактне тощо) [145, с. 5] в їх методологічній функції та система світоглядно обумовлених принципів пізнання [316, с. 27]. Загальнонаукові методи – це методи, які використовують майже всі науки, спеціально-правові методи діють в межах однієї чи декількох близьких наук (наприклад, техніко-юридичний, порівняльно-правовий метод) [64, с. 30–32].

Відзначаючи специфіку правового пізнання, професор М. Клеандров наголошує, що «для юридичних спеціальностей велике значення мають загальні принципи, наукові підходи до дослідження, які традиційно відносяться до методологічного апарату суспільних наук, наприклад: діалектичний підхід до розгляду процесів і явищ, тобто дослідження процесів і явищ у їх розвитку та діалектичній єдності; системний; формально-логічний; історичний тощо. Водночас юристи використовують і такі загальні методи дослідження, як аналіз і синтез, аналогія, індукція і дедукція, метод висунення гіпотези, історичної реконструкції, екстраполяції тощо, а також спеціально-наукові методи: порівняльно-правовий, структурно-правовий, статистично-правовий, техніко-юридичний, конкретно-соціологічний та ін. [148, с. 92].

Багаторівневість методології юридичної науки пов'язана з наявністю складних пізнавальних конструкцій та ситуацій у наш час; з модифікаціями об'єкта і предмета юридичної науки; зі змінами самих явищ, які складають об'єкт дослідження, а це, своєю чергою, викликає потребу у створенні нових підходів і методів чи виявленні нових можливостей в наявній методології, використанні досягнень інших наук, необхідних для розв'язання поточних пізнавальних проблем [186, с. 35].

Втім, юридичне дослідження не повинно обмежуватися суто методологією юридичної науки. Залучення методів дослідження інших наук є необхідною умовою розвитку юриспруденції, як і будь-якої іншої науки, що пов'язано з її високою інтегрованістю, міжнауковою трансляцією результатів і

методів дослідження, які є елементами механізму її розвитку. При цьому актуальність тих чи інших дослідницьких засобів інших наук визначається, насамперед, філософськими ідеями, соціальними і культурними цінностями, цілями і завданнями конкретних досліджень, актуалізованих в межах юриспруденції [294, с. 37].

Вибір методів пізнання, основне місце серед яких займає метод загальної теорії, визначався предметом нашого дослідження: основними загальними закономірностями формування, функціонування і розвитку особистих прав людини, так як дослідження будь-якого об'єкта потребує адекватних саме його природі методів, має здійснюватися лише методами, придатними для пізнання саме цих явищ. Отже, предмет і методи тісно взаємопов'язані, оскільки предмет визначає методи [183, с. 36]. Так, зв'язок предмета і метода юридичної науки [155, с. 16] виражається і в особливому категорійному складі науки, і в наявності специфічних, тільки цій науці властивих методів дослідження [64, с. 32]. Ці положення дозволяють запобігти «підміні» чи застосуванню неадекватних для нашого дослідження методів.

Варто також визначити поняття методу юридичної науки. На думку Л. Луць, метод юридичної науки – це система засобів пізнавальної діяльності [186, с. 36]. І. Бризгалов визначає методи юридичної науки як систему прийомів та засобів, спрямованих на отримання об'єктивних та обґрунтованих знань [91, с. 46]. Отже, методи – це засоби пізнання.

Філософські методи виступають основою пізнання, вони присутні на всьому етапі дослідження. Філософські категорії, інтегруючи наукові знання, відіграють роль методологічних принципів пізнання, виконують методологічні функції в пізнанні спеціальних об'єктів [144, с. 23–24]. Цей рівень методології юридичної науки визначає об'єктивність результатів дослідження.

Принципи діалектичного пізнання (об'єктивність, всебічність, конкретність і повнота пізнання, роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його сторін тощо) [291, с. 221], логічний метод (основними прийомами якого є аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, сходження від конкретного до

абстрактного і від абстрактного до конкретного тощо) [292, с. 10–11] та інші загальні філософські методи супроводжували весь процес аналізу предмета дослідження.

Значення логічного методу особливо важливе для формулювання таких понять: «права людини», «особисті права людини», «життя», «право на життя», «гідність», «свобода», «особиста недоторканність» тощо; виявлення властивостей цих явищ, дослідження їх функціонування. Заразом логічний метод дозволяє, спираючись на прийоми формальної логіки, аналізувати правові акти, зіставляти їх один з одним, розкривати зв'язок загального й особливого.

Для викладення історії розвитку особистих прав людини ми застосували конкретно-історичний метод.

За допомогою методу історизму, історико-порівняльного підходу видається можливим виявити етапи і напрями, прорахунки, проблеми в роботах минулих років. Як виявилось, стан прав людини недостатньо досліджений в період до Конституції США. Більшість науковців починає історію таких прав саме від цього періоду. За допомогою цих методів простежимо генезу прав людини та визначимо етапи їх розвитку.

Отже, філософські методи становлять основу для застосування загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. За наявної методологічної багатоманітності використання зазначених принципів та методів дозволило визначити напрями дослідження, здійснити відбір проаналізованих явищ, витлумачити одержані результати.

Тепер охарактеризуємо загальнонаукові методи. Серед загальнонаукових методів пізнання в роботі використовуємо методи системного аналізу (структурний, функціональний, факторний, генетичний), цільовий, типологічний та модельний.

Основним з них є метод системного аналізу. Системний підхід визначається в науці як загальнонаукова міждисциплінарна методологія, загальнонаукова орієнтація, яка «виражається в прагненні побудувати цілісну

картину об'єкта», «сукупність методів і засобів, що дозволяють досліджувати властивості, структуру і функції об'єктів, явищ або процесів в цілому, представивши їх як системи з усіма складними міжелементними взаємозв'язками, взаємовпливом елементів на систему і навколишнє середовище, а також впливом системи на її структурні елементи» [84, с. 22]. Іншими словами, сутність системного підходу полягає в тому, що досліджуваний об'єкт (явище, процес) розглядається не як сукупність його складових частин, а як система, цілісне утворення. Застосування методів системного аналізу дозволило виявити структуру, складові частини прав людини, особистих прав людини, права на життя, права на повагу до людської гідності та права на свободу, права на особисту недоторканність.

Використання типологічного і модельного методів дало змогу встановити новий підхід до класифікації особистих прав людини, визначивши її елементи. Цільовий метод дозволив виявити мету закріплення особистих прав людини в нормативних актах.

Спеціально-юридичними методами пізнання правових об'єктів є порівняльно-правовий, формально-правовий методи та метод правового моделювання [194, с. 15]. Порівняльно-правовий метод ґрунтується на дослідженні значної кількості аналогічних об'єктів та їх порівнянні. Він може бути двох видів – синхронічним (синхронним), і діахронічним (порівняльно-історичним). Крім того, у спеціальній правовій літературі виокремлюють макропорівняльний метод і мікропорівняльний. У першому випадку йдеться про порівняння явищ чи процесів, що відбуваються в різних взаємодіючих системах, у другому – порівняння елементів однієї системи [290, с. 38]. Порівняльно-правовий метод дає змогу дослідити спільні і відмінні риси та характеристики явища чи процесу дослідження.

Предмет дисертаційного дослідження вимагав застосування порівняльно-правового методу, за допомогою якого виявлено подібні і відмінні ознаки під час порівняння розуміння різних науковців поняття «права людини», закріплення права на життя, визначення його меж, ставлення до абортів та

евтаназії, розуміння поняття «гідність» тощо. Це дало можливість сформулювати відповідні положення про внесення змін до законодавства України в порівнянні із зарубіжним законодавством, яке регулює аналогічні відносини.

Формально-правовий метод виокремлює формальний зміст юридичних норм чи явищ в їх сталому стані, забезпечує визначення загальних рис досліджуваного об'єкта, його особливостей, структури, проведення класифікації. Формально-юридичний метод відіграє вагомую роль в аналізі, уточненні, роз'ясненні, визначенні понять, без яких ми не завжди можемо сформулювати наявні проблеми. У юридичній літературі зазначається, що у формально-юридичному методі, який допомагає описати, класифікувати й систематизувати державно-правові феномени, досліджуються їх зовнішні і внутрішні форми. Так, у ньому використовуються такі прийоми, як аналіз, дослідження, методи систематизації [290, с. 39].

Формально-правовий метод використовуємо для визначення понять «особисті права людини», «право на життя», «право на повагу до людської гідності», «право на свободу» та «право на особисту недоторканність» тощо, а також ознак особистих прав людини, ознак життя, евтаназії, гідності, свободи та недоторканності. Окрім цього, використовували його і під час дослідження структури кожного з вищезгаданих прав.

Метод правового моделювання дає змогу визначити майбутні перспективні шляхи чи організаційні форми діяльності через вивчення подібних правових та інших явищ і перенесення їх позитивних елементів на наявні об'єкти. Цей метод може бути використаний у разі пошуку для зазначеного об'єкта ефективних форм регулювання того чи іншого явища, що дає позитивний результат. У юридичній літературі цей метод найчастіше визначається розширено – метод державного і правового моделювання. Моделювання допомагає вивчити ті процеси і явища, що не піддаються безпосередньому вивченню [194, с. 16]. Цей метод ми використовували для визначення перспектив розробки спеціалізованого акта щодо права на життя, доцільності повної заборони абортів та легалізації евтаназії тощо.

Усі зазначені методи використовувалися у відповідному поєднанні, яке визначалося, насамперед, природою досліджуваних об'єктів.

Дисертаційна робота спирається також на сучасні досягнення медицини, біології, ембріології, соціології, політології, загальної теорії права, науки міжнародного права, а також на положення міжнародно-правової та національної юридичної практики.

Важливе місце в методологічному арсеналі дослідження займає категорійно-понятійний апарат, вироблений загальною теорією права та наукою міжнародного права, але особливе пізнавальне значення для нашого дослідження мають поняття і методи системного аналізу, які є специфічним комплексом, що забезпечує реалізацію системного підходу. Як відзначав В. Копейчиков, за певних умов наука вимушена виходити за межі свого предмета і займатися науковими розробками предмета інших наук [158, с. 38].

Так як досягнення мети і вирішення завдань цього аналізу не могли бути здійснені лише завдяки загальнотеоретичному інструментарію, потрібною стала спеціальна робота з виявлення можливостей системного підходу саме для аналізу предмета дисертаційного дослідження. Це також викликало потребу в чіткій систематизації понять системного аналізу, необхідних для дослідження особистих прав людини, зокрема права на життя, створення понятійно-категорійного апарату (на основі новітніх досягнень медико-біологічних наук) як методологічної основи дослідження особистих прав людини, зокрема права на життя, моменту його виникнення і припинення.

Висновки до розділу 1

Права людини є об'єктом дослідження багатьох науковців. Та пропри велику теоретичну базу, присвячену особистим правам людини, у наукових колах досі немає єдиного підходу до визначення особистих прав людини, відсутній і загальний підхід щодо поняття, яке охоплювало б досліджувані нами права, немає однозначної позиції щодо сукупності прав, які становлять

систему особистих прав людини. Зрештою, сукупність багатьох класифікацій унеможливилює однозначне трактування особистих прав людини.

Під час дослідження важливо підібрати сукупність методів, що дозволить якнайкраще вирішити поставлені завдання. Основою методології виступають філософські методи, такі як принципи діалектичного пізнання (об'єктивність, всебічність, конкретність і повнота пізнання, роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його сторін тощо), логічний метод (основними прийомами якого є аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, сходження від конкретного до абстрактного і від абстрактного до конкретного тощо) та ін.

Серед загальнонаукових методів пізнання використано методи системного аналізу (структурний, функціональний, факторний, генетичний), цільовий, типологічний та модельний.

Основна частина дослідження була здійснена за допомогою спеціально-юридичних методів. Спеціально-юридичними методами пізнання правових об'єктів є порівняльно-правовий, формально-правовий методи, а також правове моделювання.

Дисертаційне дослідження спирається також на сучасні досягнення медицини, біології, ембріології, соціології, політології, загальної теорії права, науки міжнародного права, а також на положення міжнародно-правової та національної юридичної практики.

РОЗДІЛ 2

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ОСОБИСТИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1 Історія зародження та розвитку ідей про особисті права людини

Терміни «права людини», «особисті права людини» сьогодні можна побачити в багатьох дисертаціях, підручниках, статтях і наукового, і публіцистичного стилю, почути на конференціях, лекціях, в побутових розмовах. Права людини, особисті права людини як їх різновид, основані на принципах справедливості, рівності і законності. Та так було не завжди, історія розвитку людства знає часи, коли права людини залежали від її належності до певної народності, соціального прошарку. Дослідження виникнення і розвитку ідей прав людини, їх нормативного закріплення є необхідним для розкриття сучасного розуміння особистих прав людини.

На нашу думку, досліджувати розвиток ідей про права людини потрібно поетапно. Наразі немає єдиної думки щодо виділення етапів розвитку розуміння прав людини.

Л. Глухарева поділяє історію розвитку прав людини на такі етапи: 1) зародження ідеї (з II пол. V ст. до н. е.) і формування вчення про права людини (з Нового часу); 2) позитивне закріплення прав людини як системного утворення (з II пол. XVIII ст.); 3) соціалізація прав людини (з початку XX ст.); 4) інтернаціоналізація права (зі середини XX ст.); 5) глобалізація прав людини (на межі XX–XXI ст.) [102, с. 73].

Ми ж вважаємо запропоновані етапи розвитку прав людини внутрішньо суперечливими. Адже поділ будь-якого явища має здійснюватися за однією підставою [130]. А Л. Глухарева в поділі історії розвитку прав людини на етапи використала щонайменше два критерії: 1) якісні і кількісні зміни вчення про права людини та 2) нормативне закріплення прав людини.

А. Колодій та А. Олійник виділяють п'ять історичних етапів розуміння, закріплення та спроб забезпечити права і свободи людини: а) міфологічні

уявлення про людину та її права; б) античний період розвитку суспільства; в) часи середньовіччя; г) Новий час; д) ХХ ст. [156, с. 21]. Із таким поділом на п'ять історичних етапів ми погоджуємося. Окрім того, вважаємо, що перший з наведених поділів на етапи доцільніше назвати «права людини в стародавній період розвитку суспільства».

З появою «людини розумної», під впливом різноманітних чинників, всі люди об'єднувалися в групи, перші прототипи суспільства, що вело до виникнення відносин між окремими особами. Звичайно, були певні правила поведінки, продиктовані вождями, певні традиції вирішення різноманітних ситуацій. Ці правила поведінки А. Першиц назвав мононормами. Для мононорм було характерно те, що вони ніколи не надавали переваг одному члену роду перед іншим, тобто закріплювали «первісну рівність», характерну для потестарних (від латин. Potestus – влада, міць) товариств. Але суть цієї рівності полягала у відсутності свободи, поглинанні людини співтовариством, у найжорстокішій регламентації всієї його діяльності, у консервативності і застійності форм, що закріплювали наявні зв'язки і відносини. Ця «нормативна надмірність» властива товариствам з відносно бідною культурою, для яких найважливішим завданням є підтримання рівноваги, «соціостазу» [267, с. 7].

У мононормах права членів роду представляли собою зворотний бік обов'язків, оскільки первісний індивід не мав відділеного, усвідомленого власного інтересу, відмінного від інтересів роду. В. Поршнеєв, відзначаючи внутрішнє поневолення людини первісного суспільства, підтверджує ці висновки дослідженнями Томаса Штрелова, що жив серед австралійського племені аранда. За його спостереженнями, релігійна традиція і «тиранія» строків (її зберігачів) сковували всяку творчість й уяву тубільців, приводили до апатії і розумового застою [267, с. 8].

Слушну думку висловлюють Л. Расказова і І. Упорова. На їхню думку, природне право починає історію права взагалі, оскільки «природне право» в своєму генезисі виходить з біологічної природи людини, і в цьому сенсі можна говорити про те, що право починається з інстинктів. Саме з інстинкту виходить,

наприклад, щонайперше природне право – право на життя. Права на свободу, гідність особи, особисту недоторканність також сформувалися на ранньому етапі розвитку людського співтовариства» [128].

На початку IV тисячоліття до н. е. в Азії та Північно-Східній Африці виникли перші держави [295, с. 8], зокрема Вавилон. Однією з найдавніших пам'яток права є Кодекс Хаммурапі, датований XVIII ст. до н. е. Якщо докладно проаналізувати його норми, можна зробити висновок, що окремі елементи явища, яке ми сьогодні називаємо «права людини», існували ще в ті часи. Кодекс Хаммурапі – це збірка норм права різних галузей, зокрема кримінального. Такими елементами були саме гарантії окремих особистих прав. Зокрема, передбачалося покарання за такі злочини проти особи, як навмисне чи ненавмисне вбивство (вбивство дружиною свого чоловіка, невдала операція лікаря, доведення кредитором до голодної смерті боржника), тілесні ушкодження (щодо права на життя та права на недоторканність). Проти свободи честі і гідності людини найпоширенішими були злочини проти сімейних устоїв: кровозмішування, невірність дружини, її розпусна поведінка (ст. 129, 133, 143), зґвалтування (ст. 130), крадіжка і підміна дитини (ст. 14, 194), втеча дружини від чоловіка, переховування втікачки, викрадення заміжньої жінки (права на гідність, свободу, недоторканність) [301].

Цікавими видаються положення «Книги мертвих», яка, на думку Я. Кузьменко, є пам'яткою політико-правової думки Стародавнього Єгипту XVIII династії (1550–1292 до н. е.) [168, с. 16]. У Стародавньому Єгипті кожен мав пам'ятати, що за позбавлення життя іншого його чекає суворе покарання у загробному житті. В першій виправдувальній промові померлого йдеться: «Я не чинив зла людям, я не піднімав руку на слабкого... я не вбивав, я не наказував вбивати, я нікому не чинив страждань» [92, с. 201]. На нашу думку, це не правова гарантія, якими є вищезазначені покарання за Кодексом Хаммурапі, а радше моральна, оскільки відповідальність не наставала під час життя особи.

Як зазначає В. Орленко, витоки явища, яке згодом стали називати правами людини, беруть свій початок з найдавніших часів людської історії. Ідеї

про цінність і недоторканність життя, про рівність людей перед вищими силами містяться ще в прадавніх міфах і віруваннях [222, с. 90].

Р. Папаян у монографічному дослідженні «Християнські корені сучасного права» зазначає, що такі особисті права, як право на життя [229, с. 34], людську гідність [229, с. 147] були передбачені ще в Старому Завіті.

Тисячоліття сотням народів проголошувалась незаперечна біблійна заповідь: «Не вбивай!» і стільки ж часу людині давали уроки, як уникнути цієї заповіді: «І наказав Господь Бог Адамові, кажучи: «Із кожного дерева в Раю ти можеш їсти. ...Але з дерева знання добра і зла – не їж від нього, бо в день їди твоєї від нього ти напевно помреш!». Разом з тим, тут же показано, що і непослух Божих настанов не так вже й загрожує важкими наслідками: «А всіх Адамових днів було, які жив, дев'ять сотень літ і тридцять літ. Та й помер він»; «Коли я скажу безбожному: «Конче помреш», а ти не остережеш його й не будеш говорити, щоб остерегти несправедливого від його несправедливої дороги, щоб він жив, то цей безбожний помре за свою провину, а його кров Я зажадаю з твоєї руки!» [168, с. 16–17].

На думку Р. Папаяна, гідність людини виводиться не з чого-небудь, а з самого Божого задуму створення людини: «І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, (і) за подобою Нашою» (Бут. 1.26). Головна особливість біблійної детермінації прав людини – не тільки у фіксації гідності як якоїсь абстракції, а в змістовному наповненні цього поняття: це якості Бога, передані ним людині [229, с. 149].

В індуїзмі також наявні окремі елементи (гарантії) права на життя. Тлумачі Тори стверджують, що саме іудейська віра, на відміну від інших, поставила вбивство та смертну кару під заборону [92, с. 204]. Проте з таким твердженням важко погодитись, оскільки, відповідно до Тори, єврейський суд має право стратити людину чотирма способами: побиттям камінням, спаленням, мечем та удушенням. При цьому будь-яка страта, про яку згадується в Торі як про «умертвіння» – це удушення. Вбивцю ж страчують мечем, так само як мечем страчують і мешканців «розбещеного міста» (Книга Знань, Закони про ідолопоклоніння, гл. 4) [168, с. 17].

До найвідоміших текстів, які істотно вплинули на формування поглядів на суспільство, політику, право міфів, належить знаменитий цикл давньогрецьких міфів про богів, а також не менш знамениті «Іліада» і «Одіссея» Гомера (кін. II тис. до н. е.). У Стародавній Греції вперше були проголошені не права людини, а права громадян. Давньогрецькі погляди про права людини сформувались на основі уявлень про те, що поліс (місто-держава), його закони мають божественне походження і спираються на божественну справедливість. Населення міста складало економічно і політично вільні громадяни. Заняття політикою для них було правом і обов'язком, а участь в обговоренні громадських справ – основною рисою політичного життя [181, с. 37].

Ідея єдності та справедливості, полісу і закону виразно присутня в поемах Гесіода (VII ст. до н. е.) «Теогонія» і «Труди і дні». Діке і Евномія – це, за Гесіодом, сестри-богині, дочки верховного олімпійського бога Зевса і богині правосуддя Феміди. Діке при цьому охороняє Евномія, що уособлює ідеал полісного устрою з пануванням справедливих законів. Відхід від цих божественних встановлень призведе, за словами Гесіода, до того, що «правду замінить кулак», «де сила, там буде і право».

Критика насильства і захист права в поемах Гесіода свідчили про посилення індивідуально-людського (особистісного) начала в тодішньому суспільно-політичному житті, оскільки право завжди і всюди передбачає правосуб'єктність людини, вільну особистість [181, с. 51].

Отже, першими провісниками ідеї прав людини, як взагалі прав, так і в їх зародку, у контексті їх відповідності божественній справедливості і заснованим на ній полісним (державним) законам, стала релігійна й етична (моральна) думка, яку вперше озвучили представники літератури того часу. З писаними пам'ятками політико-правової наукової думки ми зустрічаємося пізніше, коли ідея справедливості, емоційно-почуттєва суть, аморфність і розпливчастість кордонів змісту якої є очевидними, починає супроводжуватися ідеєю рівності. Саме рівність починає дедалі більш виразно характеризувати сутнісну рису

права, оскільки рівність має порівняно зі справедливістю більш виражені контури [75, с. 46].

Хоча вже у II тис. до н. е., у період так званої «гомерівської Греції», елліни широко вживають такі поняття, як «діке» – правда, справедливість, «тіме» – особиста честь [181, с. 51]. Уже в перших епічних творах, прикладом яких, окрім гомерівських епосів, є праці Гесіода «Теогонія», «Труди і дні», присутня ідея індивідуально-особистісних засад тодішнього суспільства. Появу ідеї прав людини, крім того, тісно пов'язують з принципами громадянства, які зародилися в Стародавній Греції та із зародками ідей демократії. Засновником поміркованої цензової демократії вважають Солон [208, с. 39]. Зокрема, вже у VI ст. до н. е. Солон розробив і запровадив конституцію, в якій намагався закріпити ідеї притягнення до відповідальності державних чиновників [181, с. 52].

Кожне суспільство мало своє уявлення про справедливість, гідність і повагу. Майже в кожній давній спільноті людей існувала думка що її провідники повинні правити мудро і керуватися при цьому інтересами загального добробуту [128].

Ідею природної рівності людей і волі всіх людей висловили мислителі-софісти (V–IV ст. до н. е.) [150, с. 109]. Протагор, що вважається засновником школи софістів, сформулював найважливіший їх світоглядний принцип: «Міра всіх речей – людина». Саме софісти в особі Протагора і його послідовників вперше в античній думці висловили ідею, що в житті людей значущість божественного начала не може бути абсолютизована, що люди самі в силах і вправі встановлювати зміст і межі взаємин між собою. Самі люди можуть і повинні визначати масштаби і заходи своєї поведінки, своїх прав та обов'язків, своєї відповідальності один перед одним [75, с. 53].

Софіст Алкідам обґрунтовував природність свободи: «Божество створило всіх вільними, а природа нікого не створила рабом» [280, с. 321]. Антифонт (бл. 400 р. до н. е.) обґрунтовував положення щодо рівності всіх людей за природою: «За природою ми всі в усіх аспектах рівні, притому (однаково) і

варвари, і елліни, доречно звернути увагу на те, що в усіх людей потреби від природи однакові» [280, с. 322].

Наступний рівень осмислення проблематики прав людини в еллінську епоху пов'язаний із формуванням логіко-понятійного апарату пізнання державно-правової матерії Сократом (469–399 рр. до н. е.). Сократ, розглядаючи свободу як справжнє і велике надбання людини і держави, вважав, що вона досяжна лише тоді, коли всі – кожен громадянин і держава – будуть дотримуватися розумних і справедливих законів держави. Свобода людини в устах Сократа набувала не якогось утопічного, абстрактного змісту, а виражала раціоналістичне ставлення людини до полісу (держави) і держави – до людини: щоб бути вільним і тим самим претендувати на визнання такої свободи, треба виконувати закони держави, хай як ти до них ставишся внутрішньо [75, с. 54].

Говорячи про необхідність дотримання всіма розумних і справедливих законів поліса, Сократ стверджував, що тільки на цьому шляху досяжна свобода – прекрасне і величне надбання і для людини, і для держави. Зрештою, особиста доля Сократа, який виступив з принципом індивідуальної свободи й автономії особистості, його засудження і страта виразно демонструють реальний стан справ у царині прав людини і громадянина в епоху афінської демократії [181, с. 56].

Платон (427–347 рр. до н. е.), пояснюючи стану гідність в полісі, писав, що люди різняться природними задатками: «Хоча всі члени держави брати... але, бог, виліпивши тих, хто здатний правити, домісив при народженні золото, і тому вони найбільш цінні, в помічників їх – срібло; залізо ж і міді – помістив в хліборобів і різних ремісників» (діалог «Держава») [142, с. 14].

На думку І. Литвиненка, цілісну концепцію прав людини першим сформував Аристотель. Аристотель обґрунтовував права людини з позиції того, що людина – це істота політична, суспільна [176, с. 9]. Він же розробив основоположні категорії, поняття, що складають основу сучасного праворозуміння. По-перше, це вчення про справедливість розподільчу (таку, що розподіляє), під якою розуміють розподіл усіх благ для людей за їх здібностями,

пропорційно внеску в загальну справу і справедливість урівнювальну (таку, що зрівнює), коли йдеться про рівність перед законом, рівність між рівними (питання злочину і покарання, відшкодування шкоди, цивільно-правові угоди) [156, с. 26]. Цей принцип майже в незмінному вигляді покладено в основу більшості сучасних правових систем. Справді, не можуть бути абсолютно рівними між собою люди з різним рівнем освіти, або з уваги на стан їхнього здоров'я, вік, відповідно, у випадку розподілу будь-чого (влади, винагород) враховуються їхні особисті властивості і здібності, але коли йдеться про захист їхніх природних прав, то вони мають бути однаковими для всіх [176, с. 9].

Цікаво те, як давньогрецький оратор Демосфен у підготовленій судовій промові відстоював свою особисту гідність, ображену ляпасом від Мідія (промова «Проти Мідія про ляпас»). На думку В. Капіцина, Демосфен у цій промові показує зв'язок особистої гідності кожного афінянина з полісною гідністю загалом, із захистом прав громадянина всією міццю поліса. Так, поняття гідності члена роду, сім'ї доповнюється особистою гідністю громадянина, тому захист його особистості, здоров'я, життя гарантує влада публічної спільності (поліса). Особиста гідність громадянина постає як публічна цінність, тобто необмежена тілесною й духовною субстанціями, а піднімається на рівень публічної гідності, без чого громадянин поліса не міг вважатися повноцінним. Це знаменує звернення вже до гідності людини як політичної істоти, або, іншими словами, до прав громадянина. У свідомості афінян утвердилася рівність громадян перед законом, яка захищається полісом в особі суду, що сприяло формуванню передумов прав людини [142, с. 15].

В епоху еллінізму уявлення про державу і право як договір для забезпечення індивідуальної свободи і взаємної безпеки людей розвивав Епікур (341–270 рр. до н. е.). Основні цінності епікурівської етики (свобода, задоволення, «атараксія» – безтурботний спокій духу), як і загалом вона, мають індивідуалістичний характер.

Свобода людини – це, за Епікуром, її відповідальність за розумний вибір свого способу життя. Сфера людської свободи – це сфера його відповідальності

за себе; вона поза необхідністю, оскільки «необхідність не підлягає відповідальності». Свобода здобувається завдяки з'ясуванню того, «що залежить від нас» і «не підлягає ніякому плану». «Необхідність, – говорив він, – є лихо, але немає ніякої необхідності жити з необхідністю». Приборкання пристрастей і бажань розумом і достаток небагатьох – важлива риса вільної людини. «Найбільший плід достатку – свобода» [181, с. 59].

Фактично, наступником Древньої Греції в наукових політико-правових пошуках став Стародавній Рим. Найбільш ранні погляди на ці проблеми в Стародавньому Римі висловлювали представники римської школи стоїцизму.

Найяскравішим представником стоїків є Цицерон. Він охарактеризував республіку як справедливе правління, що надійно захищає майнові права громадян. Свої міркування він базував на визнанні «права за природою» (природного права) як істинного закону, що передреє писаному закону. У цьому призначення держави (*res publica*), що забезпечує справу народу як «з'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Республіка – гарант прав громадян, оскільки це не тільки приватна справа («при захисті свободи громадян немає приватних осіб») [142, с. 17].

Природно-правова концепція Сенеки (Молодшого) (бл. 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.) оснований на понятті «закон долі», під яким він розуміє право природи, якому підпорядковані всі людські встановлення, зокрема держава та її закони. Всесвіт, тобто Природа, як вважає Сенека, є не що інше, як природна держава і природне право. Їх визнання – справа і необхідна, і розумна для людей. І навіть якщо хтось цього не розуміє або не визнає, суть справи не змінюється: всі люди є членами такої держави і підкоряються такому праву. Ідея духовної свободи і рівності всіх людей не може не бути визнана всіма людьми, правителями, оскільки в свободі і рівності відображається природа і дух держави та природного права. Отже, визнання свободи і рівності всіх людей, тобто їх природних людських прав, відповідає природі всього Всесвіту, самої Природи [75, с. 56].

З природно-правових позицій стоїків випливало, що рабство не можна чимось виправдати, оскільки воно суперечить загальному закону і світовому

співгромадянству людей. Стоїки своїми зусиллями вивели природно-правову ідею свободи і рівності всіх людей за вузькополісні етнічні межі і поширили на все людство як співгромадян єдиної космополітичної держави [150, с. 110].

Істотний внесок у розвиток юридичних уявлень про права людини зробили римські юристи. Зокрема, важливе значення мають розроблені ними положення про суб'єкт права, про правові статуси людей, про свободу людей за природним правом, про поділ права на приватне і публічне, про справедливе і несправедливе право. Загалом їх про природно-правову справедливість і справедливе право вагомо вплинуло на формування і розвиток юридичної концепції прав і свобод людини.

Спираючись на джерела чинного права, римські юристи у своєму трактуванні прав індивідів інтерпретували та склали правові норми в дусі їхньої відповідності вимогам справедливості (*aequitas*) і в разі колізій найчастіше змінювали стару норму відповідно до нових уявлень про справедливість і справедливе право (*aequum jus*). Така правозахисна діяльність римських юристів забезпечувала взаємозв'язок різних джерел права і сприяла поєднанню стабільності і гнучкості в розвитку та оновленню юридичної конструкції прав індивіда як основного суб'єкта права [181, с. 66].

Можемо зробити висновок, що політико-правова думка, яка виникла в умовах тих унікальних регіонів світу, де зародилась висока духовна культура і демократія (Афіни, Рим), дала поштовх європейській цивілізації, в основі якої лежить персоноцентристська парадигма, тобто від людини до держави, роль держави є другорядною і підпорядкована інтересам людини [181, с. 67]. Загалом поняття гуманізму не випадково вважають суто європейським витвором і надбанням. Хоча в деяких традиційних суспільствах (Стародавній Китай, Індія) панував і досі панує системоцентристський підхід, де держава підпорядковує своїй волі усіх підданих, перетворюючи людину на виконавця державної волі, що було обумовлено історично, тому не можна вважати такі погляди помилковими чи відсталими [176, с. 10].

Проблеми людської особистості цікавили і стародавніх індійських та китайських філософів, зокрема у Мо-Цзи (V ст. до н. е.) знаходимо майже біблійне «люби оточуючих тебе», тобто визначено необхідність ставитись до людей з любов'ю та шаную, не гірше, ніж чекаєш ставлення до себе, необхідність взаємної любові між людьми визначається запорукою справедливості і добробуту. Мо-Цзи, крім того, сповідував ідею рівності усіх людей від природи, стверджував, що основою походження держави є договір людей [65, с. 14].

Формування правової системи Стародавньої Греції у сфері державного управління передбачало визнання права громадянина на управління державою, що виявлялося і у формі безпосереднього прийняття важливих для держави-поліса рішень через голосування в Народному зібранні, і у формі існування різноманітних засобів контролю за особами, що мали владні повноваження, зокрема і притягнення їх до відповідальності. Однак, по-перше, вказані права були властиві лише незначній частині населення (близько десятої частини), що свідчило про відсутність властивого сучасним демократичним режимам принципу рівності перед законом незалежно від соціального походження, раси, статі та інших ознак. По-друге, правовий статус громадянина не крив у собі таких важливих прав, як свобода думки, совісті й релігії, право на особисту недоторканність тощо. Проте недосконалість закону в цій сфері вже була предметом аналізу для філософів того часу, у працях яких можна знайти обґрунтування рівності людини у сфері публічного управління. Своєю чергою, римське право значною мірою вплинуло на розвиток європейської правової системи, а згодом – на прийняття фундаментальних міжнародно-правових документів у сфері прав людини і громадянина [173, с. 250].

Середньовіччя доповнило античне поняття природного права моральним універсалізмом, що констатував рівність людей перед Богом та висував вимогу моральної поведінки, характерної для класичної середньовічної доби. Пізньому середньовіччю була властива ідея індивідуальної свободи. Падіння Римської імперії обумовило значне послаблення римських впливів у варварській Європі і

в глобальному, і в індивідуальному сенсі. Римське право, ще залишаючи за собою певне значення, було витіснене місцевим звичаєвим правом. Уявлення про свободу, справедливість та право ускладнилося внаслідок виникнення ієрархічних систем взаємних прав та обов'язків, своїх у кожному регіоні. Складне поєднання правових і соціальних інститутів, релігійних систем, філософських концепцій в умовах зміцнення феодальних відносин поступово перетворилося на систему норм, що врегульовували поведінку всіх членів середньовічного соціуму [213].

У Середньовіччі тривало, з одного боку, розширення змісту гідності «своїх», тобто членів роду (громади, міста, імперії), а з іншого боку, зміцнення універсальних уявлень про гідність людини загалом. У Середньовіччі суспільство вдосконалюється паралельно в плані релігійному і світському. Панування монотеїстичних релігій сприяло універсалізації гідності, наповненню його змісту новими якостями, розширенню кола його суб'єктів, механізмів його визнання та реалізації. Християнство вчинило переворот у ставленні до людини, проголосивши рівність людей перед єдиним Богом [142, с. 18].

Найбільший внесок у християнську модель політико-правового мислення, зокрема модель прав людини, вніс Фома Аквінський (1225–1274), він мав ще одне ім'я, церковне, – Аквінат. На вчення Аквіната про державу і право найбільше вплинули погляди Аристотеля на етику, політику, політичну природу людини, природне право і державне право, правову рівність людей.

Фома Аквінський стверджував, зокрема, що головною метою будь-якої держави є забезпечення загального блага для всіх і кожного з її членів, а також найкращих умов для розумного і гідного життя громадян.

Цікавими і важливими для розвитку теорії прав людини є погляди Аквіната на природний закон. Саме цей закон, вважає мислитель, наказує людям прагнути до самозбереження і продовження свого роду, шукати істину та істинного Бога, прагнути поважати гідність кожної людини. Такі міркування мислителя були вагомим внеском і загалом у новозавітне християнське вчення, і в концепцію невідчужуваних природних прав людини зокрема [75, с. 16].

Не менш цікавими є й думки Мартіна Лютера, який не розрізняє станів у межах християнства. Як він зазначав, усі люди – християни і відрізняються один від одного лише професією. Для Лютера головне – це совість, що виражає ідею всеосвященства. Ідеї Лютера щодо посилення світської влади, її автономії від влади папи сприяли утвердженню регіонально князівського абсолютизму. Його думки про монарха як вищого керівника національної церкви, про духовенство як особливий стан, який покликаний служити державі, освячення світської влади релігійним авторитетом – усе це сприяло насадженню культу держави: забобонна віра в державу ставала надовго характерною рисою панівної в той час у Німеччині політико-правової свідомості. Тим паче, що внутрішня релігійність, за яку боровся Лютер, не вимагала, не припускала жодних різких змін у суспільно-політичному ладі того часу; не було потрібно, зокрема, скасовувати експлуатацію селян феодалами, зазіхати на абсолютистські режими, усувати духовне поневолення вірян. Загалом вчення Мартіна Лютера сприяло консервації антифеодальних потенцій Реформації, оскільки в його поглядах дедалі більше (особливо до кінця його життя) наростали елементи соціальної обмеженості, вузькокласового політичного утилітаризму, релігійного фанатизму. Крім того, Лютер, і в цьому його ще одна обмеженість, подолання якої вимагало в майбутніх поколіннях чималих зусиль, вважав, що нерівність людей природна: одні люди можуть і повинні правити, інші – підкорятися. Тому ідея прав людини, природного права не знайшла належного відображення у вченні Лютера, за винятком окремих елементів [75, с. 62].

Більш повно процес визнання прав людини розвинули в гуманістичній філософії Просвітництва, природно-правовій доктрині походження і сутності права і держави та законодавчих актах Англії, що містили перші норми в галузі захисту прав людини, спрямовані на обмеження всесилля і свавілля влади. Велика хартія вольностей 1215 р. вважається початком процесу кодифікації прав людини. У її ст. 39 записано: «Жодна вільна людина не може бути заарештована, або ув'язнена, або позбавлена володіння, або оголошена поза

законом, або вигнана, або яким-небудь іншим чином знедолена, і ми не підемо на неї, і не пошлемо за нею інакше, як за законним вироком рівних їй і за законом країни». Так розвивалася ідея станової рівності перед законом і судом як найважливіший компонент та умова повноцінності людини [181, с. 71].

Петиція про право 1628 р. конкретизувала положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і визнавала незаконним існування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які не керувалися б загальним законодавством. Біль про права 1689 р. [4] став основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії, в ньому закладено основи демократичного парламентаризму [82, с. 149].

Уже на підставі згаданих правових документів можна говорити про утвердження юридичних норм і конструкцій в галузі прав і свобод людини в становообмеженому варіанті, подальший розвиток і збагачення первинної моделі, поступове її поширення (в тій чи іншій модифікації і модернізації) на інші соціальні верстви і країни, нарешті, визнання універсального характеру прав людини сучасним світовим співтовариством і пов'язані з міжнародно-правовими (в поєднанні з внутрішньодержавними) можливостями, форми і засоби для їх затвердження в усіх державах і національно-правових системах.

Додамо, що на українських землях в цей період бурхливо розвивалося також нормотворення у сфері прав людини. Серед юридичних пам'яток цього періоду найбільшу цінність має I Литовський статут – звід законів феодального права Литовської держави (три редакції – 1529, 1566, 1588 років) [147, с. 102]. Незважаючи на свій класово-становий характер, I Литовський статут втілював гуманістичні ідеї епохи. Він був одним з найпрогресивніших у Європі того часу. В ньому проголошувались ідеї рівності людей перед законом (записано правило, за яким усі особи, і бідні, і багаті, повинні судитися за нормами, викладеними в статуті), відповідальності уряду перед народом (у феодально-становій інтерпретації цього поняття), засудження деспотизму, ідеї особистої недоторканності, юридичного захисту прав вільної (шляхетної) особи, індивідуальної відповідальності перед законом («Ніхто ні за кого не повинен

нести покарання, але кожний сам за себе»), відповідальності усіх перед законом, незалежно від майнового і соціального стану. Робилася спроба обмежити джерела «холопства» (вільна людина за злочин не повинна передаватися у вічну неволю) [147, с. 105]. І хоч крім цих положень у статуті були втілені ідеї, характерні для феодального устрою, які відображали його класово-станову сутність (право на феодальну власність, на поступове закріпачення селян, їх особисту залежність тощо), містив він й ідеї прав людини, які пізніше увійшли до загальнолюдського арсеналу моральних і правових цінностей [125, с. 23].

Варто згадати і думки українського філософа Григорія Сковороди, який спромігся піднятися до вимоги рівності як міри справедливості, обґрунтовуючи її природною властивістю. Він вважав людину мірилом і критерієм правди, а її прагнення до щастя, умовою якого є свобода, природним і закономірним. Вказуючи на природну рівність людей і вимагаючи юридичної рівності, він не відкидав відмінності людей за здібностями і нахилами. Щасливою людиною він вважав ту, яка, будучи вільною, працює у вільному суспільстві за своєю природною вдачею [118, с. 82].

Також до теорії природного права і суспільного договору звертався Яків Козельський, який розглядав природні права людини як рівність в усіх аспектах суспільного життя. В умовах панування самодержавного режиму із властивим йому кріпосним правом, де свобода належала лише пану, він вимагав поступового встановлення офіційної свободи для усіх, рівності перед законом, гармонійної єдності інтересів людини і суспільства. Особливу увагу мислитель приділив питанню взаємодії людини і державної влади, ґрунтуючись на теорії суспільного договору.

Початок XVIII ст. став часом зародження формування системи прав людини в Україні. У Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького від 1710 р. [125, с. 24] передбачалося, що до обов'язків гетьмана «належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей».

З погляду історичного прогресу ідей свободи і прав людини варто зазначити, що в Середні віки поляризація правосуб'єктності вільного і безправ'я раба замінюється більш розгалуженою і деталізованою структурою права і правового спілкування відповідно до станово-ієрархічного принципу будови і функціонування феодального ладу загалом. У згоді з безпосередньо політичним і правовим значенням станового поділу права людини стали визначатися її становою належністю. Різні соціальні статуси обумовлювали різні рівні (кола) прав-привілеїв людей в загальній піраміді феодальної системи права – привілеї. Принцип правової рівності (і, отже, право як таке) став поширюватися на більше ніж раніше коло людей і відносин, щоправда, у їх становій диференціації та обмеженості. Права людини на цьому історичному щаблі є різними за змістом та обсягом правами-привілеями членів різних станів, становими правами людини.

Найважливіший крок у становленні прав людини був зроблений в епоху Просвітництва. У XVII–XVIII ст. ця ідея відображалася в теорії природного права, яка дозволила оцінювати з позицій справедливості чинне в державі позитивне право, здійснювати його перетворення в напрямку гуманізму і свободи. Такі мислителі Європи та Америки, як Г. Гроцій, Дж. Локк, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є, Т. Джефферсон, І. Кант розробили нову раціоналістичну теорію прав людини, внесок якої у формування нового юридичного світогляду був чималим і яка сприяла підготовці буржуазних революцій [181, с. 72].

Саме тоді, коли були зруйновані станові рамки середньовічного суспільства, почався розвиток буржуазних відносин й утвердження буржуазного суспільства, рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватися в реальну дійсність, набувши законодавчого оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав людини, додав їм справді демократичного характеру.

Так, одними з перших юридичних документів, які містили положення про права людини в систематизованому вигляді, були Декларація прав Вірджинії

(12 червня 1776 р.) та Декларація незалежності США (4 липня 1776 р.). Обидві містили фундаментальний принцип, на якому заснована демократична форма правління: «Ми вважаємо самоочевидною істиною, що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невід'ємними правами, серед яких право на життя, свободу та прагнення до щастя».

Найбільшого значення в Новий час, на наш погляд, набула Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р. Напередодні революції наприкінці XVIII ст. у Франції виникла проблема визволення особи, її звільнення від деспотичної влади короля, феодала, і ця проблема була вирішена законодавством французької революції. Важливе значення в цьому розумінні мала Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р., що закріпила основні права людини (на власність, особисту свободу, безпеку, спротив насильству) і донині не втратила своєї актуальності. Декларація мала вагомий вплив на політичний, правовий та духовний розвиток не тільки Франції, але й багатьох країн світу.

Спираючись на ідеологію епохи Просвітництва, витримана в дусі концепції суспільного договору, побудованої на невід'ємних правах громадян, до яких були віднесені свобода, власність, безпека та опір гнобленню (ст. 2), Декларація втілювала антифеодальну теорію державної влади і сформулювала принцип суверенітету нації.

Основною ідеєю Декларації стала ідея свободи. Свобода розумілась у широкому змісті як «можливість робити все, що не завдає шкоди іншому» (ст. 4). Межі такої можливості визначає закон, який покликаний забороняти ті діяння, що можуть завдати шкоди суспільству.

Автори Декларації усвідомлювали, що безпека може бути гарантована тільки тоді, коли буде забезпечена недоторканність особи. Саме тому значну увагу приділяли створенню нових програмних принципів у галузі кримінального права, судоустрою та судочинства, заснованих на принципах законності (ст. 7–9): недоторканність особи, презумпція невинуватості, рівність усіх перед законом, відповідність покарання злочину тощо.

У Декларації також була втілена ідея Ш.-Л. Монтеस्क'є про розподіл влад (ст. 16) та закріплено принцип священності і недоторканності права приватної власності (ст. 17).

Отож, Декларація прав людини і громадянина Франції 1789 р. вагомо вплинула не тільки на світогляд французів, але й на розум всього сучасного їй людства. Її автори – М. Лафайєт, О. Мірабо, Е. Сійєс, Ж. Мун'є, А. Дюпор – мали всі підстави стверджувати, що вони розробили програму дій «для всіх народів і на всі часи». Адже Декларація проголошувала основи нового політичного ладу і знаменувала перемогу принципів буржуазного права над середньовічними привілеями, закріпила перші перемоги, здобуті третім станом над абсолютизмом та феодалними порядками. У сімнадцяти статтях Декларації проголошувались «природні» права людини і зазначалось, що мета уряду – їх забезпечення [154, с. 14].

Отже, у період становлення ідеї прав людини від стародавності до нового часу важливе значення відіграли буржуазні революції в США та Європі, під час яких були закріплені створені століттями основоположні права людини. Найважливіше значення на шляху їх закріплення на законодавчому рівні мало прийняття Декларації незалежності США 1776 р. та Декларації прав людини і громадянина Франції 1789 р. Саме ці документи визначили основні принципи державного устрою та проголошували, що рівність перед законом, народний суверенітет, поділ влад, конституція є найважливішими ознаками нової держави, яка була предтечею держави правової.

У новітній період розвитку розуміння прав людини відбулося їх закріплення в міжнародно-правових документах, що, на нашу думку, заслуговує на увагу. Умовно систему міжнародно-правових документів, що регламентують особисті права і свободи людини, як і міжнародно-правові документи про права людини загалом, можна розділити на дві основні групи – універсальні та регіональні міжнародно-правові акти [179].

Своєю чергою, універсальні міжнародно-правові документи, що закріплюють особисті права і свободи людини, також можна розділити на:

а) міжнародно-правові акти ООН про права і свободи людини, які мають рекомендаційний характер та б) конвенційні документи ООН про права і свободи людини.

О міжнародно-правових актів ООН про права і свободи людини рекомендаційного характеру належать декларації, резолюції, мінімальні стандарти, а також документи, прийняті під егідою спеціалізованих установ ООН (ВООЗ, ЮНЕСКО та ін.), в яких закріплені основоположні принципи міжнародного співтовариства у сфері забезпечення і захисту особистих прав та свобод людини. Зазначені документи послужили базою для розробки і прийняття системоутворювальних конвенційних документів про права людини. Не деталізуючи структури і змісту зазначених актів, відзначимо, що саме в них вперше апробовані принципи та норми про права і свободи людини, які стали основою міжнародних стандартів ООН «Загальної декларації прав людини» від 10 грудня 1948 р., Декларації «Про права дитини» від 20 листопада 1959 р., «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» від 20 листопада 1963 р., «Про ліквідацію дискримінації щодо жінок» від 7 листопада 1967 р., «Про захист всіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання» від 9 грудня 1975 р. та ін.

У вказаних документах вперше в межах міжнародного співтовариства було закріплено і права людини загалом, і особисті права і свободи людини зокрема. Наприклад, у деклараціях ООН були закріплені такі основні особисті права і свободи людини:

- право на життя, визнання правосуб'єктності, справедливий судовий процес, захист особистого і сімейного життя, недоторканність, чи недискримінація, рівність, гідність;

- свободи від рабства, від тортур, пересування і вибору місця проживання.

Систему конвенційних документів ООН про права і свободи людини, в яких закріплено особисті права і свободи, утворюють: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., Конвенції ООН «Про статус

біженців» від 28 липня 1951 р., «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації» від 21 грудня 1965 р., «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» від 18 грудня 1979 р., «Проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання» від 10 грудня 1984 р., «Про права дитини» від 20 листопада 1989 р. і додаткові протоколи до них.

Як ми вже зазначали, міжнародно-правові стандарти особистих прав і свобод були закріплені і в низці регіональних документів про права людини. Загальну систему регіональних міжнародно-правових актів про права людини можна поділити на декілька груп:

- європейська система актів (основу якої становить Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (скорочено – Європейська Конвенція з прав людини) від 4 листопада 1950 р.);

- американська система актів (в основі якої Американська конвенція про права людини від 22 листопада 1969 р.);

- африканська система актів (основу якої становить Африканська хартія прав людини і народів від 26 червня 1981 р.);

- система актів, що регламентують права людини в ісламському суспільстві (в основі якої Загальна ісламська декларація прав людини від 19 вересня 1981 р.);

- азійсько-тихоокеанська система актів (основу якої становить Азійсько-тихоокеанська декларація людських прав індивідів і народів від 15 лютого 1988 р.);

- система актів в рамках ОБСЄ (основу якої становить гельсінський Заключний акт від 1 серпня 1975 р.);

- система актів СНД (основу якої становить Конвенція СНД про права та основні свободи людини від 26 травня 1995 р.).

Регіональні конвенції пішли набагато далі, передбачивши засоби захисту прав людини, як, наприклад, Європейський суд з прав людини, що має право розглядати скарги держави на державу й індивідуальні скарги щодо порушень положень конвенції, причому рішення суду є обов'язковим для держави.

Втім, хоча система регіональних актів про права людини має загальний об'єкт правового регулювання – права людини, разом з тим кожен окремо взятий регіональний акт, окрім основних, містить специфічні норми і принципи. Наявність зазначених норм і принципів обумовлюється різними підходами до проблеми прав і свобод людини та особистих прав і свобод особливо. Не останню роль у формуванні зазначених актів відіграли політико-правові та релігійні вчення.

Отже, дослідивши історію становлення уявлень про особисті права людини та їх нормативне закріплення, можемо стверджувати таке:

1. Історію особистих прав людини можна простежувати трояко: а) з моменту виникнення самих прав; б) з моменту виникнення уявлень про особисті права людини; в) історію закріплення таких прав у нормативних актах.

Щодо першого випадку, то в такому разі потрібно ілюструвати всю історію людства, адже такі права виникли з моменту диференціації людини як істоти соціальної та моральної, чи, з погляду креаціоністів, з моменту створення людини.

Дослідження історії закріплення особистих прав людини не задовольняє поставлених перед нами завдань, а лише дотично їх вирішує, адже природні права залежать від їх нормативного закріплення лише гарантіями їх дотримання, але не своїм існуванням.

Тому найдоцільніше висвітлити історію особистих прав людини як історію уявлень про них.

2. Історію особистих прав людини можна поділити на такі періоди: а) стародавній період розвитку (виникнення уявлень про основні цінності, які покладені під охорону права); б) античний період (обґрунтування особистих прав людини); в) середньовічний період (спроби визначення природи особистих прав людини); г) новий час (закріплення особистих прав людини на законодавчому рівні в ролі таких прав); г) сучасний період розвитку.

2.2 Поняття особистих прав людини

Особисті права людини як основні права, які належать людині від народження та забезпечують її життєдіяльність, є об'єктом уваги багатьох вчених. Однак досі не існує єдиного погляду щодо визначення поняття особистих прав людини.

Досліджуючи поняття особистих прав людини, вважаємо за потрібне розглянути поняття прав людини як загальної категорії відносно особистих прав.

Конституція України, закріпивши основним обов'язком держави забезпечення прав та свобод людини, встановлює перелік таких прав, але не дає їх визначення. Права людини можна розуміти двояко. Найперше, права людини – це невід'ємні та невідчужувані права, які належать людині тому, що вона людина. З іншого боку, права – це закріплені державою в певних джерелах правила поведінки.

Поняття прав людини досліджує філософія права. У філософсько-правовій літературі найбільше спорів щодо визначення поняття прав людини між представниками двох концепцій: природно-правової та юридичного позитивізму [115; 209; 308]. Прихильники природно-правової теорії прав людини наголошують на незалежності прав людини від держави. Прихильники ж позитивізму стверджують, що права людини залежать від правової політики держави, від законодавства, застосування права, роботи судів та інших органів влади [142, с. 78].

Природно-правова концепція виходить з того, що права людини невід'ємні, природжені або даровані Богом, абсолютні і деякою мірою позаісторичні цінності, позбавляти яких чи обмежувати які ніхто не має права. Прихильники природно-правової концепції стверджують, що людина наділяється невід'ємними правами з народження. Проблему такого підходу становить відсутність явного джерела права, таке право тягне за собою подальшу інституціоналізацію, позитивне закріплення [307, с. 26–27]. Проте

наступність закріплення прав людини пояснюється як гарантія забезпечення таких прав.

Позитивісти виходять з пріоритету інституціоналізації гарантій через державне право. Це необхідно для стабільності правової системи і держави, а стабільність сприяє безпеці більшості людей і, в підсумку, стає головною гарантією їхніх прав. Якщо бути послідовним у цій позитивістській логіці, то така стабільність і безпека вимагають, своєю чергою, пріоритету інтересів держави перед особистістю, переходу до закритості суспільства, тому його відкритість різним ідейним впливам і постійні переміщення людей дестабілізують обстановку в державі [142, с. 80].

Критикуючи природно-правову концепцію, позитивісти стверджують, що права людини виступають своєрідною утопією, наголошують на надмірній ідеалізації можливостей людини, які відірвані від реального життя. Положення природно-правової теорії можуть реалізуватися лише за умови встановлення відповідних правил (норм), загальнообов'язковість яких забезпечується державою [90, с. 209].

Отже, порівнюючи дві концепції до розуміння прав людини, можна стверджувати, що головним об'єктом дискусії між їхніми прихильниками виступає саме співвідношення прав людини та їх інституціоналізації через встановлення гарантій таких прав. Гарантії дають можливість впливати на захист прав. Гарантії виступають обов'язковою складовою формування громадянського суспільства та правової держави. Громадянське суспільство – основний протагоніст держави, гарант того, що держава стає правовою і не порушує прав людини. При цьому інститути громадянського суспільства набувають характеру основних правозахисних механізмів, які змушують державу поважати права людини [142, с. 81]. Тому, з погляду концепції природного права, найперше, визнаються невід'ємність та природність прав, на сутність яких держава повинна орієнтуватися. Права людини розуміються як відношення людини і влади, при якому влада обмежується у своїх посяганнях на свободу індивіда.

Що ж до юридичного позитивізму, то сутність прав людини він виводить за межі інститутів держави, у сферу моралі, релігії [142, с. 81]. Щоправда, вони залишаються лише моральними вимогами, поки не будуть закріплені державою в певних актах. Для позитивістів права людини становлять інтерес як інституціоналізовані і гарантовані за допомогою норм та органів держави, як нормативно структуровані можливості для дії, вимоги захисту громадянина [142, с. 82].

Отже, обидві теорії мають свої переваги і недоліки. Тому вважаємо помилковим ізольовано розглядати доктринальні концепції щодо природної природи прав людини та їх правове регулювання. При всій різночасності зазначених процесів вони взаємодіють один з одним. Будь-який теоретичний або релігійний погляд буде лише абстракцією без юридичного захисту з боку держави. І процес формування філософсько-правової концепції прав людини підтверджує цей аргумент.

У ХХ ст. із синтетичним підходом до розуміння права виступила антропологія права. За цією теорією, права людини – це поєднання загальнолюдських принципів, національних, локальних (місцевих) уявлень про справедливість, відповідних образів, почуттів, очікувань громадян з вимогами норм права, юридичною практикою. Це в сукупності відображає й абстрактну гуманістичну гідність, і нормативне її оформлення для пізнання, оцінки, захисту можливостей конкретної людини в конкретному правопорядку [251, с. 113–114].

У спеціалізованій юридичній літературі містяться різноманітні визначення прав людини: 1) права людини – це певним чином внормована її свобода; 2) права людини – це певні її потреби чи інтереси; 3) права людини – це її вимоги про надання певних благ, скеровані суспільству, державі, законодавству; 4) права людини – це певний вид (форма існування, спосіб вияву) моралі [252, с. 5].

М. Панкевич визначає права людини як багатогранне соціальне явище, яке охоплює різноманітні сфери життя людини [235, с. 51]. За В. Нерсисянцом,

права людини – частина загального права, вираження суті права як особливого типу і специфічної форми соціальної регуляції [210, с. 22]. Такі визначення прав людини не висвітлюють сутності таких прав, а лише характеризують їх через інші поняття.

Ю. Бадалянц визначає права людини як закріплені в нормах міжнародного та внутрішньодержавного права, визнані суспільством і державою, історично сформовані загальнолюдські стандарти (еталони) свободи, справедливості, людської гідності і щастя, виражені у вигляді матеріально-духовних благ певного розміру (обсягу) та змісту, відповідних їм умов життя людини, законні й обґрунтовані вимоги людини на які визнаються і суспільством, і державою, ними довільно відчужуються, не обмежуються і гарантуються [75, с. 150]. Як бачимо, таке визначення містить синтез положень теорій природного права та юридичного позитивізму та відповідає підходу до розуміння прав людини антропології права.

Т. Андрусак визначає права людини як невідчужувані свободи і права особи, які індивід отримує від народження, основне поняття природного і будь-якого права загалом [66, с. 67]. У цьому випадку простежується підтримка автором природно-правової концепції.

Варто звернути увагу на розуміння прав людини П. Рабіновичем. Він виділяє загальносоціальне право та спеціально-соціальне (юридичне). Загальносоціальне право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів [252, с. 4]. Там же він наводить визначення прав людини як певних можливостей людини, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей [252, с. 4–5].

На нашу думку, визначення прав людини, яке запропонував П. Рабінович, є найбільш вдалим, особливо, якщо розглядати таке визначення як загальну категорію до особистих прав людини. Таке визначення охоплює ознаки прав,

без відношення до їх позитивного закріплення. Тому, розуміючи права людини як можливості, необхідні для її розвитку, можна стверджувати про природженість та невід'ємність прав, про що йтиметься нижче.

Окрім поняття «права людини», часто використовують поняття «права та свободи людини» або окремо «свободи людини». Часто ці поняття ототожнюють, що вважаємо помилковим, адже вони мають різний зміст. У ст. 3 Конституції України йдеться про права і свободи, що є підставою для диференціації їх змісту.

Свободу можна визначити як можливість особи вчинити будь-яку активну дію. Тобто спільним для права та свободи виступає визначена юридична можливість для людей поступати певним чином.

Щодо відмінності, то за словами Ю. Бадалянца, термін «свобода» покликаний підкреслити більш широкі можливості для індивідуального вибору, не окреслюючи при цьому конкретного результату такого вибору. Іншими словами, тут законодавець має на увазі головно вольову спрямованість і форму правової поведінки людини, а не той результат, який може бути досягнутий [75, с. 152].

Щодо права, то воно визначає конкретні дії людини, які приводять до певного результату, а також передбачає, що ця можливість може бути реалізована за умови докладно описаної юридичної процедури.

Отже, свобода передбачає відсутність обмежень щодо її реалізації, на відміну від права, яке передбачає наявність можливостей і механізму щодо їх реалізації. Свобода – це активна дія, яка не обмежується з боку держави чи інших, право ж – це можливості, які забезпечуються державою.

Характеризуючи поняття прав людини, варто зазначити, що залежно від статусу суб'єкта, якому ці права належать, їх поділяють на групи. Виділяють права людини, права особи і права громадянина. У контексті нашого дослідження найбільше нас цікавить поняття «права людини». Для повного і правильного його розуміння важливо з'ясувати, зокрема, суть слова «людина».

Передовсім зауважимо, що термін «людина» потрібно відрізнити від таких суміжних понять, як «індивід» та «істота».

Термін «індивід» не закріплено в законодавстві України, проте в науковій літературі до нього неодноразово зверталися. М. Матузов визначає індивіда як живу істоту, яка перебуває в єдності з навколишнім середовищем [195, с. 67]. Визначають поняття індивіда і філософські словники: 1) одиничне, на відміну від сукупності, маси; окрема жива істота, особа, людина, на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства загалом [306, с. 212]; 2) одиничний, окремих, фіксований, тим чи іншим способом виділений, відмежований предмет; окрема сутність чи істота; особина, кожний самостійно існуючий організм; окрема людська особа [304, с. 260].

Українські словники подають аналогічні визначення цього поняття. Так, у Словнику іншомовних слів індивіда визначено як окрему людину, особу [279, с. 467]. Тлумачний словник української мови прирівнює індивіда до індивідуума, та визначає його як кожний самостійно існуючий живий організм: особина; окрема людина, особистість [298, с. 235].

Щодо поняття «істота», то Тлумачний словник української мови визначає його як живий організм, людину, тварину [298, с. 240]. Подібне визначення наводить і Новий тлумачний словник української мови у трьох томах [214, с. 790]. Відповідно, можемо говорити про змістовну подібність термінів «істота» та «індивід». Щодо поняття «людина», то воно є ширшими за змістом. Тобто всі люди є істотами та індивідами, проте не всі індивіди та істоти є людьми. Тому, визначаючи поняття людини, варто наділити її всіма ознаками істоти й індивіда та вказати на спеціальні ознаки, які не охоплюються цими поняттями. Також, застосовуючи поняття «істота» та «індивід» до людей, варто вживати такі словосполучення: «людські істоти», «людські індивіди» або «біосоціальні індивіди» [308, с. 161].

Щодо безпосередньо характеристики поняття «людина», то найперше це потрібно зробити з біологічного погляду. За вченням антропології, людина відповідно до зоологічної систематики належить до виду людини розумної – *Homo Sapiens* [270, с. 128] (вид – це сукупність близькоспоріднених організмів, які характеризуються певними, тільки їм властивими морфофізіологічними та

еколого-географічними особливостями; вільно схрещуються та дають плодюче потомство [204, с. 52–53]). Вид *Homo Sapiens* входить до роду *Homo* (Людина). Отже, з погляду біології, людина за будовою тіла, функціонуванням організму, способом живлення тощо належить до тваринного світу. Проте, як правильно зазначає В. Бігун, у своїй сутності людина виходить далеко за межі біологічного її розуміння як істоти-частини тваринного світу [83, с. 12]. Тому виникає потреба сформулювати загальнонаукове поняття людини, яке охоплювало б усі її ознаки.

Окрім характеристики людини як істоти біологічної, можна наголосити також на соціальній, культурній, духовно-моральній її стороні. Щоправда, науковці дискутують між собою щодо чіткого розмежування людини і тварини. Деякі вчені наголошують, що найрозвиненіші людиноподібні мавпи майже не відрізняються від першолюдей. Основним критерієм їх диференціації є викопні знаряддя праці [270, с. 143–144]. На противагу їм В. Якимов та В. Кочеткова пропонують провести між людиною і твариною так званий «мозковий рубікон» (700-800 см²) [162]. Крім того, на противагу еволюціоністів виступають креаціоністи [85, с. 87–92, 134–140, 197–199; 117, с. 488–495, 500–509].

Із філософського погляду, людина – це суспільна істота, яка являє собою найвищий ступінь розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури [306, с. 736]. Український тлумачний словник характеризує людину як особу, як втілення високих інтелектуальних і моральних якостей [298, с. 302]. Новий тлумачний словник доповнює таке визначення ще такими ознаками, як притаманний лише їй якісно специфічний спосіб буття – практика, що визначає і такі суто людські ознаки, як свідомість, творчість, свобода, а також членороздільна мова, котрі перетворюють біосоціального індивіда на суспільну істоту [214, с. 115].

П. Рабінович, характеризуючи поняття «людина», вказує на те, що людське в людині зосереджене головню в освоєних нею формах і способах життєдіяльності, що завжди реалізуються в певному соціально-культурному контексті [308, с. 168]. Зважаючи на таке твердження, можна констатувати, що

визначити загальне поняття людини неможливо, адже з розвитком суспільства воно щоразу набуватиме нових ознак.

Тому, дослідивши наукову літературу, можна сказати, що людина – жива істота, індивід, яка поєднує в собі фізичний, природний, духовний, моральний та соціальний аспекти, успадковані та набуті за життя.

Визначивши поняття людини, відзначимо, що часто «права людини», «права особи», «права громадянина» вживають в однаковому значенні. Вважаємо це неправильним, адже особа, людина та громадянин – поняття різні.

Ототожнювати права людини і права громадянина неправильно, адже права громадянина випливають з позитивного права, яке держава гарантує своїм громадянам через певне юридичне закріплення. Права ж людини випливають з теорії природного права, яке належить людині без врахування типу її відносин з державою. Такі права належать людині незалежно від її громадянства. Отже, якщо порівнювати ці дві категорії, можна зазначити, що громадянин користується всіма правами людини, а також правами громадянина [75, с. 26].

Щодо поняття «права особи», то насамперед також потрібно з'ясувати зміст поняття «особа». Великий тлумачний словник української мови визначає особу як людську індивідуальність, особистість; людину як втілення індивідуального начала в суспільстві [298, с. 532]. Філософський словник містить положення, що особа – це стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства або спільності [306, с. 315]. Як бачимо, поняття «особа» характеризує людину як елемент суспільства, тому характеристика прав особи зводиться до суспільних прав. Тобто поняття «права особи» є вузким від поняття «права людини».

Отже, для характеристики особистих прав людини важливе значення мало з'ясування поняття «права людини», оскільки воно виступає загальним відносно поняття «особисті права».

Відтак визначимо поняття «особисті права людини». У науковій літературі вживають різні терміни на позначення особистих прав: громадянські,

особисті, фізичні, основні, невід'ємні, індивідуальні тощо. Дехто з науковців ставить знак рівності між особистими та громадянськими правами, вживаючи їх так: особисті (громадянські) права чи громадянські (особисті) права, інші навпаки розмежують особисті та громадянські права. Окрім різного позначення особистих прав, в літературі запропоновано ще більше різних визначень таких прав.

Причиною відсутності єдиної позиції можна вважати прагнення науковців відстояти те визначення, до якого вони схилиються. Ще одним фактором може бути те, що з'ясування самої сутності прав та їх закріплення в законодавстві пройшло довгий шлях, що й стало причиною виникнення великої кількості поглядів не тільки на сутність прав людини загалом, а й на визначення особистих прав людини. Також перепорою для того, щоб науковці дійшли згоди є те, що ця група прав людини є особливою серед інших прав, оскільки вони є природними і мають особистий характер [303].

Додамо, що термін «громадянські права» в кожному конкретному випадку застосування (чи то в науковій літературі, а чи в законодавчій або судовій практиці) наповнюється новим змістом.

Характеризуючи міжнародно-правові акти, зауважимо, що в Міжнародному пакті про громадянські і політичні права [13] йдеться про різновиди основних прав людини. У ст. 6 Європейської Конвенції з прав людини [9] йдеться про право людини на законний судовий розгляд під час визначення її цивільних прав та обов'язків. Судова практика Європейського суду в Страсбурзі трактує поняття «громадянські права» дуже широко, поширюючи його на всі питання приватного права.

У законодавчій практиці зарубіжних країн особисті права і свободи іменують «громадянськими», «невідчужуваними», «індивідуальними» або «особистими», вказуючи на їх першоважливе значення у формуванні правового статусу громадянина, незалежного від держави [135, с. 54].

Для правильного розуміння особистих немайнових прав потрібно визначити суб'єкта таких прав. Як знаємо, особисті права закріплено в

більшості держав у конституціях. Проте такі конституції рідко згадують про людину як суб'єкта таких прав і свобод.

Так, «у Республіці Болгарія, – зазначено в п. 2 ст. 4 Конституції Болгарії 1991 р., – держава гарантує життя, гідність і права особистості та створює умови для вільного розвитку людини і громадянського суспільства» [200, с. 78]. Найчастіше на позначення суб'єкта прав людини законодавці використовують слова «кожен», «все», «всі особи», «ніхто», застосовують і безособові вислови на зразок: «визнається право», «гарантується свобода», що відносяться до будь-якої людини. Так, Конституція Греції 1975 р. закріплює: «Всі особи, що знаходяться на території грецької держави, користуються повним захистом свого життя, честі і свободи, незалежно від національної, расової та мовної приналежності, релігійних або політичних переконань» (п. 2 ст. 5) [110, с. 290].

Суб'єктивність підходу законодавців під час формулювання і конституційних прав та обов'язків загалом, і особистих прав та свобод зокрема не треба перебільшувати. Вибір законодавців часто визначається низкою більш глибоких і досить об'єктивних чинників: типом економічних відносин, станом економіки, політичним режимом, рівнем культури суспільства, його історичними та правовими традиціями тощо [135, с. 57].

У концентрованому вигляді ці чинники формують два основні підходи до питання про взаємини держави й особи, на які вказує О. Лукашева. Перший відображає західну теорію індивідуальної свободи людини, за якою індивід повинен бути максимально незалежний від держави, а держава зобов'язана забезпечити свободу людини, зокрема й від свого втручання. Другим підходом вважається теорія соціальної рівності, гарантованої державою. У сучасних умовах ідея соціальної рівності найбільш наочно виражається концепціями лібералізму і ліберального егалітаризму [182, с. 10].

Відповідно, зазначені підходи визначають й основні підходи до формулювання особистих прав і свобод. Наведемо кілька різновидів позначення особистих прав та їх визначень.

П. Рабінович виділяє фізичні (інакше кажучи, вітальні, тобто життєві) права – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб, та особистісні права – це можливості збереження, розвитку і захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду і духовності [254, с. 12].

А. Колодій та А. Олійник виокремлюють фізичні та особисті права. Фізичні права – це можливості людей, що характеризують їхнє фізичне і біологічне існування, задоволення матеріальних, духовних та деяких інших потреб, а особисті права – це можливості людини і громадянина щодо захисту своїх прав, свобод і законних інтересів [156, с. 167].

Щодо фізичних прав ми підтримуємо думку О. Ушакової, яка зазначає, що, з одного боку, це будуть фізичні права, які забезпечують існування людини загалом, та безпосередньо особисті права, які надають особі можливість захисту своїх прав і свобод. При цьому вона наголошує, що не можна вважати особисті права лише такими, які забезпечують захист прав людини, адже вони є ширшими за своєю сутністю, ніж на це вказують науковці. Уже саме поняття говорить, що ці права належать кожній особі від природи і передбачають можливість існування та вільного розвитку людини. Фізичні ж права не відображають повною мірою неповторності людської особистості, а лише акцентують на тілесності людського буття, що властиво для таких галузей, як біологія, медицина та фізика [303].

О. Зайчук та Н. Оніщенко ототожнюють терміни особисті і громадянські права. На їхню думку, особисті (громадянські) права – це можливості людини, надані для забезпечення її фізичної та морально-психологічної індивідуальності. Вони слугують гарантією індивідуальної автономності і свободи, засобом захисту суб'єктів від свавілля з боку держави та інших людей. Це – природні права людини, що визнаються та закріплюються державою, гарантують їй певний рівень свободи і забезпечують фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантують невтручання в індивідуальне життя [133, с. 184].

О. Скакун вважає, що громадянські (особисті) права і свободи – це природні, основоположні, невід’ємні права людини. Вони походять від природного права на життя і свободу, яке від народження має кожна людина, і покликані гарантувати індивідуальну автономію і свободу, захищати особу від сваволі з боку держави та інших людей. Ці права дають людині змогу бути самою собою у стосунках з іншими людьми і державою. Ці права є загальними, надтериторіальними і наднаціональними.

До громадянських (особистих) прав зазвичай належать можливості людини, необхідні для забезпечення її фізичної і морально-психологічної (духовної) індивідуальності. Відповідно, особисті права поділяють на фізичні і духовні [276, с. 263].

На думку І. Шумака та І. Магновського, найбільш відповідним найменуванням цієї групи прав є термін «громадянські права» [303]. Громадянські права покликані забезпечувати свободу й автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного внутрішнього втручання [250, с. 21]. Тобто науковець безпосередньо пов’язує ці права з громадянським суспільством, яке виступає засобом всебічного забезпечення прав і свобод людини та громадянина, і передбачає захист громадянина від незаконного посягання.

Поняття «громадянські права» досить поширене в юридичній теорії та практиці США. Там його ототожнюють з поняттям «конституційні права». В американському праві ці права називають терміном «рївасу». Воно охоплює всі аспекти приватного життя людини: інтимні сторони, соціальні зв’язки, коло інтересів і потреб, ведення перепису, щоденників, власні думки і судження тощо. В одному з американських юридичних словників право «рївасу» витлумачено як право бути залишеним у спокої [318]. «Існує, – пише М. Никифорова, – і інший специфічний американський сенс поняття «громадянські права» – це ідеальні норми, що втілюють або символізують вимоги послідовного здійснення рівноправності» [211, с. 3].

Часто на противагу поняттям «громадянин», «громадяни» законодавці зарубіжних держав виживають поняття, що характеризують належність певних

індивідів до своєї нації. У конституціях зарубіжних країн трапляються вислови «всі греки», «венесуельці», «кожен іспанець», «турок» та ін. Це пов'язано з тим, що в багатьох західних країнах термін «нація» використовують не стільки в етнічному, скільки в політичному сенсі, насамперед на позначення соціальної бази держави, її людського втілення. У конституціях і законодавстві таких країн поняття «національність» вказує на державно-правову належність індивідів і рівнозначно поняттю «громадянин» [135, с. 58].

У низці мусульманських країн поняття «громадянин» іноді ототожнюють з поняттями «мусульманин», «правовірний». Так, в Ірані згідно з Конституцією 1979 р., уряд і правовірні зобов'язані ставитися до немусульман по «ісламській справедливості» і поважати їхні права, але тільки в тому випадку, якщо вони «не плетуть змов проти ісламу» (ст. 14) [185, с. 76].

Застосування терміна «громадянські права» часто критикують науковці. Зокрема, П. Рабінович вказує, що таке поняття (як і сам термін) пов'язується, асоціюється природним чином з правами саме громадян тієї чи іншої держави (тобто не всіх, не будь-яких людей). А тому зазначене поняття не є тотожним поняттю особистих (точніше – особистісних) прав людини [254, с. 11].

О. Ушакова зазначає, що не можна залишити поза увагою той факт, що «громадянські права» пов'язують особу з громадянством певної держави. Тому визначення «особисті права» є більш доречним, адже воно відкриває реальну сутність цієї групи прав, яка проявляється на природному шляху виникнення і припинення, а також в тому, що ці права мають особистий характер і є проявом особистої свободи людини.

Якщо говорити про те, що ці права повинні мати назву громадянські, то потрібно пам'ятати, що громадянські права є правами, які виступають як державні гарантії. Це права, які належать людині як громадянину певної держави, і кожен громадянин держави має право на захист цієї групи прав з боку держави. А якщо говорити про ці права як особисті, то все ж таки вони будуть належати кожній людині, незалежно від її громадянства. І саме особисті права передбачають свободу людини не тільки в ухваленні рішень, а й в їх реалізації [303].

Неоднозначне тлумачення термінів «громадянські права» і «особисті права» людини, що простежується і в науково-теоретичній літературі, і в законодавчій практиці низки країн, призводить до зміщення понять у сфері правової регламентації прав і свобод особистості незалежно від її правового статусу, а саме громадянства.

Співвідношення між правами людини і правами громадянина навіть у демократичних державах різне і нерідко залежить від суб'єктивного вибору укладачів тієї чи іншої конституції. Одне й те саме право може бути в одній конституції сформульовано як право людини, а в іншій – як право громадянина, хоча є такі права, до характеристики яких всі демократичні держави підходять однаково [317, с. 261].

Ми прихильники розмежування громадянських та особистих прав за суб'єктом їх реалізації. Логічне співвідношення людини і громадянина характеризується досить простою конструкцією: кожен громадянин – людина, але не кожна людина – громадянин. Однак на практиці політичні міркування завжди ускладнюють цей умовивід і визначають особливий правовий статус громадянина. Громадянин користується всіма правами людини, але одночасно має низку додаткових прав та обов'язків, властивих тільки йому.

Громадянин як володар громадянських прав є найбільш універсальним суб'єктом конституційних прав та обов'язків. Він володіє максимальним їх обсягом. Разом з тим буде неправильним вважати громадянина суб'єктом всіх прав та обов'язків. Так, у своїй країні він не користується правом притулку, – таке право зазвичай є прерогативою іноземців та осіб без громадянства. Можливі й інші винятки в універсальній правоздатності громадянина, пов'язані, наприклад, з віком, соціальним становищем та іншими конкретними обставинами.

Це наочно можна простежити в Хартії основних прав і свобод, що є складовою частиною Конституції Чеської Республіки 1992 р. У чеській Конституції визначено, що права та свободи, гарантовані Хартією, належать людині [36]. Проте чимало її положень розраховані лише на громадян (п. 4

ст. 14; п. 2 ст. 20; п. 1, 4 ст. 21; ст. 23 та ін.). Законодавець Болгарії питанню про співвідношення прав людини і громадянина присвятив у Конституції спеціальну ст. 26, за якою громадяни Республіки Болгарія, де б вони не знаходилися, володіють всіма правами й обов'язками, за винятком тих, які пов'язані з наявністю болгарського громадянства. Аналогічне правило встановлюють Конституція Словацької Республіки 1992 р. (п. 2 ст. 52) [39], Конституція Словенії 1991 р. (ст. 13) [38], Угорщини 1993 р. (ст. 70) [26] та ін.

Враховуючи неоднозначне тлумачення терміна «громадянські права», що охоплює, крім особистих прав і свобод, окремі політичні й економічні права, безпосередньо пов'язані з правовим статусом людини, а саме громадянством, потрібно розрізняти особисті та громадянські права. Термін «особисті права і свободи» властивий індивідові, незалежно від його правового статусу, громадянства тощо. Також варто зазначити, що якщо раніше особисті права і свободи означали захист від неправомірного втручання держави, то тепер такі права становлять собою гарантію невтручання не тільки з боку держави, але й з боку всіх інших суб'єктів – політичних і громадських організацій, інших людей тощо [185, с. 78].

Серед науковців існують й різні підходи до визначення самого поняття особистих прав і свобод.

На думку Г. Антипової, особисті права і свободи – це природні, невідчужувані, що безпосередньо реалізуються можливості індивіда, які знаходяться в стані постійного користування, та складові невід'ємних умов існування людини, що закріплюються й охороняються державою [69].

Особисті права – це сукупність прав, що належать людині від народження і не залежать від її громадянства. Особисті права називають також громадянськими [322, с. 169].

На думку відомого російського науковця О. Лукашевої, «особисті (громадянські) права (права першого покоління) покликані забезпечувати свободу й автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його

юридичну захищеність від будь-якого незаконного втручання. Органічна основа і головне призначення цивільних прав полягають в тому, щоб забезпечити пріоритет індивідуальних, внутрішніх орієнтирів розвитку кожної особистості» [181, с. 153].

Казахстанський учений Г. Лупарев вважає, що «особисті права і свободи являють собою права, які відносяться до приватного життя людини» [185, с. 74–76].

А. Мішин зазначав: «Особисті права і свободи надаються людині як фізичній особі незалежно від того, чи є вона громадянином цієї країни. Західна теорія часто розглядає цю категорію прав і свобод як природну, даровану людині не державою, а природою або Богом. На практиці ці права і свободи також мають позитивний характер, оскільки вони мають юридичну силу тільки тоді, коли порядок їх застосування встановлюється законом» [200, с. 45].

О. Фрицький природні (особисті) права визначає як сукупність природних і невідчужуваних основоположних прав, що належать людині від народження і не залежать від її належності до конкретної демократичної держави. Природні (особисті) права надаються людині від народження, а не державою, яка, залежно від ступеня демократичності, може закріпити або не закріпити ці права в основному законі. Конституція України визнає і гарантує, перш за все, саме природні (особисті) права людини [311, с. 181].

Отже, науковці акцентують на окремих аспектах цієї категорії прав: обов'язок держави забезпечити свободу й автономію індивіда, позитивний характер особистих прав, належність до приватного життя людини. Втім, попри різноманітність підходів до визначення таких прав, суть їх є однаковою – категорія особистих прав і свобод людини характеризується там, що держава визнає свободу особистості в певній сфері відносин, яка віддана на розсуд індивіда, і не може бути об'єктом домагань держави. Ці права становлять основу всіх прав і свобод людини, покликані забезпечити незалежність індивіда, юридично охороняти простір дії особистих інтересів, гарантувати можливість самоідентифікації особи.

На підставі аналізу вищезазначених думок науковців, можна зробити висновок, що особисті права – це невідчужувані та основоположні права людини, які належать їй від моменту народження, стосуються забезпечення її фізичної і морально-психологічної індивідуальності.

Дуже часто особисті права людини асоціюють з особистими немайновими правами. Ми вважаємо, що ці категорії прав несуть в собі різне наповнення, тому доцільно буде провести їх співвідношення та диференціацію.

К. Флейшиц називає особисті немайнові права правами «...на блага, що невіддільні від кожної певної особи, інакше кажучи, права, які охороняють не протиправні прояви індивідуальних рис, здібностей, прагнень людини» [309, с. 9].

З. Ромовська характеризує ці права як права, які виникають з приводу благ, позбавлених економічної цінності, тісно пов'язані з особистістю уповноваженого, а тому не передаються і не відчужуються від нього [263, с. 23].

На думку М. Малєїної, «особисте немайнове право – це суб'єктивне право, яке виникає з приводу благ, які позбавлені економічного змісту, тісно пов'язане з особою уповноваженого та індивідуалізує його, що має специфічні умови виникнення та припинення» [190, с. 18].

Л. Малюга вважає, що «особисті немайнові права – це міра можливої поведінки (певні правомочності) особи (фізичної чи юридичної), гарантована законом, право вільно, на власний розсуд визначати власні дії із набуття, здійснення (реалізації) особистих немайнових благ, які складають її сутнісну основу» [193, с. 45].

Р. Стефанчук визначає особисте немайнове право як суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом є тісно та нерозривно пов'язане з особою носієм, не має економічної природи походження та економічного змісту і спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу), і об'єктом якого є особисте немайнове благо, а у визначених законом випадках – й інше нематеріальне благо [286, с. 131].

Отже, всі наведені вище визначення науковців особистих немайнових прав характеризують їх через такі ознаки:

- ці права належать кожній фізичній особі;
- належать їй від народження або за законом;
- немайновий характер таких прав;
- тісний зв'язок таких прав з фізичною особою-носієм прав;
- належність таких прав фізичній особі довічно.

Як бачимо, за змістом поняття особистих немайнових прав суміжне з поняттям особистих прав, проте воно наділене ще однією ознакою – немайновим характером. За твердженням Р. Стефанчука, «немайновість» полягає в тому, що це право позбавлене економічного змісту, тобто не може бути оцінене точно в будь-якому матеріальному еквіваленті [286, с. 56].

Нам під час характеристики особистих прав і свобод людини не потрібно виділяти таку їхню ознаку, як позбавлення економічного змісту. Цивілісти таку ознаку виділяють для того, щоб охарактеризувати такі права через їх диференціацію з майновими правами, які становили собою донедавна основу предмета цивільного права.

Також внесення особистих немайнових прав до регулювання цивільного права цивілісти пояснювали як необхідність поставити їх під охорону цивільного права. Щодо особистих прав і свобод в аспекті, в якому ми їх розглядаємо, то вони становлять собою основоположні права, тобто є основою всіх інших прав, тому підпадають під охорону цілої системи права держави.

Отже, ототожнювати особисті немайнові права та особисті права людини неправильно. Адже перші становлять собою інститут цивільного права, другі є позагалузевими, або, правильніше сказати, всегалузевими, загальними, тобто належать кожній галузі та підлягають охороні з боку кожної галузі права.

Тому, дослідивши наукові підходи до розуміння прав людини, простеживши плюралізм розуміння особистих прав і свобод людини, можемо підсумувати:

1. Особисті права, як певні можливості особи, належать їй від народження та є невід'ємними. Тому правильною для розуміння таких прав є природно-правова концепція праворозуміння. Крізь призму цієї концепції особисті права належні людині незалежно від їх закріплення державою в нормативно-правових актах. Проте відкидати роль нормативного закріплення в розумінні особистих прав все ж не потрібно, адже саме введення прав людини в нормативні документи ставить перед державою обов'язок щодо їх охорони та захисту. Тому нормативне закріплення виступає гарантією можливості реалізації людиною таких прав.

Розглядаючи поняття особистих прав людини через визначення загального поняття прав людини можна навести такі ознаки, властиві особистим правам, як основоположність, невідчужуваність, невід'ємність та природність. Основоположність особистих прав характеризує їх як основу для інших прав, їх первинність. Природність полягає в належності таких прав людині від народження, хоча щодо моменту їх виникнення дискутують в наукових колах. Про це ми докладно опишемо в підрозділі, присвяченому праву на життя. Невід'ємність особистих прав полягає в неможливості позбавити особу таких прав, а невідчужуваність – у неможливості їх передачі.

2. Особисті права людини характеризуються через такий суб'єкт, як людина, що становить собою єдність фізичного, біологічного, духовного та соціального, та через особисту належність таких прав, тобто згадувану нами вище ознаку невідчужуваності.

Отже, зважаючи на наведені вище ознаки особистих прав і свобод людини, здійснене розмежування з іншими поняттями, які близькі з ним за значенням та обсягом, можна сказати, що особисті права і свободи людини – це основоположні, невідчужувані, невід'ємні та природні можливості, які належать кожній людині від народження та стосуються забезпечення її фізичної і морально-психологічної індивідуальності.

2.3 Класифікація особистих прав людини

Особисті права людини є структурним елементом усієї системи прав людини. Водночас це й сукупність елементів, об'єднаних в окремі підсистеми. Тому для цілісної характеристики особистих прав людини, аби полегшити їх розуміння, потрібно здійснити їх класифікацію.

Класифікація структурних елементів покликана сприяти більш цілісному теоретичному і практичному сприйняттю явища загалом. З практичного погляду, класифікація допомагає структурувати поведінку учасників суспільних відносин, пов'язаних із цим систематизованим явищем.

Філософський енциклопедичний словник визначає класифікацію як систему супідрядних понять (класів, об'єктів) деякої галузі знання або діяльності людини, яка часто надається у вигляді різних за формою схем (таблиць) і використовується як засіб для встановлення зв'язків між цими поняттями або класами об'єктів, а також для орієнтування в різноманітті понять або відповідних об'єктів [306, с. 257].

В Академічному тлумачному словнику української мови поняття «класифікація» витлумачено як систему розподілу предметів, явищ або понять на класи, групи тощо за спільними ознаками, властивостями. Класифікацією називається система розміщення предметів за класами на підставі схожості цих предметів у середині класу і їх відмінності від предметів інших класів [63].

Українська радянська енциклопедія визначає класифікацію як процес. Так, класифікація – це розбивання множини будь-яких об'єктів (елементів) на групи (підмножини). Крім цього, енциклопедія наводить вимоги до класифікації: 1) підмножини, на які розділено множину, не повинні перетинатися (містити спільні елементи); 2) в сумі підмножини повинні дати вихідну множину класифікованих об'єктів; 3) кожен елемент повинен входити до якогось одного класу; 4) поділ множини на групи має здійснюватися за однією ознакою [302, с. 207].

Як бачимо, поняття «класифікація» переважно визначають через поняття система. Тому вважаємо за потрібне визначити також поняття системи.

Словники дають такі визначення поняття «система»: 1) сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках один з одним, яка утворює визначену цілісність, єдність [306, с. 609]; 2) порядок, зумовлений правильним, планомірним розташуванням та взаємним зв'язком частин чого-небудь; 3) сукупність яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за спільною ознакою, призначенням [63]; 4) сукупність якісно визначених елементів (зміст системи), між якими існує закономірний зв'язок чи взаємодія (структура системи). Найважливішими рисами системи є її розчленованість і цілісність [302, с. 230]; 5) певний порядок у розташуванні і зв'язку дій [300].

О. Пунда визначає систему як певний визначений порядок у розташуванні і зв'язку частин будь-чого, зокрема й у дії. Система – це форма організації, це ціле, що являє собою єдність закономірно розташованих і таких, що перебувають у взаємозв'язку між собою, частин. Система будь-якого об'єкта характеризується цілісністю, тобто внутрішньою єдністю об'єкта, його відносною автономністю та незалежністю від навколишнього середовища.

Поняття системи органічно пов'язане з поняттями «цілісність», «елемент», «підсистема», «зв'язок», «відносини», «структура». Системі властива не тільки наявність зв'язків і відносин між елементами, що її утворюють (певна організованість), але й нерозривний зв'язок із середовищем, у взаємодії з яким система виявляє свою цілісність. Водночас будь-яку систему можна розглядати як елемент системи вищого порядку [249, с. 32].

Особисті права людини становлять собою також певну систему елементів, яка характеризується певними ознаками, окрім того, вони виступають елементом системи прав людини. Тому для цілісної картини наведемо спочатку різноманітні класифікації прав людини.

Як зазначає Д. Луковська, у науковій літературі існує понад 10 критеріїв класифікації прав і свобод людини [184, с. 2]. Наведемо і проаналізуємо доступні нам класифікації прав та свобод людини.

На думку С. Бахіна, існує офіційна класифікація прав і свобод людини, яка передбачена міжнародними договорами, та неофіційна, або доктринальна, яку здійснюють науковці [78, с. 42]. Загалом аналогічного положення про класифікацію прав і свобод людини дотримується В. Капіцин [142, с. 108]. Почнімо з доктринальних класифікацій.

За джерелом походження прав людини їх розділяють на а) природні і б) позитивні. Зараз юристи виділяють два найважливіші джерела: 1) саму природу або факт народження людини (це положення обґрунтовують прихильники природного права) і 2) закони держави (так стверджують представники позитивного права).

Природно-правова концепція багато в чому основана на ідеї заперечення ролі держави як дарувальника прав людини. Вона обґрунтовує позадержавне походження природних прав людини і стверджує, що вони існують незалежно від державного визнання. Держава може або поважати і гарантувати їх, або порушувати і пригнічувати, але забрати в людини властиві їй від народження основоположні права вона не може.

Юридичний позитивізм, навпаки, заперечує будь-яке позадержавне походження прав людини. Джерело прав людини зводиться лише до законодавства. Свої права, вважають позитивісти, кожна людина знаходить в силу встановлень держави, яка на свій розсуд закріплює їх у законодавстві [287, с. 10].

Позитивізм вважає реальними правами людини ті права, які гарантуються законом (позитивні права). А природні права для позитивіста – це лише потенційні можливості (свободи); їх потрібно відносити до сфери моралі, а не права [141, с. 44].

Права людини поділяють на позитивні і негативні, що відображають позитивні і негативні аспекти свободи. Позитивні права людини фіксують обов'язки держави, осіб та організацій надати громадянинові ті або інші блага, здійснювати певні дії (право на соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, гідний життєвий рівень). Здійснення позитивних прав неможливе без

наявності в держави достатніх ресурсів, їх конкретне наповнення прямо залежить від багатства країни і демократичності її політичної системи.

У негативному значенні свободу розуміють як відсутність примушення, обмеження у ставленні до особи, у позитивному – свобода вибору, а головне, спроможність людини до досягнення своєї мети, прояву хисту до індивідуального розвитку. За такими відмінностями свободи негативні права визначають обов'язки держави та інших людей стримуватися від тих або інших дій у ставленні до особи [112].

Залежно від функціонального призначення права поділяють на матеріальні та процесуальні. До матеріальних прав і свобод відносяться ті з них, які закріплюють за людиною і громадянином можливість користуватися матеріальними і духовними благами та відповідають на питання «хто?» або «що?». До категорії процесуальних прав відносять ті з них, які здійснюють функцію забезпечення матеріальних прав і свобод, їх захист від можливих порушень, а також відновлення, якщо вони вже були порушені, і відповідають на питання: «як?», «яким чином?». Отже, вони визначають процедуру реалізації, а у випадку захисту порушеного (оскарженого) права в суді – процес їх відновлення. Процесуальні права відносно матеріальних прав і свобод мають чітко виражений службовий характер [141, с. 14]. І. Шумак вважає, що за своєю суттю право вільного доступу до суду, право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги, право обвинуваченого на захист, презумпція невинуватості тощо є процесуальними правами людини, які є одночасно правами-гарантіями конституційно-правового статусу людини і громадянина [323, с. 13].

В залежності від носія прав права поділяють на права людини і права громадянина. У першому випадку йдеться про права, які пов'язані зі самою людською істотою, її існуванням та розвитком. Людина (як суб'єкт прав і свобод) виступає як фізична особа. Таке розмежування виходить зі змісту самої Конституції України. Більшість статей Розділу II починається словами «кожен має право...». Такий підхід узгоджується з практикою міжнародного

співтовариства, оскільки за загальними нормами міжнародного права невід'ємні права і свободи кожної людини, незалежно від того, чи має вона громадянство, повинні поважатись будь-якою державою. За Конституцією України до цього виду прав можна віднести право на життя (ст. 27), право на повагу гідності людини (ст. 28), право на невтручання в особисте і сімейне життя (ст. 32).

Що ж до прав громадян, то вони зумовлені сферою відносин людини із суспільством, державою, їх інститутами. Основу цього права становить належність людини до держави, громадянином якої вона є. Україна, як і будь-яка інша держава, захищаючи свій суверенітет і незалежність і ставлячи за мету забезпечення гідних умов життя, передовсім своїм громадянам, закріплює певні права і свободи, які належать суто їй громадянам. Так, участь в управлінні державними справами, свобода об'єднань у політичні партії передбачені лише громадянам України. Також лише громадянам держава гарантує додаткові умови для здійснення права на працю, права на соціальний захист [177, с. 60].

За кількісним складом суб'єктів здійснення прав людини права поділяють на колективні та індивідуальні. Тут потрібно враховувати, що із загального погляду, основною метою існування прав людини є захист та розвиток людини як особистості (індивідуальні права). Деякі із цих прав можуть примусово здійснюватися на вимогу окремих людей, або користуватися ними можуть групи людей. Це стосується свободи зборів та організацій, свободи релігії і, особливо, свободи формування профспілок та вступу до них. Колективний елемент в реалізації індивідуальних прав стає ще більш очевидним, коли, наприклад, права людини пов'язані з правом членів етнічної та культурної меншості на збереження своєї мови і культури.

Найяскравіший приклад колективного права людини – це право на самовизначення, яке, як вважається, мають народи, а не окремі люди. Однак причина того, що право на самовизначення визнано правом людини, полягає в тому, що його розглядають як необхідну передумову розвитку окремої людини. Хоча останнім часом вже не тільки на міжнародному рівні простежуємо судові

рішення у спорах між індивідом та державою на користь індивіда. При цьому є безперечним, що колективні права не повинні порушувати фундаментальні індивідуальні права, такі як право на життя, свободу від тортур [230, с. 160–161].

Залежно від рівня правового регулювання виділяють фундаментальні, закріплені в міжнародних універсальних правових актах, основні, декларовані основним законом країни – конституцією, похідні права і свободи, утворені від основних, які отримали свій розвиток і конкретизовані в галузевому національному законодавстві. Більшість розвинених правових, демократичних держав прагнуть до найбільш повного і всебічного врегулювання правового статусу людини і громадянина. Цим пояснюється фактично тотожне закріплення основних прав і свобод в національних конституційних актах та актах міжнародно-правового рівня [319, с. 35].

В залежності від значення для людини права поділяють на основні (*fundamental*) та неосновні (*minor*). Щодо співвідношення цих прав існують різні думки. Так, Д. Клейн вважає, що основні права людини потрібно відрізняти від прав, які гарантуються конституціями чи законами окремих держав. Перші належать до норм, які є настільки основоположними, що визнані в цілому світі, як це видно з міжнародних конвенцій і практики. Всі права, які отримали універсальне визнання, можна вважати нормами *jus cogens* (імперативними нормами) [330].

Відповідно до іншої позиції, яку відстоює, зокрема, І. Ліщина, фундаментальними правами є конституційні права, бо саме вони закріплюються в конституціях сучасних держав як найважливіші і пріоритетні, а на їхній основі визначається статус людини в суспільстві [178, с. 11].

На думку М. Антоновича, з якою ми погоджуємося, основними правами людини є універсально визнані цінності, закріплені міжнародними конвенціями та конституціями держав. Це, передовсім, ті норми, які в науці міжнародного права називають *jus cogens* [70, с. 15].

На думку І. Литвиненка, використання терміна «неосновні» є не виправданим і вживання такої термінології щодо прав людини применшує їх

значення. Права не можуть бути другорядними. Проте можливий поділ прав і свобод на основні та конкретизуючі. У цьому випадку, конкретизуючі права – це аж ніяк не «другорядні», менш значні права, що потребують меншої уваги з боку держави [177, с. 59]. На думку Ю. Бадалянца, основні права слугують своєрідним стрижнем, каркасом правового статусу особи. Це, так би мовити, стовбур, від якого виростають гілки і листя – інші права і свободи, що відносяться до конкретної предметної сфери життя і діяльності особистості. Отже, основні права людини утворюють фундамент, базу правового статусу особи (міжнародно-правового та внутрішньодержавного) й одночасно базу для похідних від них, але нітрохи не менш важливих, інших прав і свобод [75, с. 124]. Наприклад, зміст права на участь в управлінні державними справами розкривається в праві на участь у всеукраїнському та місцевих референдумах, праві на доступ до державної служби тощо. Перелік особистих конституційних прав людини доповнюється правами, які закріплені, наприклад, Цивільним кодексом України: право людини на ім'я, право на індивідуальність [177, с. 59].

Існує також поділ прав людини на абсолютні і відносні. Досить поширеною в юридичній літературі є думка, що абсолютними є ті права, які не підлягають обмеженню (відчуженню), а відносними, ті що можуть бути обмежені. Таку думку підтримують С. Бахін [78, с. 46], О. Стремоухов [287, с. 340], І. Ростовщиков [265, с. 53] та ін.

Втім, досліджуючи поняття абсолютних прав, С. Сліпченко дійшов висновку, що поділ на абсолютні і відносні права часто призводить до порівняння або протиставлення різнопланових, різнопорядкових або тотожних категорій. Такий підхід, напевно, може мати місце в теорії права, оскільки спрямований до певного узагальнення, але не завжди виправданий. При його застосуванні нерідко існує ймовірність підміни понять, помилкового сприйняття сутності того чи іншого правового явища, довільного використання термінології [278, с. 71].

Традиційну класифікацію прав людини, в основі якої лежить генераційний підхід, розробив французький науковець Карел Васак. Цей поділ

прав на три покоління передбачає, що перше покоління становлять громадянські і політичні права, друге покоління – соціально-економічні та культурні права, третє – колективні права або солідарні [86, с. 160].

До першого покоління прав відносяться ті ліберальні цінності, які вперше були сформульовані в процесі здійснення буржуазних революцій в Європі, а потім конкретизовані і розвинені в практиці і законотворчій діяльності перших демократичних держав. При цьому йшлося, насамперед, про особисті і політичні права і свободи: право на свободу думки, совісті і віросповідання, право кожного громадянина на ведення державних справ, право на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особистості, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний і з додержанням усіх вимог справедливості розгляд справи незалежним і безстороннім судом тощо. Великий інтерес в етико-правовому відношенні становить відродження у визначному документі Великої Французької революції – Декларації прав людини і громадянина – такого права, яке виражається в презумпції невинності: «Так як кожен передбачається невинним, поки не встановлено протилежне, то в разі затримання особи всяка зайва строгість, що не викликається необхідністю з метою забезпечення його затримання, повинна суворо каратися законом» (ст. 9).

Ці та інші права і свободи висловлювали так звану «негативну» свободу, тобто в них формулювався (у різні, як бачимо, способи) обов'язок держави утриматися від втручання у сферу особистої свободи і створювати умови для участі громадян у політичному житті. Іншими словами, перше покоління прав людини виражало ідею звільнення особистості від свавілля державної влади, яка в епоху рабовласництва і феодалізму повністю пригнічувала людину, не вважала її гідною уваги [75, с. 106].

Тому відлік першого покоління прав людини можна вести з періоду встановлення юридичної рівності, коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства. На цей період припадають розвиток буржуазних відношень й утвердження буржуазного суспільства з його законодавчими

актами. Лише тоді рівноправність з ідеальної категорії почала втілюватися у реальну дійсність, набувши конституційного або іншого законодавчого оформлення. Принцип юридичної рівності, який став основою універсальності прав людини, додав їм справді демократичного характеру. Після Другої світової війни необхідність забезпечення основних прав людини була визнана в більшості розвинених країн [151].

Друге покоління сформувалося в процесі тривалої і складної боротьби народів різних континентів за поліпшення свого економічного рівня, підвищення культурного статусу. Сюди зараховують так звані «позитивні» права, тобто права, для реалізації яких потрібна чітко організована і планомірно здійснювана діяльність держави щодо забезпечення і захисту цих прав [75, с. 107].

Права другого покоління спочатку були відображені в Загальній декларації прав людини (1948), а потім закріплені в Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966). Разом з тим, ці права мають більш відносний характер, ніж права першого покоління. Міжнародне співтовариство не висуває якихось жорстких критеріїв до здійснення цих прав. Так, за ч. 1 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, враховуючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів [172, с. 566].

Третє покоління прав виникає після Другої світової війни в період звільнення багатьох країн від колоніальної залежності, інтернаціоналізації та глобалізації гуманітарних, екологічних проблем.

На думку О. Лукашевої, яку ми підтримуємо, права третього покоління є колективними і можуть здійснюватися певною спільністю (асоціацією). Подібно висловлюється і французький вчений К. Васак. Він до третього

покоління прав відносить лише колективні права, основані на солідарності: право на розвиток, мир, незалежність, самовизначення, територіальну цілісність, суверенітет, позбавлення від колоніального пригноблення, право на гідне життя, здорове навколишнє середовище, на спадщину людства, а також право на комунікацію [341, с. 19].

Існують й інші думки з цього приводу. Наприклад, на думку С. Поленіної, третє покоління прав людини охоплює права (спеціальні права) тих категорій громадян (дітей, жінок, молоді, людей похилого віку, інвалідів, біженців, представників національних і расових меншин та ін.), які із соціальних, політичних, фізіологічних та інших причин не мають рівних можливостей з іншими громадянами щодо здійснення загальних для всіх людей прав та свобод і через це потребують певної підтримки з боку і держави, і міжнародної спільноти загалом. Головні заперечення проти легітимації таких прав як права людини пов'язані з небезпекою розмивання початкової ідеї природних прав, якими всі люди володіють рівною мірою. Захисники цих прав аргументують свою позицію посиленнями на неможливість захистити права цих категорій в рамках наявної соціальної структури і необхідністю забезпечити їх реалізацію за допомогою особливих правових можливостей [172, с. 567].

Першим глобальним універсальним міжнародно-правовим актом, який містив основи прав народів, був Статут ООН. Він передбачав таке «колективне» право, як право народів на самовизначення (ст. 1). Подальший розвиток і закріплення «колективні» права отримали в таких міжнародно-правових документах, як Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам 1960 р. [287, с. 11].

У 1996 р. О. Семітко запропонував виділити права четвертого покоління, до яких віднести права людини, пов'язані із здійсненням абортів, евтаназії [159, с. 207]. Щодо змісту цього покоління прав і свобод людини одностайної думки поки що немає. На думку Ф. Рудинського, ці права мають захищати людину від загроз, пов'язаних з експериментами у сфері генетики людини, відкриттями в галузі біології [266, с. 72]. Наприклад, Ю. Дмитрієв до четвертого покоління

зараховує лише інформаційні права і технології. А. Венгеро називає четверте покоління правами людства (право на мир, на ядерну безпеку, космос, екологічні, інформаційні права тощо) [97, с. 203].

Якщо проаналізувати міжнародні нормативно-правові документи, які закріпили основні принципи розвитку біомедицини, то можна відзначити чималу увагу до питань, пов'язаних з правовим статусом біологічних (соматичних) прав людини. Сьогодні виникають дискусії в суспільстві щодо того, чи потрібні людям такі права і якими мають бути межі їх реалізації? Так, Рада Європи, ЄС, деякі інші міжнародні організації чітко визначилися у цих питаннях. Окремі соматичні можливості, надані сучасною медициною, відносяться до категорично заборонених. Наприклад, такими є право на клонування – створення біологічного двійника з дорослої клітини донора. До заборонених відносять також право на евтаназію – задоволення потреби хворого у прискоренні смерті діями або бездіяльністю [289, с. 58].

На відміну від соматичних прав, інформаційні права, так звані «віртуальні права», є більш врегульовані на міжнародному рівні і не мають суперечностей з внутрішньонаціональним правом та в суспільстві загалом. Крапку в дискусіях поставили резолюції ООН, які задовольнили бажання суспільства. Наприклад, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 5 липня 2012 р. закріпила права на свободу слова в Інтернеті [289, с. 59].

Оскільки тема нашої роботи стосується особистих прав людини, то нас більше цікавить класифікація прав людини за змістом (характером) її потреб, котрі цими правами забезпечуються. Як ми вже зазначали, у літературі мовиться про наявність і доктринальної, і офіційної класифікації прав людини.

Офіційну чи міжнародно-правову класифікацію прав людини пов'язують з правами, закріпленими в Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародних пактах 1966 р., Європейській Конвенції з прав людини, Європейській соціальній хартії 1961 р. На основі цього виділяють політичні, громадянські, економічні, соціальні, культурні права (очевидно, критерієм попереднього поділу є сфера людського життя).

Втім, така класифікація має недоліки, зокрема щодо виділення окремих видів прав та їхніх назв. Серед причин таких недоліків В. Капіцин називає те, що ця загально визнана класифікація готувалася як компромісний політичний документ і не могла слугувати строго науковою основою для вивчення і класифікації прав людини. Народжені у важких, затяжних суперечках Декларація і, особливо, Міжнародні пакти 1966 р., були довгоочікуваними компромісними досягненнями. Прагнучи зберегти їх авторитет, фахівці намагалися не піддавати критиці те, що було досягнуто з такими зусиллями [142, с. 110].

Однак згодом науковці (доктринальна класифікація) дедалі частіше критикують і виявляють недоліки вищезазначеної класифікації.

Вкажемо на компромісність цієї класифікації на догоду ідеологічним вимогам різних сторін, а звідси – неадекватність, відірваність від природи людини. У ній заявлено про невід’ємні права, але ці права виступають як ідейно-політична, а не юридично-антропологічна категорія. Неадекватність концепції впливає з того, що вона виходить не з антропології, а з розрізнених характеристик, положень про людину, а ще частіше – стану влади в економічній, політичній, соціальних сферах і відповідних благ, одержуваних у цих сферах. Класифікація цивільних і політичних прав відбувається не за сутнісними характеристиками людини, а відповідно до пріоритету автономії індивіда в різних сферах життєдіяльності [142, с. 111].

Серед перших критиків вищенаведеної класифікації прав людини у вітчизняній науці є П. Рабінович. Як зазначає науковець, відображена в назвах міжнародних пактів видова класифікація основоположних прав хоча й була на той час значним кроком уперед, проте згодом не завжди задовольняла потреби праворегулятивної практики та юридичної теорії. Адже всі права людини у широкому сенсі є соціальними і за змістом, і за засобами їх здійснення, оскільки об’єктивно зумовлені саме соціумом. З огляду на це, з чим ми повністю погоджуємося, несоціальних прав людини, вочевидь, узагалі не існує [253, с. 13]. Задля справедливості наведемо й думку щодо збереження назви

«соціальних» прав. В умовах розвитку ринкової економіки у сфері формування власного економічного добробуту основний тягар лягає на особу, а засобами такого формування виступають приватна власність, праця, зайняття підприємницькою діяльністю і, відповідно, аналогічні економічні права. У тих же випадках, коли людина з тих чи інших причин (хвороба, інвалідність, старість) не в змозі самостійно долучитися до виробництва економічних благ, варто вести мову про сукупність соціальних прав, які гарантуються державою і спрямовані на забезпечення мінімальних стандартів якості життя людини. Такий підхід цілком узгоджується з поняттям і змістом соціальної держави [177, с. 56–57].

Що ж до так званих громадянських прав, то таке терміно-поняття природно пов'язується, асоціюється з правами саме громадян, тобто не будь-яких людей, а лише тих, які є громадянами тієї чи іншої держави. А тому воно не є тотожним терміно-поняттю особистих (точніше – особистісних) основоположних прав людини [253, с. 13]. Виходячи з цього, як зазначає Ю. Кириченко, П. Рабінович виходить з неоднаковості понять «права людини» і «права громадянина», і для цього є певні підстави. По-перше, вони відображають різні аспекти статусу особи, а їх відмінність пов'язана з дуалізмом сучасного суспільства, яке, з одного боку, є громадянським, а з іншого – політично організованим. По-друге, права людини можуть існувати незалежно від їх державного визнання та законодавчого закріплення, поза відносинами їх носія з тією чи іншою державою. Права ж громадянина перебувають під захистом тієї держави, до якої належить ця особа. По-третє, багато людей у світі взагалі не мають правового статусу громадянина і у зв'язку із цим вони формально мають лише права людини, але не мають прав громадянина. Ці розмежування збережено і в Конституції України, про що свідчить назва другого розділу, а також формулювання відповідних статей [146, с. 30].

На думку П. Рабіновича, за змістом (характером) потреб людини, котрі цими правами забезпечуються, можна виділити фізичні (інакше кажучи,

вітальні, тобто життєві) права (зокрема право на життя; фізичну недоторканність; вибір місця проживання; безпечне природне середовище; житло; належний рівень матеріального забезпечення; власність на предмети споживання; медичне обслуговування та інші види соціального захисту); особистісні права (зокрема право на ім'я; честь і гідність; свободу сумління, переконань та їх прояву й поширення); культурні (гуманітарні) (зокрема право на освіту й виховання; користування надбаннями культури і мистецтва; наукову, технічну і художню творчість; авторські права); економічні (зокрема права на власність щодо засобів виробництва; здобуття професії; вибір та здійснення трудової або іншої діяльності; сприятливі умови та справедливу оплату праці; відпочинок і дозвілля); політичні права (зокрема право на громадянство та правосуб'єктність; участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування; участь у державному управлінні суспільством; участь у створенні й діяльності громадських об'єднань; державний захист від порушень прав і свобод людини) [254, с. 12].

У науковій літературі існує дискусія щодо виділення екологічних прав. Прихильниками такого виокремлення є А. Венгеров, І. Литвиненко, А. Колодій, А. Пазенюк, О. Шумак та ін. Серед противників – П. Рабінович, який наводить такі аргументи: у Конституції України екологічним правам присвячена лише одна стаття; за змістом екологічні права потрібно віднести до фізичних прав (особистих, що забезпечують фізичне існування особи) [254, с. 10]. А, скажімо, О. Фрицький вважає, що за змістом екологічні права треба віднести до соціальних [311, с. 169].

І. Литвиненко, заперечуючи вищенаведені аргументи, зазначає, що вести мову потрібно лише про право на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Але цим правом не обмежується перелік екологічних прав, наведених у Конституції України. Якщо ж йдеться про право на екологічну інформацію чи право на відшкодування екологічної шкоди, то, зазначає науковець, ми виходимо за межі можливостей, які забезпечують фізичне існування особи. І. Литвиненко

зауважує, що особлива природа і зміст цих прав обумовлюють доцільність їх виділення в окрему групу [177, с. 57].

У контексті захисту екологічних прав варто навести думку віцепрезидента Міжнародного суду ООН К. Веєрамантрі у справі «Габчиково-Надьмарош», де було зазначено, що захист навколишнього середовища є важливою складовою сучасної доктрини прав людини. На його переконання, захист навколишнього середовища являє собою *sine qua non* для багатьох прав людини (право на життя, право на здоров'я тощо), а шкода навколишньому середовищу може призвести до порушення і зламу всіх прав людини. Тобто це ще раз підтверджує той факт, що ставити одну групу прав, скажімо, політичні права, над іншою – екологічними правами – є безпідставним, оскільки людину і всі її права (політичні, економічні, соціальні, колективні, біологічні, екологічні) потрібно розглядати в тісному поєднанні одні з одними, відповідно – всі вони підлягають однозначному захисту [205, с. 300].

Відзначимо, що в науковій літературі висловлено й думки про необхідність виділення біологічних прав. У міжнародному праві російські науковці теоретичну розробку біологічних (соматичних) прав людини зазвичай визначають як «захист прав людини у сфері біоетики», «права людини та розвиток біології і медицини» (А. Абашидзе [61], О. Солнцев [61], А. Йориш [137], С. Глушкова [104]). Серед біологічних прав виділяють: право на смерть; право людини відносно її органів; репродуктивні права людини (позитивного характеру – штучне запліднення та негативного характеру – аборт, стерилізація); право на зміну статі; право на клонування (і всього організму, і окремих його органів); право на трансплантацію органів; використання евтаназії [205, с. 299].

На думку В. Михальова, біологічні права можна поділити на такі групи:

- а) права людини, що забезпечують її фізичне існування;
- б) права людини, що забезпечують сприятливі умови навколишнього природного середовища;
- в) права людини, що виникають у зв'язку з біологічним впливом на її тіло;

г) права людини, що виникають у зв'язку з оперативним медичним впливом на її тіло [199, с. 243].

На наше переконання, права, які називають біологічними, є нічим іншим, як похідними від особистих прав (їх розглянемо в третьому розділі дисертації).

Отже, права людини за змістом (характером) потреб людини, котрі цими правами забезпечуються, на нашу думку, варто поділяти на: особисті, політичні, економічні, культурні та екологічні.

Відзначимо, що немає в юридичній літературі єдиної думки і щодо обсягу прав, які можна називати особистими. Різні науковці наводять свої переліки особистих прав та свобод людини, наведемо деякі з них. На думку О. Лукашевої, це: право на життя і гідність особи; право на свободу; фізичну та особисту недоторканність, а також недоторканність приватного життя, житла; свободу думки і совісті; право визначати і вказувати свою національну належність; право на культурну самоідентифікацію, свободу вибору мови спілкування та користування рідною мовою; право на захист честі і доброго імені; право на свободу пересування і вибір місця проживання; право людини на визнання її правосуб'єктності в будь-якій країні світу [181, с. 154].

Б. Іслаїмов до особистих прав і свобод відносить: право на життя; право на гідність; право на свободу та особисту недоторканність; недоторканність приватного і сімейного життя і збереження її таємниці; недоторканність житла; право на захист честі і доброго імені; таємницю листування; телефонних переговорів, поштових, телеграфних та інших повідомлень; право на свободу пересування і вибору місця проживання; свободу думки, совісті і віросповідання.

Ми погоджуємося з Б. Іслаїмовим, що залежно від сфери застосування особисті права і свободи можна умовно поділити на дві групи. Перша охоплює загальні і більші права: право на життя, право на свободу особистості, право на фізичну цілісність, право на честь і гідність. Друга група містить права, які конкретизують категорії першої групи: право на недоторканність житла, право на свободу думки і віросповідання, право на таємницю листування і комунікацій, право на свободу пересування і поселення, а також кримінально-правові та процесуальні гарантії особистих прав і свобод [135, с. 31]. Ці твердження

зумовили структуру третього розділу дисертації, де ми окремо розглядатимемо першу групу прав, а другу – у межах характеристики права на життя, права на свободу і особисту недоторканність та права на людську гідність.

Отже, здійснивши розгалужену класифікацію прав людини, можемо навести такі положення щодо особистих прав людини:

1. За різноманітними класифікаціями можемо простежити місце особистих прав людини в системі прав людини:

а) за джерелом походження – особисті права людини є природними, які належать людині від народження;

б) за відображенням аспектів свободи – особисті права людини можуть бути і позитивними, і негативними. Так, якщо взяти до уваги право на життя, то воно виступає позитивним. Іншим прикладом є складова змісту права на гідність: заборона катувань, нелюдського поводження чи покарання, які принижують гідність, заборона проведення дослідів над людьми без їх згоди;

в) залежно від функціонального призначення особисті права людини є суто матеріальними правами;

г) формотворчим критерієм особистих прав людини виступає носій прав. Таким носієм особистих прав людини є людина як біопсихосоціальна істота. Кожна людина, незалежно від свого статусу, буде наділена такими правами;

г) ще одним визначним критерієм є кількісний склад суб'єктів здійснення прав людини. Відповідно до нього такі права є суто індивідуальні. Звідси й походить їх назва – особисті як належні особі, тобто окремому індивідові людського виду;

д) залежно від рівня правового регулювання особисті права людини є фундаментальними. Проте в нашому випадку варто провести паралель із таким критерієм, як значення для людини. У нашому випадку особисті права – це основні права. Вважаємо, що особисті права людини є основоположними. Тобто критерієм є не закріплення чи значення для людини, а рівень їх значущості.

2. Вважаємо, що, зважаючи на основоположність особистих прав людини, їх обсяг мають становити такі права: право на життя, право на гідність, право на свободу та право на особисту недоторканність. Такий перелік прав логічно

впливає із ст. 3 Конституції України, яка проголосила людину найвищою соціальною цінністю, назвавши при цьому основні невід'ємні якості, які їй належать: життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека. Втім, не положення Конституції визначає обсяг особистих прав людини, а навпаки. Тому можемо сказати про влучність та визначальну цінність формулювання такого положення Конституції. Окрім цього, такий обсяг особистих прав людини підтверджує теорію першого покоління прав людини.

На підтвердження нашого положення варто зазначити також і про основоположність прав, які ми визначили в переліку особистих прав людини. Так, право на життя охоплює чимало прав – це і право на здоров'я та його похідні, репродуктивні права, екологічні права тощо. Безперечно, всі вони ґрунтуються на праві на життя. Право на гідність основує права на гендерну рівність, репутацію, більшість принципів всіх галузей права. Право на свободу та особисту недоторканність є основою для більшості свобод людини, таких як свобода віросповідання, слова тощо. Також це право лежить в основі правових презумпцій, права на недоторканність житла та ін.

Висновки до розділу 2

Дослідження особистих прав людини крізь призму історії можна провести відповідно до загальнопринятої історичної періодизації: а) стародавній період розвитку (виникнення уявлень про основні цінності, які покладені під охорону права); б) античний період (обґрунтування особистих прав людини); в) середньовічний період (спроби визначення природи особистих прав людини); г) новий час (закріплення особистих прав людини на законодавчому рівні в ролі таких прав); ґ) сучасний період розвитку.

Особисті права людини повно і ґрунтовно характеризуються природно-правовою концепцією праворозуміння. Ця концепція визначає особисті права як належні людині незалежно від їх закріплення державою в нормативно-правових актах. Проте відкидати роль нормативного закріплення в розумінні особистих прав все ж не потрібно, адже саме введення прав людини в певні нормативні документи

ставить перед державою обов'язок щодо їх охорони та захисту. Тому нормативне закріплення виступає гарантією можливості реалізації людиною таких прав.

Основними ознаками, які властиві особистим правам людини, є основоположність, невідчужуваність, невід'ємність та природність. Основоположність особистих прав характеризує їх як основу для інших прав, їх первинність. Природність полягає в належності таких прав людині від народження чи, навіть, з моменту зачаття. Невід'ємність особистих прав полягає в неможливості позбавити особу таких прав, а невідчужуваність – у неможливості їх передачі.

Особисті права людини характеризуються через такий суб'єкт, як людина, що становить собою єдність фізичного, біологічного, духовного та соціального, та через особисту належність таких прав, тобто ознаку невідчужуваності.

Тож «особисті права і свободи» людини – це основоположні, невідчужувані, невід'ємні та природні можливості, належні кожній людині від моменту народження і які стосуються забезпечення її фізичної і морально-психологічної індивідуальності.

Враховуючи різноманітні критерії характеристик прав людини, особисті права людини є природними, можуть бути і позитивними, і негативними; це виключно матеріальні права, індивідуальні. Звідси і походить їх назва – особисті як належні особі, тобто окремому індивідові людського виду; особисті права людини є фундаментальними.

Якщо відштовхуватися від основоположності особистих прав людини, то до них можна зарахувати такі: право на життя, право на гідність, право на свободу і право на особисту недоторканність. Адже право на життя охоплює величезний перелік прав – це і право на здоров'я та його похідні, репродуктивні права, екологічні права тощо. Безперечно, всі вони ґрунтуються на праві на життя. Право на гідність основує права на гендерну рівність, репутацію, більшість принципів усіх галузей права. Право на свободу й особисту недоторканність є основою для більшості свобод людини, таких як свобода віросповідання, слова тощо. Також це право лежить в основі правових презумпцій, права на недоторканність житла та ін.

РОЗДІЛ 3

ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТИХ ПРАВ ЛЮДИНИ

3.1 Право на життя

З розвитком суспільства й держави зростає роль життя людини в аксіологічному контексті. З кожним щаблем розвитку гуманнішим стає ставлення суспільства до кожного свого члена. Відповідно, життя людини є в центрі охорони з боку суспільства й держави загалом.

Право на життя невіддільне від сукупності прав людини. Очевидно, що питання права на життя напряду пов'язані з проблемами існування самої держави і права загалом. Тому можемо говорити про важливість права на життя як інструментально-інституціонального явища політико-юридичної дійсності.

Конституція України у ст. 3 проголошує життя людини найвищою соціальною цінністю. Також ст. 27 Основного закону закріплює невід'ємне право на життя, гарантуючи його заборонаю свавільного позбавлення життя та встановлюючи обов'язок держави захищати життя людини [1].

Як об'єкт юридичної охорони, право на життя передбачено також і Цивільним кодексом України. Так, ст. 281 ЦК України повторює положення Конституції, розширюючи його ще певними аспектами [16].

Право на життя є необхідною умовою інших прав і свобод. У цьому аспекті право на життя має абсолютний характер. Саме тому положення про це право закріплено в усіх найважливіших міжнародно-правових актах з прав людини.

Так, Загальна декларація прав людини у ст. 3 проголошує, що кожна людина має право на життя, свободу та особисту недоторканність [7].

Стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права передбачає: «Право на життя є невід'ємним правом кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений життя» [13].

Регіональні конвенції також дотримуються усталеної традиції. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 2 передбачає: «Право кожної людини на життя охороняється законом. Ніхто не може бути умисно позбавлений життя, лише як на виконання смертного вироку, винесеного судом за скоєння злочину, за який законом передбачено таке покарання» [9].

Американська конвенція про права людини, закріплюючи право на життя в ст. 4, основний зміст присвячує обмеженням застосування смертної кари. У пункті 2 вказано, що таке покарання може встановлюватися тільки за найбільш серйозні злочини. Далі розшифровується, що воно не може бути призначене за політичні та схожі з ними злочини [2].

Арабська хартія прав людини, подібно до Загальної декларації прав людини, об'єднує в одній статті (ст. 5) право на життя, свободу та особисту недоторканність, доповнюючи, що ці права захищені законом. Обмеження щодо застосування смертної кари передбачено у ст. 10–12 [3].

У ст. 2 Каїрської декларації, життя людини визначається як дар від Бога і право на життя гарантоване кожній людській істоті [8].

Варто звернути увагу, що закріплення в європейських конституціях права на життя відбувається фактично за однаковою формою: або стисла констатація зазначеного права (ст. 28 Конституції Республіки Болгарія; ст. 2 Конституції ФРН), або закріплення і гарантії недопущення незаконних страт або заборони на застосування цього покарання (ст. 20 Конституції РФ) [262, с. 76].

Конституція Республіки Словенія (ст. 17) проголошує: «Людське життя є недоторканим. У Словенії немає смертної кари» [38]. Аналогічне формулювання міститься і в Конституції Португалії: «Людське життя є недоторканим. Застосування смертної кари не допускається» (ст. 24) [30]. Стаття 1 Глави V Конституційного закону Республіки Албанія «Про основні конституційні положення» передбачає: «Право людини на життя захищається законом. Ніхто не може бути позбавлений життя, хіба на підставі вироку суду, який набув чинності, винесеного у зв'язку з умисним особливо тяжким злочином, за який законом як міру покарання передбачена смертна кара.

Смертна кара не застосовується до осіб, які не досягли на момент скоєння злочину 18-річного віку, а також до жінок» [31]. Аналогічне положення містить ст. 21 Конституції Республіки Хорватія [34].

Конституція Словацької Республіки (ст. 15) [39] і Конституція Чеської Республіки (ст. 6) [36] додатково виділяють, що людське життя гідне охорони ще до народження. Конституція Ірландії також йде таким шляхом: «Держава визнає право на життя ненародженої дитини і, маючи на увазі рівне право на життя матері, гарантує у своїх законах повагу і, наскільки це можливо, захищає та підтримує своїми законами це право» (ст. 40) [27].

Нерідко конституційне закріплення права на життя відбувається в комплексі з іншими правами в одній статті: «Усі мають право на життя, фізичну і моральну недоторканність, нікого ні в якому разі не можна піддавати катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню. Скасовується смертна кара, за винятком випадків, передбачених військовими кримінальними законами під час війни» (ст. 15 Конституції Іспанії) [28].

Як бачимо, кожен Основний закон європейських держав і не лише їх, закріплює право на життя. Це свідчить про виняткову важливість цього права. Проте, зважаючи на сутність права на життя як природного права, воно виникає не через закріплення в нормативних актах, а існує незалежно від нього. Позитивне закріплення права на життя виступає гарантією охорони такого права з боку держави.

Навівши приклади закріплення права на життя в нормативних актах різноманітних держав, можемо відзначити, що ні один з них не дає визначення безпосередньо самого права на життя. Тому вважаємо за потрібне дослідити поняття «право на життя». Для цього, передовсім, з'ясуємо зміст поняття «життя».

Сучасні природознавчі концепції, визначаючи поняття «життя», перераховують його основні властивості: складність і відокремленість наявної системи; отримання енергії з навколишнього середовища, яка спрямовується на підтримання високої впорядкованості системи; активне реагування на

навколишнє середовище; здатність до прогресу та ускладнень системи; здатність до розмноження (самовідтворення); передача нащадкам схожості з батьками шляхом використання інформації, закладеної в генах; властивість пристосовуватись до навколишнього середовища [171, с. 180–181].

Ще існує біологічне визначення життя як особливого виду матеріальної взаємодії генетичних об'єктів, які здійснюють синтез собі подібних генетичних об'єктів; системне: життя – це форма руху матерії, в процесі якої розвиваються живі істоти та яка передбачає обмін речовин (внутрішній та з навколишнім середовищем; супроводжується обміном енергією); комунікативність – обмін сигналами (біоенергетичними, електромагнітними, оптичними, хімічними, акустичними, візуальними, тактильними); відтворення [152, с. 119].

Філософське розуміння «життя» побудоване на розумінні його як форми руху матерії, яка втілюється і реалізується в індивідуальних біологічних організмах або в їх сукупності. Життю властиві якості обміну речовин, росту, розвитку, розмноження та змін під постійним впливом навколишнього середовища та генетичних мутацій [305, с. 145–146].

У соціальному розумінні життя – це діяльність суспільства та людини в тих чи інших проявах. У питанні про визначення поняття «життя» для потреб права, яке покликане регулювати суспільні відносини, варто уникати використання винятково одного з вироблених підходів. Соціальне й біологічне в людині не заперечують одне одного, перебуваючи в нерозривному взаємозв'язку. Поняття «життя» – біосоціальна категорія, визначення якої має ґрунтуватися на принципі діалектичної взаємодії соціального та біологічного [282, с. 55].

На основі наведених філософських та природознавчих позицій побудоване і сучасне медичне розуміння життя. Життя характеризується такими властивостями, як структурованість (окремі частини мають закономірне розташування та об'єднані в комплекси), асиміляції (здатності до обміну речовин та енергії з навколишнім середовищем), властивостями до розмноження, спадковості, здатністю змінюватись, подразливістю [226, с. 467–468].

Наведемо й визначення «життя», яке запропонував П. Рабінович: життя – це стан людини, в якому вона перебуває від моменту автономізації стосовно організму матері під час фізіологічних пологів і до її біологічної смерті [252, с. 117].

Мала радянська енциклопедія вводила таку дефініцію: «Життя – особлива форма руху матерії, що виникає на певному етапі її історичного розвитку і властива складним білковим тілам» [188, с. 758].

Як випливає зі сказаного, вчені, що представляють різні науки, не можуть дати повну характеристику життя, тому в їхніх поглядах немає єдності. Виходить, що жодна з наук не ставить собі за мету дати всеосяжну характеристику життю людини, тому жодна з них не має такої можливості. Адже життя людини – складне явище. І сутність її залишатиметься не розкритою доти, доки спільними зусиллями представників науки не будуть комплексно проаналізовані всі і біологічні, і соціальні механізми, що лежать в її основі.

З'ясовуючи, чим є право на життя з погляду юридичного поняття, зауважимо, що це категорія, яка регулює відносини з приводу такого блага фізичної особи, як благо життя. Це благо має нематеріальний характер і є об'єктом регулювання численних галузей права [248, с. 58].

Для юридичного аналізу права на життя значущим є розгляд поняття «життя людини», який здійснив С. Сивець. Він висвітлює відмінність понять «соціальне життя» і «біологічне життя» [274, с. 27]. Про поняття «соціальне життя» він говорить лише під час реалізації певних умов, а саме: народження людини («біологічне життя»); знаходження людини в суспільстві йому подібних людей («соціальне життя»).

«Біологічне життя» – це вища форма існування людської матерії, закономірно виникає за певних умов у процесі її розвитку. Неодмінними ознаками біологічного життя є: обмін речовин, здатність до розмноження, росту, активної регуляції свого складу та функцій, до різних форм руху, пристосованість до середовища.

«Соціальне життя» – це форма реалізації біологічного життя людини, що виявляється в процесі його участі в різних суспільних відносинах. Невід’ємними атрибутами соціального життя є численні права та обов’язки, які виникають у нього на основі відносин і правовідносин з іншими людьми, а також суспільством і державою.

В нашому контексті розуміння права на життя акцентуємо на тимчасовому, а не змістовному аспекті життя: життя людини як біосоціальної істоти охоплює собою період самовільного психофізіологічного існування, що має початковий і кінцевий моменти [164, с. 27].

Поняття «життя» вживають різні галузі права. Кримінальне право ставить життя під особливу охорону, передбачаючи кримінальну відповідальність за позбавлення життя. Соціальне законодавство закріплює обов’язкове страхування життя окремих категорій осіб. Фіксуються такі поняття, як «умови життя», «життєдіяльність» тощо.

Матеріалістичне розуміння світу виходить з того, що життя – це біологічне існування. Життя не є винятковим надбанням людини. Цим благом володіють і представники найдрібніших організмів, і великі тварини, які в кілька разів більші від людини. Виникають запитання: чим окреслюється життя? чи тільки фактом народження, чуттєвим сприйняттям навколишнього світу і вмиранням позначено це явище? Очевидно, що поняття «життя людини» виходить за межі тільки біологічного поняття. Як зазначає Г. Романовський, «людина – єдина жива істота, яка свідомо може звести рахунки зі своїм життям, іншими словами, відмовитися від своєї основної властивості. Людина може «пережити» своє біологічне існування. Її ідеї, думки, вчення залишаються в пам’яті інших людей» [261, с. 15].

Зараз вважається загальноприйнятим, що в природі людини наявні елементи і біологічного, і соціального походження. Соціальні та біологічні форми життєдіяльності здійснюються одночасно. Але якщо перша весь час перебуває під контролем свідомості, то друга здійснюється автоматично, без її прямої участі. При цьому ці форми не незалежні одна від одної, а лише є

різними сторонами єдиного процесу, який в узагальненій формі можна назвати одним словом – «життя».

Зважаючи на наведене, варто погодитися з визначенням життя людини, яке запропонував Л. Лінік. На його думку, життя людини – це «саморегульований, соціально-інтегрований, взаємопов'язаний з навколишнім середовищем процес, який протікає в часі та здійснюється на основі багаторівневої живої системи вищої міри складності (людина)» [175, с. 56–64]. Це визначення охоплює найважливіші ознаки життя, які визначено різними науками. З юридичного погляду, таке визначення цінне тому, що воно характеризує життя як синтез природного і суспільного, а також встановлює його тимчасовість.

Отже, життя людини являє собою єдність трьох сфер буття людини:

- 1) життя фізіологічне як функціонування організму людини;
- 2) життя соціальне як сукупність суспільних відносин;
- 3) життя внутрішнє – духовний світ людини.

Складна структура правоохоронюваного об'єкта визначає структуру самого права. Отож право бути людиною, жити містить право мати можливість реалізувати всі три елементи людського життя [132, с. 11].

У науковій літературі наявні різноманітні підходи до визначення права на життя, і визначають їх залежно від того, інститутом якої галузі права називають право на життя – конституційного чи цивільного.

Так, О. Домбровська визначає право на життя як конституційне право, належну від народження, юридично закріплену, гарантовану державою сукупність певних можливостей, об'єктивно зумовлених досягнутим рівнем розвитку людства, загальних та рівних для всіх, необхідних для користування і розпорядження таким соціальним благом, як життя [123, с. 5].

О. Мацегорін визначає право на життя крізь призму особистих немайнових прав. На його думку, право на життя – це особисте немайнове природне право кожної людини на власне життя, яке виникає з народженням. Водночас активне життя можливе лише між народженням і смертю шляхом

реалізації людиною своїх прав та обов'язків. Абсолютне особисте право на життя містить в собі майбутнє право на відтворення і безкінечне продовження життя нащадків [197, с. 102–103]. Як особисте немайнове право розуміють право на життя також Л. Ольховик та Г. Миронова. Вони вважають, що в сучасному розумінні право на життя розглядається як особисте немайнове право фізичної особи, що виникає з приводу особистого немайнового блага, яким є життя людини [219, с. 164; 198, с. 19].

Т. Фомічова розглядає право на життя в аспекті стандартів Ради Європи як комплекс активних дій усіх державних і громадських структур, кожної конкретної людини зі створення та підтримання безпечних соціального і природного середовищ існування та умов життя. І в цьому випадку важко провести межу між власне правом на життя і, зокрема, правом на сприятливе навколишнє середовище [310, с. 9].

Варте уваги визначення права на життя, яке запропонував О. Соловійов. Він вважає, що право людини на життя – це закріплена нормами міжнародно-правових актів та внутрішнього законодавства можливість певної поведінки людини, спрямованої на забезпечення недоторканності свого життя з боку інших осіб та свободи розпорядження ним [281, с. 9].

Як бачимо, більшість визначень поняття права на життя виходить з його позитивного закріплення. Тому існує поділ розуміння права на життя як права об'єктивного та права суб'єктивного. Для обґрунтування цієї тези посилаємося на твердження М. Матузова, що подвійне розуміння права як норми, закону, державної настанови і права як можливості або правомочності суб'єктів діяти певним чином в рамках цих настанов є суттю розмежування права на об'єктивне і суб'єктивне [195, с. 15]. По-друге, розглядаючи право на життя як об'єктивно встановлене, варто мати на увазі саме ті конкретні правомочності, якими наділена особа саме завдяки такому нормативному закріпленню. По-третє, не варто забувати, що право на життя – це лише констатація цього явища з боку держави, в тому сенсі, що держава сама не може створювати нове життя, для цього необхідно волевиявлення людини [225].

Право на життя в об'єктивному значенні – це сукупність цивільно-правових норм, спрямованих на охорону життя людини, які встановлюють неможливість самовільного позбавлення життя, заборону активної евтаназії, дозвіл на штучне запліднення та імплантацію ембріона, а також самостійне вирішення жінкою питання про материнство, зокрема й щодо штучного переривання вагітності [163, с. 114].

Право на життя в суб'єктивному сенсі – це природна, невід'ємна від особистості і гарантована нормами внутрішнього законодавства та міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканності життя і свобода розпорядження нею [310, с. 12].

Окрім розуміння права в об'єктивному та суб'єктивному аспектах, у наукових колах існує підхід до визначення права в широкому і вузькому розумінні.

У широкому сенсі право на життя означає не просто фізичне буття людини, а можливість вести повнокровну, таку, що відповідає сучасним стандартам, життєдіяльність. Іншими словами, право на життя – це право на гідне людське існування. Визнання цього права має не тільки моральне, а й юридичне значення [121, с. 208]. Тому його захист охоплює широкий комплекс активних дій усіх державних і громадських структур, кожної конкретної людини зі створення і підтримання безпечних соціального і природного середовища існування, умов життя [196, с. 208].

У вузькому значенні право на життя охоплює можливість здійснення лише «біологічних» властивостей та якостей життя, пов'язаних з існуванням людини як автономної біологічної істоти [225].

Право на життя є основоположним. Так, В. Капіцин стверджує, що першоосновою (або, за формулюванням Європейської Конвенції з прав людини, «загальною умовою існування») всіх інших прав і свобод людини та громадянина є право на життя. Це право можна характеризувати як абсолютну цінність світової цивілізації, найперше право людини, бо всі інші права в разі смерті людини втрачають сенс і значення [142, с. 115].

На нашу думку, вищенаведені підходи до розуміння права на життя є дещо неправильними в аспекті визначення як ознаки такого права позитивного закріплення в національних та міжнародних нормах. Вважаємо, що право на життя як особисте право людини є природним, тобто існує незалежно від закріплення такого права в нормативних актах і належить кожній людині.

Варто погодитися з О. Куніцином, що «первинні права виникають зі самої природи і називаються вродженими, оскільки ґрунтуються на якостях людини, властивих їй з народження: 1) внутрішніх, тобто розум і воля; 2) зовнішніх, тобто тіло органічне, здатне до виконання того, що розум визначає своєю метою» [169, с. 52–53]. Оскільки держава не встановлює, не дарує природних прав, а тільки гарантує їх реалізацію, вона не може визначати наявності чи відсутності таких прав у людини.

Тому, зважаючи на наведені вище трактування поняття життя людини та опрацювавши різноманітні підходи до визначення права на життя, можемо сказати, що право на життя – природна, невід’ємна від особистості можливість життєдіяльності людини в аспекті фізичному, моральному, духовному та соціальному, яка протікає в часі.

Вважаємо, що таке визначення враховує природність такого права, належність до особистості та межовість права, тобто містить вказівку на те, що право має часові межі – виникнення і припинення. Юридична ж закріпленість в актах міжнародного і внутрідержавного рівня виступає лише як гарантія реалізації такого права, проте не є його обов’язковою ознакою.

Також варто зазначити, що в науковій літературі існують різні позиції щодо існування самого терміна «право на життя». Можна виділити дві позиції щодо цієї проблеми [225]. Перша полягає в повному запереченні існування такого юридичного поняття. Зокрема, А. Арендар зазначає, що словосполучення «право на життя» – це суто літературний термін, який не належить до правової сфери [72, с. 47]. Пояснюючи свою позицію, автор посилається на те, що право – це свобода індивіда творити свою волю. А. Арендар відзначає, що життя індивіда існує незалежно від його волевиявлення, тому словосполучення «право на життя» є абсурдним.

Ми погоджуємося з С. Порощуком та О. Онуфрієнко, що право на життя є специфічним, воно стоїть осторонь від інших суб'єктивних прав і тому до нього не можна застосовувати державні чи недержавні методи впливу, котрі застосовуються щодо інших прав людини [241, с. 4].

Друга позиція щодо терміна «право на життя» зводиться до того, що її прибічники вважають цю назву неточною. Зокрема, З. Ромовська зазначає, що більш правильним було б назвати це право правом на недоторканність життя, «оскільки лише шляхом порушення права на тілесну недоторканність людина може позбутися життя» [264, с. 273]. На нашу думку, такий підхід є занадто вузьким. Л. Ольховик пропонує розглядати «право на життя» як «право на народження» та «право на недоторканність» [219, с. 163]. Ми ж вважаємо право на життя все-таки доцільним терміном для позначення основоположного і природного права.

Право на життя несе в собі певний зміст. У юридичній літературі щодо змістових елементів права на життя можна виділити досить різні погляди. Поряд з такими елементами, як право на збереження життя, право вимагати від держави створення умов безпечного життя, право розпоряджатися життям, учені вирізняють і ті самостійні права, які розвивають це конституційне право та є гарантіями.

Загалом зміст будь-якого суб'єктивного права передбачає сукупність чотирьох елементів: права-поведінки, права-вимоги, права-користування і права-домагання. На думку А. Головістикової, право-поведінка, відносно права на життя – діяльність громадянина, спрямована на забезпечення власного біологічного існування в умовах особистої безпеки. Право-вимога полягає в тому, що людина має право вимагати від держави і міжнародних організацій здійснення зобов'язань щодо забезпечення життя людини. Право-домагання – можливість звернутися в національні правоохоронні органи і в міжнародні організації для захисту права на життя. Право-користування – можливість людини користуватися благами особистої безпеки, умовами нормального, забезпеченого, достатнього життя без всяких загроз його існування [108, с. 25–30].

Ми вважаємо, що така інтерпретація змісту права на життя суперечить поняттю «право на життя» як суб'єктивному праву. Всі названі аспекти відносяться до гарантій забезпечення реалізації такого права, тому погодитися з такою думкою не можемо.

Варто згадати і підхід Л. Лінік до інтерпретації змісту права на життя. Вона вважає, що зміст цього права охоплює захист життя і сприяння життю. Захист життя є обов'язковим для держави, яка повинна захистити людське життя від протиправних втручань з боку третіх осіб [175, с. 59].

М. Мікуліна виділяє у праві на життя такі складові: 1) право фізичної особи на невід'ємність її життя (заборона свавільного і безпідставного позбавлення життя); 2) заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (евтаназії); 3) право на самопожертву; 4) право фізичної особи захищати своє життя і здоров'я, а також життя і здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом; 5) право на участь у медичних, наукових та інших дослідках; 6) право на стерилізацію; 7) право на штучне переривання вагітності – ст. 281 ЦК України; 8) право на штучне запліднення і перенесення зародка в організм жінки – ст. 281 ЦК України; ст. 123 Сімейного кодексу України; 9) право на голодування; 10) право на материнство – ст. 49 Сімейного кодексу України; 11) право на батьківство – ст. 50 Сімейного кодексу України; 12) право на застосування методів генетичної інженерії; 13) право на зміну (корекцію) статі [201, с. 5]. Вважаємо такий підхід дещо неправильним, адже він характеризує право на життя в широкому розумінні, вводячи в нього всі права, які впливають з права на життя як основоположного права і закріплені в певних нормативно-правових актах.

О. Пунда наповнює зміст права на життя двома групами прав. До першої групи прав, які він називає репродуктивними, належать право на штучне переривання вагітності, право на стерилізацію, право на штучне запліднення та перенесення зародка в організм жінки. Друга група прав, що становлять структуру права на життя, – це права на здійснення особистого життя. До цих

прав входять: право фізичної особи на невід'ємність її життя; заборона позбавлення життя; право фізичної особи захищати своє життя і здоров'я, а також життя і здоров'я іншої фізичної особи від протиправних посягань будь-якими засобами, не забороненими законом; заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя (евтаназію); право на участь у медичних, наукових та інших дослідках лише повнолітньої дієздатної фізичної особи і лише за її вільної згоди [248, с. 61–63].

А. Зайцева виділяє як складову права на життя право на достойне життя. Як критерій забезпеченості матеріальних і духовних потреб в рамках реалізації права на гідне життя розглядає людську гідність [132, с. 14–15].

Цікавою є думка М. Малєїної, яка вводить до права на життя і право на збереження людської індивідуальності, обумовлене, на її думку, досягненнями сучасної медицини. Проблема, як вважає автор цієї теорії, стосується осіб, які зазнали операції корекції біологічної статі, трансплантації органів тощо [189, с. 53].

На нашу думку, наведені вище права впливають з права на життя як основоположного права, проте не формують його змісту. Так, репродуктивні права – це окрема група прав, пов'язана з правом життя, проте закріплені вони як віддільні від нього. Право на достойне життя можна ототожнити з правом на достатній життєвий рівень. Право на людську індивідуальність, на нашу думку, є правом майбутнього, тому виділяти його як окреме зараз не варто.

Вважаємо, що найбільш правильною є думка Т. Фоміченко, яка вважає, що найбільш доцільним видається розгляд права людини на життя, що складається з двох елементів: права на недоторканність життя і права на вільне розпорядження ним [310, с. 16].

Право на недоторканність життя найбільш детально закріплено в ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Ця стаття складається з шести частин. У першій зафіксовано норму-принцип «право на життя є невід'ємним правом кожної людини», що затверджує природний характер цього права і його невідчужуваність. А сутність цієї норми

конкретизовано в юридичній формулі «ніхто не може бути свавільно позбавлений життя». Формула законодавчої охорони права на життя є сполучною ланкою двох правових норм ч. 1 ст. 6 цього пакту і обумовлює можливість юридичного захисту порушеного права.

Т. Фоміченко характеризує право на недоторканість життя через сукупність правомочностей:

- правомочність, що виступає у вигляді безпосереднього користування благом (життям) (право-користування);

- правомочність, що складається з можливості вимагати вчинення певних дій з боку зобов'язаного суб'єкта. Іншими словами, обов'язок щодо вчинення (або утримання від вчинення) якихось дій. Причому йдеться більше не про криміналізацію вбивства і завдання тяжких тілесних ушкоджень, а про таку діяльність, яка може мати характер прихованої спрямованості на заподіяння шкоди життю та здоров'ю;

- правомочність вдатися до авторитету і сили держави та необхідності захисту порушеного права (право-домагання – можливість звернутися по захист свого порушеного права до правоохоронних органів, тобто привести в дію охоронний механізм держави). Суть полягає в тому, що юридична дія громадянина слугує підставою для обов'язкового виникнення певних правовідносин, однією зі сторін яких буде уповноважений державний орган [310, с. 16–17].

Як бачимо, такий підхід перегукується із зазначеною вище структуризацією права, з якою ми не погоджуємося через обумовленість складових права позитивним закріпленням у нормативних актах. Тому, на нашу думку, право на недоторканність потрібно розуміти як неможливість свавільного позбавлення життя.

Чи не найбільш проблематичним є визнання за правом на розпорядження життям належності до змісту права на життя. О. Соловійов, підтримуючи думку щодо введення до змісту права на життя такої складової, як розпорядження ним, зазначає, що право на життя охоплює: право розпоряджатись своїм життям; право піддати своє життя ризику; право людини на самозахист; право

вимагати від інших осіб утримуватись від протиправного позбавлення життя людини, усунути небезпеку життю, створену внаслідок підприємницької або іншої діяльності, створити умови для зниження ризику для життя; право очікувати захисту свого життя з боку інших осіб; право на проведення (не проведення) активної евтаназії; право на захист життя з боку держави в особі її уповноважених органів, а також міжнародних установ чи їх органів; можливість одержати належну юридичну охорону права на життя, його відповідного правового регулювання [281, с. 7].

О. Паньків та Ю. Петровський розуміють під правом на розпорядження життям можливість піддавати себе небезпеці, вирішувати питання про зупинення свого життя [228, с. 212].

Схожа думка і в Н. Кальченко, яка одним з аспектів права на життя виділяє право на вільне розпорядження своїм життям [139, с. 24]. Вона говорить про можливість добровільного прийняття особою рішення про те, щоб у певних ситуаціях поставити своє життя в небезпечне становище, причому це має бути обумовлено вільним, усвідомленим висловленням волі цієї людини, спрямованої на досягнення позитивної мети в інтересах чи то власних, чи інших осіб і всього суспільства. Позитивний характер мети визначається з погляду її правомірності і відповідності етичним критеріям. Неодмінним чинником володіння свободою у виборі форми поставлення життя в небезпечне становище виступають умови реалізації права, що відкидають при цьому загрозу життю інших осіб [139, с. 160].

Ми підтримуємо твердження, що зміст права на життя формують право на недоторканність життя та право на вільне розпорядження життям саме в аспекті поставлення свого життя в небезпечне становище. Такими обставинами можуть виступати можливість бути донором певних органів, чи, як приклад, захоплення екстремальними видами спорту, також певні професії вимагають від особи ставити життя в небезпечне становище тощо.

Для характеристики змісту права на життя потрібно визначити також межу такого права. Межі прав людини – це сукупність усіх явищ, які

окреслюють його зміст та обсяг [260, с. 198]. Як ми вже зазначали, коли визначали дефініцію «життя людини», воно характеризується початком і кінцем, тобто має визначені часові межі. Найбільш дискусійним виявляється визначення початкового моменту життя.

Вважаємо, що визначення початку життя – це завдання природничих наук, а не юриспруденції, тому доцільно дослідити трактування моменту виникнення життя біологією, медициною, ембріологією тощо.

Деякі науковці вважають, що людське індивідуальне життя починається лише після перебудови двох генетичних спадщин – батькової та материнської – у новому геномі ембріона (теорія каріогамії), що відбувається зазвичай приблизно через 21-22 години після запліднення [328, р. 43–52], інші ж твердять, що якщо визнавати новий людський індивід вже в одноклітинному ембріоні, потрібно поширити таке розуміння і на окремі гамету [333].

А з доповіді М. Уарнок випливає, що використовувати людський ембріон для експериментальних цілей можливо протягом 14 днів з моменту зачаття, тобто до настання цієї стадії ембріон не визнається людським індивідом і ще цілком залежить від життя дорослого [269, с. 158].

У 1984 р. комісія Уоллера в Австралії повторила: «Не більше ніж 14 днів, тому що після цієї стадії формується примітивна хорда і стає явною диференціація ембріона» [342].

Макларен стверджувала у своїй статті: «Момент, у який можна говорити про початок людського індивіда у всій повноті, відноситься до стадії примітивної хорди у формуванні ембріона» [332, р. 5–23]. Появу примітивної хорди слід було б вважати вказівкою на те, що клітини, призначені для формування власне ембріона, вже диференціювалися від клітин, які створюватимуть плацентарні і захисні тканини [343].

14-й день – а за твердженнями деяких авторів, вже 7-й день [326], – вважається граничним, після якого вже неможливий близнецевий поділ або злиття [343, р. 185, 186]. Що стосується утворення однойцевих близнюків, то досвід, отриманий в лабораторії над зиготами тварин (мишей і кроликів),

показав, що в найперші дні у творчій фазі ДНК і РНК (рРНК, тРНК) клітини ще зберігають характер поліпотентних клітин: якщо випадково, внаслідок нестабільності оболонки зиготи, відбувається поділ в найперші дні (на стадії 64 клітин поліпотенціальності, мабуть, вже не існує), частини, що виходять при поділі, реалізують ті ж самі еволюційні програми і розвиваються в тих же індивідів [336, р. 45].

За твердженнями деяких авторів, індивідуальне людське життя починається в момент імплантації. У цей момент бластоциста переходить зі стану поліпотенції у стан уніпотенції, розвиваючись з цього моменту тільки як людська істота і тільки в людській істоті [331, р. 31].

Зрештою, деякі автори вважають основоположним в ембріональному розвитку формування нервової системи і початок мозкової діяльності: «Людське життя може розглядатися як поле життєдіяльності в інтервалі між виникненням мозкової діяльності в матці (на восьмому тижні вагітності) і смертю мозку» [329]. У відповідь на ці твердження, особливо, що стосується примітивної хорди, А. Серра вказує, що «вона (хорда) являє собою лише кінцевий пункт певного, послідовного, організованого, безперервного процесу, який розпочався з моменту формування зиготи» [337].

Більшість зарубіжних вчених-ембріологів характеризують момент виникнення життя як момент утворення зиготи під час запліднення [328, р. 50–52; 332, р. 5–23; 343, р. 181]. Вони стверджують, що, починаючи з моменту запліднення, тобто з проникнення сперматозоїда в яйцеклітину, дві гамети батьків формують нову біологічну сутність, яка несе в собі нову індивідуалізовану програму, нове індивідуальне життя [269, с. 155]. На противагу такому твердженню деякі науковці висували контраргументи, констатуючи, що така зигота повністю залежить від організму матері. Втім, їхні аргументи можна спростувати, адже організм матері виступає як середовище існування для ембріона, проте не визначає його сутності. Так, імпульс та напрямок розвитку ембріона залежать не від направляючих органів матері, але від самоуправляючої генетичної системи самого ембріона. Тому твердження,

що ембріон – це частина матері є помилковим, адже розвиток ембріона залежить від матері лише, так би мовити, зовнішньо.

Саморозвиток ембріона відбувається так, що кожна наступна фаза не скасовує попередньої, а поглинає і розвиває її відповідно до індивідуалізованих і контрольованих біологічних законів. Навіть й тоді людська подоба ще невиразна, існують сотні тисяч м'язових клітин, які змушують пульсувати серце на найбільш ранніх стадіях його розвитку, утворюються десятки мільйонів нервових клітин, які готуються сформувати нервову систему певної особистості [269, с. 157].

Варто згадати також бачення початку життя з погляду релігії. Канонічне право стверджує, що коли зародок стає «житлом» душі, тільки тоді він вважається людиною. Такий процес називається одухотворенням. Момент впровадження душі віднесений до періоду між 30-м і 40-м днем після запліднення, за аналогією з біблійними приписами, пов'язаними з очищенням жінки після пологів [269, с. 168]. Зауважмо, що не всі отці церкви дотримувалися такої думки, особливо це стосується грецьких отців, насамперед св. Григорія Богослова, який стверджував, що душа виникає в перший же момент після зачаття, у чому його наслідували деякі інші отці.

За словами св. Івана Павла II, висновки науки про розвиток людського ембріона дають нам цінні вказівки для раціонального виявлення присутності індивідуальності, починаючи з першої миті виникнення людського життя [327]. Отже, позиція церкви цілком зрозуміла – життя виникає з моменту зачаття.

Існує також думка, що критерієм визначення початку життя виступає наявність у відповідного суб'єкта індивідуальності та людської особистості, яка проявляється через поведінку [334, р. 90]. Проте на противагу цій теорії можна сказати, що не відносини та поведінка визначають реальність суб'єкта, а реальність суб'єкта уможливорює міжособисті відносини.

Дослідивши різноманітні підходи до визначення початку життя, перейдімо тепер до характеристики початку життя з погляду юриспруденції. Частина 2 ст. 25 ЦК України встановлює, що цивільна правоздатність фізичної

особи виникає у момент її народження [16]. Із цього положення можемо зробити висновок, що правом на життя людина наділяється безпосередньо під час народження, тому й момент виникнення життя потрібно вважати саме народження. Аналогічний висновок можна зробити і зі ст. 269 ЦК України, де встановлюється момент виникнення особистих немайнових прав особи: «Особисті немайнові права належать кожній фізичній особі від народження або за законом» [16].

Водночас варто зазначити, що народження – це не момент, а процес. Тому слушним визнаємо твердження, закріплене у ст. 6 Закону України «Про охорону дитинства»: «Кожна дитина має право на життя з моменту визначення її живонародженою та життєздатною за критеріями Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ)» [248, с. 61]. Отже, момент виникнення життя потрібно пов'язувати з моментом живонародження. Критерії живонародженості закріплені в п. 1.2 Інструкції з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвнонародженості [24].

Якщо дивитися на момент виникнення життя з погляду кримінального права, то ненароджена дитина (за ознаками, визначеними у вищенаведеній Інструкції) виступає суб'єктом права, адже може бути потерпілим. Стаття 117 КК України встановлює таку диспозицію: «умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів» [14]. Отже, якщо життя дитини визначається як безпосередній об'єкт злочину, то дитина уже під час пологів виступає правоздатним суб'єктом. Така розбіжність у правовому захисті дає підстави для висновку, що право на життя в різних галузях захищається в необхідному для цієї галузі обсязі. Проте, як бачимо, український законодавець пов'язує (з деякими відмінностями) момент виникнення життя так чи інакше з процесом пологів.

Цікавою є позиція міжнародно-правових актів щодо виникнення права на життя. У них, а також у міжрегіональних актах, не міститься тимчасових критеріїв появи права того чи іншого суб'єкта на життя. Виняток становить лише Американська конвенція про права людини, яка проголошує право на

повагу до життя людини з моменту зачаття [2]. Також, згідно з абзацом 9 преамбули Конвенції про права дитини 1989 р., Сторони, підписуючи цю Конвенцію, враховують, «що дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує спеціальної охорони і піклування, включаючи належний правовий захист і до, і після народження» [10].

Зараз у науковій літературі можна простежити тенденцію підтримання науковцями думки щодо виникнення життя з моменту зачаття та необхідності правового врегулювання статусу ембріона.

На думку О. Мірошниченко, Україна повинна докладніше регламентувати статус ембріона, подібно як це зробили інші країни світу, які заборонили використовувати їх з комерційною метою. Щодо переривання вагітності, то науковець не вважає це порушенням права на життя [202, с. 14].

О. Рогова стверджує, що хоч українське законодавство не розглядає ненароджену істоту як людину, все ж внутрішньоутробний період життя є необхідним етапом розвитку людини, тому має бути захищений так само, як і життя людини після народження [259, с. 11]. Подібної думки дотримується і О. Домбровська [123, с. 10].

З наведеного простежується напрям на дослідження статусу ще ненародженої людини та розроблення законодавчої регламентації допологового періоду розвитку людини. Дещо інша ситуація в країнах СНД. Там ступінь дослідження цього питання значно вищий.

О. Селіхова зазначає, що «період внутрішньоутробного розвитку людини – є ранній період її біологічного життя. Перебуваючи в материнській утробі в стані ембріона, він тілесно самостійний, так як не є частиною організму свого носія, і здатний до саморозвитку. Тіло матері подається тільки ідеальним середовищем розвитку ембріона, що забезпечує його харчуванням, охороною. З народження починається другий етап біологічного існування людини, а точніше, етап перебування його організму в соціальному середовищі. Це свідчить про помилковість існуючої думки про те, що людське життя

починається з його народження. Його слід скорегувати: соціальне життя людини починається з моменту його народження» [271, с. 13–14].

У юридичній науці підтримується ця позиція. Наприклад, Н. Беседкіна зазначає, що «юридичне відношення до статусу ембріонів в нашій країні має будуватися на основі визнання того факту, що ембріон – не частина організму матері, а початок нового життя. Це і повинно визначати підходи до створення відповідного правового її регулювання, ставлення до абортів» [81, с. 12].

Практично такої ж позиції дотримується і Є. Перевозчикова, на думку якої, закріплення права на життя ембріона з моменту зачаття може розглядатися як база для правового регулювання репродуктивних прав людини [231, с. 9].

Узагальнюючи сказане, варто зазначити, що на питання про момент виникнення життя неможливо знайти однозначну відповідь ні в медичній, ні в релігійній, ні в іншій літературі. Проте, опрацювавши підходи до розуміння життя та дослідивши думку щодо моменту виникнення життя, можемо простежити, що все ж таки, більшість вчених схиляється до думки, що життя виникає з моменту зачаття. Ми також дотримуємося такої думки. Тому, зважаючи на те, що поняття життя та право на життя не варто ототожнювати, але потрібно їх зіставляти, доцільно було б на законодавчому рівні врегулювати статус ненародженої людини та закріпити право на життя до пологів.

Досліджуючи момент виникнення життя, ми визначили основні проблеми, пов'язані із цим питанням: по-перше, це питання легальності абортів, по-друге, – статусу ембріона.

За загальними уявленнями, аборт – це «переривання вагітності до того часу, коли зародок або плід був би здатний вижити поза маткою» [74, с. 239]. Аборт може відбутися поза волею матері, мимоволі, з різних причин: захворювання, недорозвинення статевих органів тощо. Такий аборт частіше називають викиднем. Аборт може бути штучним, коли плід навмисно видаляється з матки матері. У цьому випадку вживається інший термін «штучне переривання вагітності» [261, с. 162].

З медичного погляду, аборт – припинення вагітності та (одночасно із цим чи пізніше) видалення з матки всього плодового яйця або його частини в перші

сім акушерських місяців, або 28 тижнів. Народження дитини після 28 тижня вагітності називають передчасними пологами [62].

Розгляньмо спершу ситуацію в Україні щодо абортів. Відповідно до ч. 6 ст. 281 ЦК України штучне переривання вагітності, якщо вона не перевищує 12 тижнів, може здійснюватися за бажанням жінки [16]. Аналогічне положення міститься і в ст. 50 Основ законодавства про охорону здоров'я [17]. У період вагітності від 12 до 22 тижнів проведення абортів можливе у випадках, встановлених законодавством. Ці законодавчі положення ґрунтуються на тому, що правоздатність виникає з моменту народження, тому пріоритетом для держави є право жінки на особисту недоторканність. Отже, вона має право вирішувати питання про здійснення абортів. Порядок проведення абортів в Україні регулюється Порядком надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності [25]. Тож можна стверджувати, що український законодавець ставить ембріон під охорону закону із 12-го тижня ембріонального розвитку. Проте спеціального положення про це не існує. Таке твердження лише впливає з дослідження статей, що регулюють проведення абортів.

Варто дослідити також ставлення до абортів у зарубіжних державах. На цей час у межах європейських країн можна виділити чотири типи законодавств про аборт. Ця обставина прямо пов'язана з переважанням в кожній країні свого розуміння людини.

Перший тип – «найліберальніше» законодавство, яке дозволяє «аборт на прохання» (на території СНД і Балтії, у колишніх югославських республіках, більшості країн Європи).

Другий тип – «досить вільне» законодавство, яке дозволяє аборт за численними медичними і соціальними показаннями (Угорщина, Ісландія, Кіпр, Люксембург, Фінляндія).

Третій тип – «досить суворе» законодавство, яке дозволяє аборт лише за деяких обставин: коли є загроза фізичному або психічному здоров'ю жінки, зґвалтування, інцест (Польща, Велика Британія).

Четвертий тип – «дуже суворе» законодавство, яке або взагалі забороняє аборти, або дозволяє їх у виняткових випадках, коли вагітність становить безпосередню небезпеку для життя жінки (переважно країни Африки та Близького Сходу).

Варто виокремити положення Кримінального кодексу Німеччини, який містить п. 219: «жінка повинна усвідомлювати, що ще не народжена людина в кожній стадії вагітності має власне право на життя і що тому переривання вагітності в правовому суспільстві можливе тільки у винятковій ситуації...» [40]. Як бачимо, німецький кримінальний закон далекий від того, щоб розглядати ненароджену людську істоту як таку, яка не володіє самостійними правами «частину організму матері», навпаки, законодавець прирівнює аборт до вбивства людини. Та попри це положення аборти в Німеччині таки легалізовані. Жінка може вчинити аборт за численними медичними і соціальними показаннями.

Аналізуючи законодавства держав щодо абортів, зазначимо, що більшість держав легалізувала аборти. Щодо міжнародних актів, то тут дещо інша ситуація. На захист прав ненародженої дитини виступає лише положення преамбули Конвенції про права дитини, відповідно до якої держави-учасниці Конвенції беруть до уваги, що «дитина, внаслідок її фізичної і розумової незрілості, потребує належного правового захисту і до, і після народження» [10]. Стаття 4 Американської конвенції про права людини також передбачає, що захист права на життя починається «з моменту зачаття» [2]. Проте, на відміну від цих актів, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод явно не захищає ненародженої дитини. На підтвердження цього наведемо приклад із практики Європейського суду з прав людини.

Так, у справі *Paton v. the United Kingdom* Європейська Комісія з прав людини постановила, що аборт на 10-тижневому терміні в інтересах захисту фізичного і психічного здоров'я вагітної жінки відповідно до британського законодавства не суперечить ст. 2. Встановлено, що ст. 2 не визнає абсолютного права ненародженої дитини на життя. Інакше «життя плода

розглядалося б як більш висока цінність, ніж життя вагітної матері». Отже, можна констатувати, що на міжнародному рівні ненароджена дитина не підпадає під захист [242, с. 10].

Цікавими є також підходи науковців до визначення легальності абортів. У сучасному суспільстві відстоюють свої позиції два табори: ті, хто виступає за свободу абортів («Pro-choice»), і ті, хто вимагає їх повної або часткової заборони («Pro-life»).

Противники свободи абортів обґрунтовують свою позицію тим, що штучне переривання вагітності суперечить принципам захисту материнства і дитинства, перериває процес біологічного формування нової людини. Вони вважають недопустимим захищати матеріальну і життєву ситуацію однієї людини (матері), позбавляючи права на життя іншу людську істоту [73, с. 119].

Проти абортів виступають також і представники всіх світових релігій. Ще Василій Великий писав: «Мати, яка навмисне занапастила зачатий в утробі плід, підлягає осуду як за вбивство» [149, с. 309–310]. Категорично проти абортів виступають мусульмани. Аборт вважається прийнятним в деяких випадках в індуїзмі та буддизмі, проте такі випадки є винятками із загального правила недопустимості абортів. В Ізраїлі штучне переривання вагітності заборонено, аборт дозволений лише в тих випадках, коли вагітність ставить під загрозу фізичне або розумове здоров'я жінки.

Не підтримує абортів також більша частина медиків. Така їхня позиція узгоджується з текстом клятви Гіппократа, яка містить таке зобов'язання лікаря: «я ніколи не дам жінці абортивного засобу». Як відомо, і зараз майбутні лікарі, закінчивши відповідні навчальні заклади, дають клятву Гіппократа.

Прибічники легалізації абортів вбачають в ньому право вибору, право жінки розпоряджатися своїм тілом, право на планування сім'ї тощо. Прихильники легалізації абортів відстоюють можливість жінки прийняти рішення про аборт з уваги на певні життєві обставини; у випадках, коли існують медичні протипоказання або коли вагітність настала проти волі матері в результаті зґвалтування або інцесту. Необхідність вдатися до абортів може

виникнути і в результаті виявлення патології дитини. Прихильники такої думки виходять з поняття людини. Вони вважають, що людиною можна вважати плід лише тоді, коли він спроможний вижити за межами організму матері.

Як аргумент на підтримку легалізації абортів наводять статистику, що обмежувальне законодавство не знижує кількості абортів, відповідно, держава, легалізуючи їх, візьме на себе відповідальність за проведення безпечного абортів [268, с. 21–24]. Подібну думку висловлює і М. Гора. Науковець стверджує, що, «беручи до уваги статистику з штучного переривання вагітності, повна заборона абортів в сучасний період представляється неможливою і може привести до збільшення кількості кримінальних абортів» [111, с. 51–52]. Автор вважає, що політика держави у питанні абортів має бути дуже поміркованою та поступовою. Правильним видається, якби держава йшла шляхом поступового обмеження абортів. Так, 2006 р. зменшено перелік показань для штучного переривання вагітності терміном від 12 до 22 тижнів.

Проаналізувавши думки щодо легалізації абортів, можемо стверджувати, що проблема зводиться до конкуренції права ембріона на життя та права матері на самовизначення. Зважаючи на те, що життя є найвищою цінністю суспільства, протиставляти життю право, об'єктом якого виступає інше благо, відмінне від життя, – неправильно.

Тому, на нашу думку, законодавець повинен закріпити положення, яке передбачало б «примат» охорони життя як цінності. Тобто, враховуючи цінність життя за нормального перебігу вагітності, справедливіше віддати пріоритет праву на життя зачатої дитини, ембріона. Така позиція, вважаємо, враховуватиме і твердження природничих наук щодо початку життя, відповідно, ґрунтуватиметься на реальних експериментальних даних, а не на теоретизованих, відірваних від реального життя.

Окремо варто розглянути ситуації, коли протікання вагітності може призвести до позбавлення життя матері. У цих випадках закон повинен чітко визначити перелік захворювань, при яких вагітність ставить жінку в реальну небезпеку смерті. Як свідчить практика, часто аборт проводять навіть у

випадках, коли він не є необхідним, а життю матері реальної загрози не існує. Тому пропонуємо закріпити положення, що у випадку погіршення здоров'я вагітної щонайменше двоє лікарів повинні констатувати реальну загрозу для життя матері та надати рекомендації для проведення абортів.

Прихильники абортів твердять, що заборона абортів лише призведе до масовості підпільних абортів. Тут потрібно констатувати, що закон не лише не усуває нелегального абортів, а іноді навіть сприяє зростанню кількості таких абортів. І причини цього зрозумілі: до підпільного абортів вдаються не стільки тому, що бояться покарання з боку держави, скільки тому, що хочуть зберегти це в таємниці від сім'ї і від суспільства, чого закон не може гарантувати.

Навіть допустивши, хоча ми з цим не погоджуємось, що закон неодмінно стримує потік підпільних абортів, переводячи їх в легальну площину, не можна твердити, що вони дозволені, бо не закон робить щось морально допустимим: у всіх випадках закон може лише виходити з моральності якої-небудь дії, але не створювати її. Більше того, коли закон схвалює морально неприпустиме поведіння, з етичного погляду він стає негативним, особливо щодо тієї найбільшої цінності, якою є життя. До прикладу, крадіжка не перестала б бути крадіжкою, навіть якщо б вона була схвалена законом.

Якщо ж ми задумаємося над тим, що життя новонародженого є не приватним, а суспільним благом, як і життя кожної людини, тоді моральна проблема розширюється до усвідомлення основ і цінності закону, який не виконує своїх головних завдань, які полягають у захисті та підтримці життя кожної людської істоти, особливо беззахисних.

Другою проблемою. Яку ми вже згадували, є питання статусу ембріона. Судячи з положень законодавства, ембріон не наділений правоздатністю, а тому не може бути суб'єктом права [107, с. 193].

На сьогодні можна бачити негативні наслідки невизнання за ненародженими правоздатності. Окрім загального знецінення життя людини до народження, а внаслідок цього і новонародженого, створюються передумови для реальної загрози життю і здоров'ю новонароджених.

Крім того, в Україні склалася практика використання ембріонів людини, які є «зайвими» в результаті застосування репродуктивних технологій, і частин тіл абортованих дітей в наукових, медичних і косметичних цілях. Зазначимо, що використання ембріонів у таких цілях є грубим нехтуванням принципу визнання людини та її прав найвищою цінністю.

Людський ембріон не повинен розглядатися як об'єкт прав, зокрема речових, тому його використання в комерційних цілях є неприпустимим.

Якщо звернутися до міжнародних актів, то деякі з них вимагають спеціального відношення до ембріонів. Так, у рекомендаціях Парламентської асамблеї Ради Європи і в рішенні Комісії з прав людини (№ 6574/71) встановлено, що на ембріон і зародок людини за будь-яких обставин поширюється вимога поваги до людської гідності.

У Конвенції про права людини та біомедицину [11] (Ов'єдо, 4 квітня 1997 р.) передбачено заборону на створення ембріонів людини в дослідних цілях. Крім того встановлено, що якщо закон дозволяє проводити дослідження на ембріонах *in vitro*, то він повинен гарантувати належний захист ембріона.

Варто згадати також і низку Основних законів європейських держав. У ст. 6 розділу Загальних прав та свобод людини Конституції Чеської Республіки вказано: «Кожний має право на життя. Людське життя гідне охорони вже до народження» [36]. Стаття 15 Конституції Словацької Республіки повторює це формулювання [39]. Права ембріона на життя і на народження деякою мірою охороняються не лише чинним законодавством Німеччини, але й Франції, Італії, Португалії.

Все це наводить на думку, що необхідно визнати і зміцнити статус ембріона у правових відносинах. Такий статус вимагає також шанобливого ставлення до людської істоти і до народження. Концепція умовної правоздатності за внутрішньоутробною дитиною повинна визнаватися і в законодавстві України. Отже, посягання на ембріон має розглядатися як вбивство чи інша форма злочину проти життя. Тому вважаємо за необхідне прийняти спеціалізований закон, у якому докладно було б розглянуто всі

аспекти права на життя, зокрема й репродуктивні права та правовий статус ембріона.

Повертаючись до розгляду меж права на життя, потрібно визначити завершальний момент існування життя та право на нього. Смерть є багатоаспектним поняттям – філософським, етичним, медичним і правовим.

Якщо звернутися до словників, то Філософський словник визначає смерть як «незворотне припинення життєдіяльності організму, неминучий природний кінець існування живої істоти» [305, с. 458]. Відділ статистики життя при ООН визначає смерть як «остаточне припинення всіх життєвих функцій». І. Бабаджанов вважає, що смерть – це момент закінчення (переривання) біологічного стану життя і разом з тим юридичний факт, що означає завершення індивідуальної правосуб'єктності [74, с. 17].

Проте смерть потрібно диференціювати із вмиранням, адже вмирання проходить декілька етапів – від агонії до біологічної смерті. Тому визначаючи поняття смерті, варто звернутися до медико-біологічних наук.

У сучасних умовах наука виділяє кілька видів смерті: соціальна, мозкова, фізіологічна, природна, неприродна, патологічна (передчасна). Одночасно смерть може бути частковою – коли помирає не весь організм, а групи клітин або якого-небудь органу (некроз тканин) [106, с. 46–47].

Традиційно виділяють два види смерті – клінічну та біологічну. Клінічна смерть оборотна, тому що припускає можливість відновлення життєдіяльності, але в строго обмежений період. Період, коли після припинення дихання та серцевої діяльності зберігається життєздатність тканин, і називають клінічною смертю.

На відміну від клінічної смерті, біологічна смерть необоротна. Ніякі медичні засоби і можливості не можуть привести до поживлення людини.

Для характеристики поняття смерті в юридичному значенні потрібно використовувати поняття біологічної смерті. Тому для юриспруденції важливе значення має момент смерті, яким більшість учених, а також законодавець визнають біологічну смерть мозку [108, с. 20].

Отже, смерть можна визначити як повне і необоротне припинення діяльності кори головного мозку, обумовлене загибеллю його клітин і констатоване комплексом вироблених сучасною медициною засобів і способів.

Якщо звернутися до українського законодавства, то в ньому немає визначення смерті. Основними положеннями, які стосуються смерті, є ч. 2 ст. 52 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», яка встановлює припинення активних заходів щодо підтримання життя хворого в тому випадку, коли стан людини визначається як незворотна смерть [17]. У ч. 1 ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людини» [22] йдеться, що «людина вважається померлою з моменту, коли встановлено смерть її мозку». Також на законодавчому рівні в Україні визначено діагностичні критерії смерті мозку та процедуру констатації моменту смерті людини, які закріплені Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 23 вересня 2013 р. № 821 [23]. Цей акт визначає поняття смерті мозку: повна і незворотна втрата головним мозком людини всіх його функцій, що реєструється на фоні працюючого серця та примусової вентиляції легень.

Отже, моментом закінчення життя виступає смерть мозку. Проте вважаємо, що настільки важлива процедура, як констатація смерті, яка характеризує закінчення існування людини як найбільшої соціальної цінності, має бути закріплена на рівні закону, а не інструкції.

Особливий інтерес під час дослідження права на життя викликає питання належності людині права на смерть. Так, деякі науковці вважають, що право на смерть особи полягає в можливості самостійно вирішувати питання щодо своєї смерті, тобто можливість людини свідомо і добровільно в обраний нею час піти з життя обраним нею та доступним їй способом [191, с. 54]. Характеризуючи таке право, вчені стверджують, що ніхто не вправі протидіяти людині здійснити це право.

Ще побутує думка, що право на смерть виступає елементом права на розпорядження життям. За іншою позицією, яку відстоює Л. Малюга, право на смерть потрібно розглядати в органічній єдності з правом на життя, як таке, що

впливає з нього, а тому не потребує окремого законодавчого закріплення [192].

У зарубіжній юридичній літературі також виділяють право людини на смерть. Так, О. Красіков вважає, що право на смерть – це таке ж природне право людини, як і право на життя, а евтаназію потрібно розглядати як різновид реалізації людиною права на смерть [164, с. 210].

На нашу думку, саме твердження про існування права на смерть не має сенсу, адже воно заперечує право на життя, яке покладено в основу правової охорони. Тому, зважаючи на перевагу права на життя над правом на смерть, можна стверджувати про нежиттєздатність теорії права на смерть. Вважаємо, що смерть потрібно розглядати як логічне завершення права на життя, проте надання людині права на смерть протидіє сутності життя як найвищої цінності, яка покладена під охорону всього суспільства й держави, тобто має публічний характер.

Тому, звичайно, право на смерть не підлягає правовому регулюванню. Людина не може відмовитися від права на життя або передати правомочність розпоряджатися цим правом, оскільки праву на життя властива невідчужуваність. Відмова від права на життя неприпустима щодо всіх його елементів.

Проблемними питаннями, які виникають під час дослідження права на життя в аспекті його закінчення, тобто смерті, є правомірність самогубства та евтаназії.

У науковій літературі висловлюється, зокрема, думка, що самогубство можна визначити як один із способів реалізації права на розпорядження життям [228, с. 212]. Ми не погоджуємося із цим, адже самогубство – це вкрай негативне явище, яке не може бути прикладом реалізації права. Цікавою є думка М. Гори щодо самогубств: «Визнавши право людини піти з життя у такий спосіб, держава візьме курс на виродження свого народу, адже, по-перше, дасть зелене світло різним фармацевтичним та іншим компаніям на розробку, виготовлення, звичайно, рекламування та вільний продаж різноманітних

засобів для скоєння самогубств, по-друге, зникне такий значний стримуючий фактор, як побоювання бути засудженим з боку суспільства і церкви» [111, с. 48].

Визначимо саме поняття «самогубство». На думку А. Головістикової, самогубством (суїцид) називається всякий випадок смерті, який безпосередньо або опосередковано є результатом позитивного чи негативного впливу, скоєного самим потерпілим, якщо останній знав про результати, які його очікують [108, с. 172].

Українське законодавство не визначає поняття самогубства. Основи законодавства про охорону здоров'я не мають спеціальної статті, присвяченої цій проблемі. Вважаємо, що потрібно врегулювати на законодавчому рівні явище самогубства, визначити його поняття та виробити напрямки боротьби з ним. Неприпустимо говорити про наявність суб'єктивного права на вбивство самого себе. Проголошуючи людину найвищою цінністю, держава може тільки захищати життя, як благо, завдяки якому всі інші права для цієї людини існують як самостійна цінність.

Другий згаданий нами аспект права на смерть – допустимість евтаназії. Найперше з'ясуємо, що потрібно розуміти під евтаназією. У ч. 3 ст. 52 Основ законодавства України про охорону здоров'я евтаназія тлумачиться як навмисне прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань [17]. У Цивільному кодексі України (ч. 4 ст. 281) вказано, що існує заборона задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя [16].

У науковій літературі немає єдиного підходу до визначення евтаназії. Ю. Дмитрієва та К. Шленьова під евтаназією розуміють спеціальне медичне втручання, спрямоване на припинення життя невиліковно хворого, людини, яка важко страждає, з її ж добровільно вираженої волі і має єдиною метою припинення страждань [120, с. 52]. Юридична енциклопедія визначає евтаназію як навмисне позбавлення життя невиліковно хворої людини з метою припинення її страждань [324, с. 318]. І. Сенюта визначає евтаназію як умисні

дії чи бездіяльність медичних працівників, до яких вони вдаються на підставі поданого в письмовій формі клопотання пацієнта, який усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, дотримуючись законодавчо встановлених умов і з метою припинення його фізичних, психологічних і моральних страждань, для реалізації права на гідну смерть [272, с. 158].

У зарубіжній юридичній і медичній літературі спостерігається вкрай суперечливе вживання терміна «евтаназія». Короткий оксфордський словник дає три значення слова «евтаназія»: 1) «спокійна і легка смерть», 2) «засоби для цього», 3) «дії щодо її здійснення» [338, р. 235]. У Великій медичній енциклопедії «евтаназія» трактується як «навмисне прискорення настання смерті невиліковно хворого з метою припинення його страждань» [87, с. 254].

П. Таракіна зазначає: «Евтаназією називається всяка дія, спрямована на те, щоб покласти кінець життя тієї чи іншої особистості, йдучи назустріч її власним бажанням, і виконане незацікавленою особою» [293, с. 23].

Наведені визначення вважаємо неточними, деякі з них підпадають під ознаки самогубства. На нашу думку, найбільш вдале визначення евтаназії запропонувала Н. Крилова: евтаназія – «це навмисні дії або бездіяльність медичного працівника, які здійснюються відповідно до явно і недвозначно виражених прохань інформованого хворого або його законного представника з метою припинення фізичних і психічних страждань хворого, що знаходиться в загрозливому для життя стані, і внаслідок яких настає його смерть» [167, с. 20; 261, с. 105].

Із цього визначення можемо визначити такі ознаки: по-перше, суб'єкт здійснення – медичний працівник; по-друге, характеристика діяння: активні (дії) та пасивні (бездіяльність); по-третє, прохання хворого; по-четверте, мета – припинення страждань; по-п'яте, загрозливий для життя стан хворого.

Відповідно, можна говорити про дві форми евтаназії: активну і пасивну. Активна евтаназія полягає в застосуванні активних дій щодо пришвидшення смерті людини, пасивна евтаназія – відмова від заходів, що сприяють підтриманню життя безнадійно хворої людини [103, с. 32].

Найбільше дискусій викликає застосування активної еутаназії. У 2001 р. Голландія вперше легалізувала еутаназію. Восени 2002 р. такий же закон набув чинності в Бельгії. У Швейцарії, наприклад, де існують досить суворі закони щодо лікарів, котрі допомагають пацієнтам померти, не може бути засуджена людина, яка допомогла іншому піти з життя. Як результат – щорічно в такий спосіб вмирають щонайменше 100 швейцарців [242, с. 11–12].

Варто також звернутися до практики Європейського суду з прав людини. У справі *Pretty v. the United Kingdom* [54] заявник Діана Претті страждала дегенеративним невиліковним захворюванням, внаслідок якого її тіло було повністю паралізовано. Жінка хотіла припинити свої страждання, але через хворобу не могла сама це зробити, тому її чоловік погодився їй в цьому допомогти, що за англійськими законами вважається злочином. Тому адвокат пані Претті звернувся від її імені до прокурора з проханням дати зобов'язання не притягати її чоловіка до кримінальної відповідальності, якщо на її прохання він надасть їй допомогу в самогубстві. Суд зазначив, що в усіх справах, розглянутих ним раніше, він послідовно акцентував на обов'язку держави захищати життя. За таких обставин Суд переконаний, що «право на життя», гарантоване ст. 2 без спотворення тексту, не може бути витлумачено ні як надання діаметрально протилежного права, а саме права на смерть, ні як створення права на самовизначення в сенсі визнання за людиною права обрати смерть замість життя.

Щодо України, то ст. 52 Основ законодавства про охорону здоров'я забороняє медичним працівникам здійснювати еутаназію – навмисне прискорення смерті або умертвіння невиліковно хворого з метою припинення його страждань [17].

У наукових колах можна виділити три основні позиції щодо еутаназії. Перша позиція – еутаназія протиправна, заборонена і недопустима. У Декларації про еутаназію, прийнятій Всесвітньою медичною асамблеєю (Мадрид, 1987), наголошується, що еутаназія як акт навмисного позбавлення

життя пацієнта, навіть на прохання самого хворого або на підставі звернення з подібним проханням його близьких, неприпустима і неетична [6].

Друга позиція – евтаназія допустима лише в певних випадках. Йдеться про випадки безнадійності хвороби особи, яка просить про евтаназію, власне неодмінне бажання цієї особи, наявність для цього переконливих медичних показань.

Представники третьої позиції вважають, що право на безболісну смерть повинна мати кожна людина, а не тільки невиліковно хворий. Людина як свідома істота має право самостійно ухвалювати рішення щодо своєї долі, зокрема власної смерті. Особливо це гуманно і морально відносно безнадійно хворих людей.

Розглянемо докладніше обґрунтування кожної з наведених трьох позицій. Противники евтаназії обґрунтовують її недопустимість можливістю медичної помилки щодо невиліковності хвороби, помилковістю уявлення самого пацієнта про стан його здоров'я, а також прийняття фатального рішення в стані неадекватного сприйняття ситуації, можливістю зловживань евтаназією з боку медичного персоналу та інших зацікавлених осіб [111, с. 48–50]. Крім того, у країнах, де евтаназія легалізована, простежується знецінення життя, легковажніше ставлення до його позбавлення: лікарі проводять евтаназію без згоди пацієнта, багато старих людей приймають рішення про евтаназію лише через страх перед болем тощо [335].

Цікавою є думка О. Капінус, яка вважає, що легалізація евтаназії призведе до криміналізації медицини, до применшення гідності лікаря, втрати довіри суспільства до інституту охорони здоров'я, до зниження темпів розвитку медичного знання, до поширення в суспільстві принципів цинізму, нігілізму і моральної деградації загалом, що є неминучим за недотримання заповіді «не убий» [140, с. 119].

Прихильники евтаназії вважають її проявом найвищого рівня гуманності стосовно страждаючої особи. Вони найперше посилаються на право людини розпоряджатися власною долею. Ю. Дмитрієв вказував, що відмова людині, яка зазнає сильних страждань, у проведенні евтаназії можна розглядати як

застосування до неї тортур, жорстокого та принижуючого гідність поводження, що імперативно заборонено Конституцією [119].

Характеризуючи позиції прихильників еутаназії, варто згадати «Маніфест еутаназії», який підписали понад 40 відомих людей, серед яких були лауреати Нобелівської премії. У цьому документі вказується, що аморально приймати або нав'язувати страждання. З гідності індивіда випливає необхідність надати йому свободу самому раціонально розпоряджатися власною долею. Марне страждання – це зло, якого всяке цивілізоване суспільство повинно намагатися уникати [269, с. 150–151].

Представники когорти допустимості еутаназії визначають перелік обставин, за яких можливе проведення еутаназії. Найбільш точно це питання висвітлив Г. Романовський. Він виділяє матеріальні і процесуальні критерії, за наявності яких можна говорити про еутаназію.

До матеріальних критеріїв він відносить: наявність захворювання; тривалість застосування методів і засобів лікування; невідворотність безумовно ймовірного летального результату; наявність моральних і фізичних страждань, які пацієнт оцінює як нестерпні, незважаючи на обрані методи і засоби лікування; відсутність ефективних заходів до полегшення страждань; якщо пацієнт у свідомості, то обов'язкова наявність прохання хворого про еутаназію; просьба повинна бути свідомою, інформованою і добровільною.

До процесуальних гарантій захисту прав пацієнта відносяться: психологічна експертиза хворого, щоб уникнути випадків згоди, даної через збіг обставин, які не дозволяють об'єктивно оцінювати реальність; обов'язкове консультування з незалежним експертом, щоб звести до мінімуму можливість лікарської помилки. Можливість ухвалення рішення про еутаназію тільки консиліумом лікарів; згода має фіксуватися письмово або за наявності свідків; обов'язкове повідомлення близьких родичів; санкціонування еутаназії судом або органами прокуратури [261, с. 106–107].

Отже, в більшості випадків цивілізований світ виступає проти еутаназії в її активній формі. Проте цікавим є питання про допустимість пасивної

евтаназії. Як було зазначено вище, сутність пасивної евтаназії полягає у відсутності лікування та медичної допомоги. В Україні, відповідно до ст. 6 Основ законодавства України про охорону здоров'я, обов'язками лікуючого лікаря є своєчасне і кваліфіковане обстеження та лікування пацієнта. А ст. 78 цього ж акта покладає на медичних працівників обов'язок сприяти охороні і зміцненню здоров'я людей, запобіганню і лікуванню захворювань, надавати своєчасну і кваліфіковану медичну та лікарську допомогу [17]. Ненадання допомоги хворому медичним працівником тягне за собою кримінальну відповідальність за ст. 139 КК України [14].

Варто згадати ч. 4 ст. 284 ЦК України, яка встановлює право повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка усвідомлює значення своїх дій і може керувати ними, відмовитися від лікування [16]. Це положення не можна розглядати як пасивну евтаназію. Для правильного розуміння цього законодавчого положення варто диференціювати поняття лікування та звичайні засоби для підтримання життя хворого. Лікування – це система заходів, спрямована на відновлення здоров'я хворого, засоби для підтримання життя – не передбачають видужання особи. Тому, говорячи про пасивну евтаназію, науковці мають на увазі відмову від засобів, які необхідні для підтримки життя, за відсутності яких неминучим є летальний наслідок.

У деяких країнах, зокрема в США, існує правило, яке дозволяє пацієнтові відмовитися від героїчних зусиль з боку медичних працівників у випадку термінального стану пацієнта.

Щороку медицина вдосконалюється, тому деякі процедури, які недавно були незвичними та новими, стають необхідними і буденними при наданні медичної допомоги. Тому вважаємо за необхідне визначити на законодавчому рівні види медичної допомоги, які застосовуються у випадку термінальної стадії життя пацієнта і трактуються як реанімаційні засоби.

Отже, пасивна евтаназія характеризується протиставленням права пацієнта та обов'язку медичного працівника. Тому потрібна чітка диференціація меж права й обов'язку. За українським законодавством,

медичний працівник зобов'язаний надати екстрену допомогу. Стабілізувавши пацієнта, такий працівник може прийняти від нього відмову від подальшого лікування, проте у випадку настання термінальної стадії такий працівник знову зобов'язаний провести реанімаційні засоби.

Бувають випадки, коли лікарська реанімація в прямому сенсі бореться з природним процесом вмирання організму, тим самим продовжуючи агонію. Вважаємо за потрібне закріпити в законодавстві положення про можливість пацієнта відмовитися від докладання медичним працівником героїчних зусиль у випадку настання термінальних станів у пацієнта. Під героїчними зусиллями («терапевтичне завзяття» [269, с. 360]) варто розуміти дії медичного персоналу, які спрямовані на продовження життя будь-якою ціною.

Підсумовуючи вищенаведене щодо евтаназії, можемо сказати, що заборона евтаназії не може розглядатися як порушення права на життя. Адже евтаназія як право на смерть суперечить праву на життя, оскільки воно невід'ємне. Евтаназію потрібно розглядати як один з видів вбивства, проте з привілейованим складом. Тому пропонується криміналізувати евтаназію як злочин проти життя.

Аргументи за евтаназію, які визнають право людини на достойну смерть, слід трактувати як право вмерти безболісно та не відчуваючи особливих страждань. Тому, на нашу думку, як альтернативу евтаназії потрібно створити мережу медичних установ, що спеціалізуються на наданні допомоги помираючим хворим, так званих «хоспісів». У таких закладах хворим повинна надаватися паліативна допомога. Така допомога зводиться до полегшення страждань за допомогою певних засобів, що не призводять до летального наслідку.

Легалізація евтаназії в Україні призвела б до корупції в цій сфері, до незаконного взяття органів для трансплантації та до прикриття вбивств через евтаназію. Тому держава, яка проголосила життя людини найвищою цінністю, повинна всіма силами прагнути врятувати життя, а не допомагати його позбавити.

Для повної характеристики права на життя потрібно охарактеризувати його обмеження і гарантії. Деякі вчені стверджують, що право на життя є абсолютним правом [201, с. 5–6]. Проте абсолютне право на життя не підлягає трансформації. Про право на життя як абсолютне право говорять у тих випадках, коли людину не можна позбавити життя ні в якому разі, незалежно від її поведінки і вчинених дій.

На думку Г. Чеботарьової, законодавство передбачає обмеження не права на життя, а можливість правомірного позбавлення життя [315, с. 64]. Якщо звернутися до Європейської Конвенції з прав людини, то ст. 2 встановлює, що нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше, ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання [9].

Питання смертної кари гостро стояло в 90-х роках ХХ ст. Після прийняття двох протоколів – 6 та 13, смертна кара була повністю скасована на Європейському континенті. Україна долучилася до процесу ліквідації смертної кари, підписавши вищезгадані протоколи. Законом України від 22 лютого 2000 р. № 1483-111 усі положення Кримінального кодексу про смертну кару як вид покарання були замінені довічним позбавленням волі. Проте не всі країни Європи відмовилися від застосування смертної кари. Найперше варто згадати Республіку Білорусь, яка продовжує застосовувати смертну кару дотепер. Щодо Російської Федерації, то, підписавши лише протокол 6, але не ратифікувавши його, країна взяла на себе зобов'язаність практично не застосовувати смертної кари, хоча її законодавство допускає призначення покарання у вигляді смертної кари як виняткову міру покарання за деякі особливо тяжкі злочини, пов'язані з умисним позбавленням життя людини при обтяжуючих обставинах.

Не відмовилися від застосування смертної кари і такі країни, як Китай, де передбачено застосування такого покарання за досить великий перелік злочинів, та США (смертна кара існує у 38 штатах), колишніх союзних республіках і соціалістичних країнах, в усьому арабському світі, а також у низці африканських і середньоазійських держав [220, с. 251].

На нашу думку, потрібно вирішити питання, чи допустиме застосування смертної кари, чи порушує таке покарання право на життя. Наведемо аргументи за і проти смертної кари.

Прихильники смертної кари наводять такі аргументи:

- 1) смертна кара виступає досить ефективним засобом попередження особливо тяжких злочинів в контексті їх загальної превенції;
- 2) вона є засобом захисту суспільства від найнебезпечніших злочинців, що не піддаються виправленню та подальшій ресоціалізації;
- 3) задовольняє почуття помсти потерпілих;
- 4) є єдино справедливою мірою покарання за найбільш тяжкі злочини;
- 5) утримання ув'язнених обходиться величезними сумами для держави, суспільство обурене тим фактом, що має платити податки на фінансування вбивць і маніяків [220; 138, с. 67].

Поширена також і діаметрально протилежна позиція противників смертної кари, які наводять такі аргументи проти її запровадження:

- 1) помилковість або неправосудність смертного вироку. Як відомо, судові помилки неминучі, вони завжди існували, існують і, на жаль, будуть у майбутньому. Як наслідок, життя людини може обірватися через несприятливий збіг обставин, випадкову, але непоправну людську помилку;
- 2) смертна кара неприпустима з погляду низки морально-етичних та релігійних принципів;
- 3) держава не має морального права позбавляти людину життя;
- 4) смертна кара в будь-якому випадку не може відновити становище, яке існувало до вчинення злочину;
- 5) смертна кара досить часто деяких злочинців не зупиняє, оскільки вони далеко не завжди думають про можливе покарання, що особливо стосується вчинення насильницьких злочинів серійними маніяками, які страждають на психоемоційні розлади;
- б) смертна кара подає людям приклад жорстокості і тим самим сприяє вчиненню злочинів;

7) це морально важка справа для безпосереднього виконавця покарань. І хоча з юридичного погляду відповідальність несе держава, іменем якої приймається відповідний вирок суду та яка через уповноважених осіб реалізує вирок, виконавець у публічних очах найімовірніше стає вбивцею [101].

На нашу думку, аргументи, які наводять прихильники смертної кари, не достатньо обґрунтовують необхідність такого покарання. Вважаємо, що застосування смертної кари суперечить меті покарання, до якої законодавець відносить виправлення засудженого. Багато науковців стверджує, що в такому випадку довічне позбавлення волі також суперечить меті покарання, проте це не так. Законодавством України передбачено, що засуджений після відбуття не менше 20 років покарання має право подати клопотання до Президента України про помилування. Також перевага довічного позбавлення волі перед смертною карою полягає в тому, що у випадку помилкового вироку особа звільняється від відбування покарання.

Щодо положення про задоволення почуття помсти, то, на нашу думку, воно йде в розріз з чинним Кримінальним кодексом України, завдання якого полягає у виправленні особи, а при цьому наведений аргумент нагадує про середньовічний «принцип таліону».

Щодо економічного питання, то, як ми зазначали вище, ніяке суспільне благо не можна ставити як альтернативу життю людини, яка є найвищою соціальною цінністю.

Тому цілком зрозуміло, що, з погляду правових принципів, держава не може позбавляти людину життя. Правова держава не має права вбивати від свого імені. Які б цілі не називалися у виправданні страти, сама думка, що держава може використовувати настільки жорстоке покарання, як смертна кара, суперечить концепції прав людини.

Якщо звернутися до ч. 2 ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, то вона встановлює випадки, коли позбавлення життя людини не розглядається як таке, що вчинене на порушення права на життя. Так, позбавлення життя не порушує ст. 2 Конвенції, якщо воно є наслідком

лише необхідного застосування сили для захисту будь-якої особи від незаконного насильства; для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою; у разі вчинення правомірних дій для придушення заворушення або повстання [9].

Подібні за змістом положення можна знайти в законодавстві України. Так, розділ VIII Кримінального кодексу встановлює обставини, що відкидають злочинність діяння, серед яких необхідна оборона, крайня необхідність та затримання особи, яка вчинила злочин.

За КК України, необхідна оборона – це дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в конкретній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони [14].

Крайня необхідність – це вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з метою усунення загрожуючої небезпеки, якщо вона в цій обстановці не могла бути усунена іншими засобами і якщо завдана шкода є рівнозначною або менш значною, ніж шкода відвернена [165, с. 301].

Особливої уваги потребує характеристика умов, за яких дії, що призвели до позбавлення життя, підпадають під ознаки необхідної оборони чи крайньої необхідності. Так, завдання смерті має бути співрозмірним, тобто відповідати небезпечності посягання та обстановці захисту. Тому кримінальний закон встановлює відповідальність за перевищення меж необхідної оборони (ст. 118 КК України). Щодо крайньої необхідності, то потрібно визначити її рівнозначність або меншу значущість, ніж шкода, яка загрожує. За перевищення меж крайньої необхідності закон не встановлює спеціальної відповідальності, тому такі дії кваліфікуються на загальних підставах, а ексцес необхідності враховується як обставина, яка пом'якшує покарання.

Отже, кримінальний закон відкидає покарання та допускає позбавлення життя людини у випадку необхідної оборони, коли таке позбавлення життя

було співрозмірним із небезпечністю посягання, та у випадку крайньої необхідності, коли завдана шкода є меншою, ніж шкода, яку відвернули. У випадку позбавлення життя, відвернутою шкодою має бути щонайменше смерть двох осіб.

Як особливе положення, яке закріплює одну із форм необхідної оборони, виступає ст. 46 Закону України «Про Національну поліцію» [19], яка дозволяє працівникам поліції застосовувати зброю для відбиття нападу на поліцейського або членів його сім'ї, у випадку загрози їхньому життю чи здоров'ю; для захисту осіб від нападу, що загрожує їхньому життю чи здоров'ю; для звільнення заручників або осіб, яких незаконно позбавлено волі; для відбиття нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення; для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти; для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю людей та/або поліцейського; для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського.

Неоднозначно в літературі вирішується питання про допустимість позбавлення життя злочинця під час його затримання. Одні автори (В. Ткаченко, Ю. Ткачевський) вважають, що оскільки затримання злочинця має на меті передачу його правосуддю, то завдання йому смерті в процесі затримання не допускається (або, як пише В. Ткаченко, «мабуть, не припустимо») [296, с. 227; 297, с. 319].

Інші автори (Г. Бушуєв, В. Козак, А. Наумов, Є. Донець та ін.) вважають, що у виняткових випадках, за відсутності можливості взяти небезпечного злочинця живим, його вбивство є правомірним [153, с. 12; 315, с. 67].

Існує ще одна думка: позбавлення життя злочинця можливе у випадку, коли його затримання поєднується зі станом необхідної оборони (наприклад,

злочинець чинить збройний опір), або в разі вчинення затримуваним тяжкого або особливо тяжкого злочину [212, с. 66; 240, с. 30].

Підтримуючи зазначену позицію про допустимість позбавлення життя злочинця при його затриманні, потрібно вказати, що притягнення винного до відповідальності – не єдина мета затримання. Громадянський самозахист здійснюється також і для того, щоб припинити можливість продовження злочинцем суспільно небезпечної діяльності.

Можливість легального позбавлення життя простежуємо під час аналізу положень Конституції України щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності України. Так, ст. 17 Конституції України встановлює: «Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості покладається на Збройні Сили України» [1]. Збройні сили є державним інструментом захисту, а тому основне їх призначення – це ведення бойових дій, спрямованих, насамперед, на знищення противника (вбивство людей). Окрім Збройних Сил, аналогічним правом, спрямованим на забезпечення державної безпеки, громадського порядку, захисту державного кордону, наділені інші військові формування та правоохоронні органи держави. Зрозуміло, що відшкодування шкоди, завданої вбивством в умовах дотримання законодавства, правил та звичаїв ведення війни, є неможливим [248, с. 62–63].

Отже, можна стверджувати, що право на життя не є абсолютним, тому що поширюється тільки на законослухняних громадян, які не посягають на життя і здоров'я інших осіб.

Для цілковитого уявлення про право на життя потрібно охарактеризувати гарантії його забезпечення. Як ми вже зазначали, будь-яке закріплення права людини в певних актах вже виступає гарантією такого права. Тому наявність в Конституції та інших актах положення, яке визначає, що кожна людина має право на життя, уже є гарантією, яка вимагає від інших людей, органів влади, держави, організацій та інших суб'єктів поважати та не порушувати його. Також зазначені вище обмеження права на життя виступають для законослухняних громадян гарантіями забезпечення права на життя.

Докладне дослідження гарантій права на життя виходить за межі нашого дослідження, тому дамо їх загальну характеристику.

На думку Г. Чеботарьової, гарантії, що забезпечують захист права на життя, складаються із загальних гарантій та спеціальних – юридичних (конституційні і галузеві) [315, с. 78–80].

Загальні гарантії полягають у забезпеченні права на життя всіх громадян. Вони характеризуються діяльністю держави, спрямованою на охорону людей від порушення їх права на життя. Вважаємо, що основними такими напрямками мають бути: а) миролюбна зовнішня політика, тобто відмова від війни; б) заборона використання ядерної зброї та іншої зброї масового знищення; в) боротьба з тероризмом; г) боротьба із злочинністю. Ці чотири аспекти – війна, зброя масового знищення, тероризм та злочини проти життя – призводять до численних людських жертв. Тому політика держави має бути спрямована на боротьбу з ними.

Особливої уваги заслуговує характеристика юридичних гарантій, тобто системи юридичних засобів і способів охорони й захисту прав і свобод людини та громадянина як окремого індивіда.

До системи юридичних гарантій відноситься сукупність усіх прав, які впливають з права на життя та забезпечуються Конституцією та законами України. До таких прав відносяться: право на недоторканність житла; право на свободу світогляду і віросповідання; право на працю; право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; право на відпочинок; право на соціальний захист; право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї; право на безпечне для життя і здоров'я довкілля; право на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування тощо. Такі гарантії ще називають конституційними.

Варто виділити також галузеві гарантії. Особливе місце серед них займають кримінально-правові гарантії. Вони характеризуються закріпленням у Кримінальному кодексі діянь, які зазіхають на життя і здоров'я громадян та визначенням міри покарання за їх вчинення. Окрім кримінально-правових гарантій виділяють ще цивільно-правові, соціально-правові та ін.

Дослідивши аспекти права на життя, визначивши його поняття, охарактеризувавши межі права на життя, його обмеження і гарантії, можемо підсумувати таке:

1. Право на життя потрібно розглядати крізь призму поняття «життя», проте не ототожнювати їх. Адже життя – це категорія біологічна, право – соціальна.

Життя людини характеризується різними аспектами і не обмежується лише біологічною характеристикою. Людина – істота фізична, соціальна, моральна і духовна. Тому право на життя – це природна, невід’ємна від особистості можливість життєдіяльності людини в аспекті фізичному, моральному, духовному та соціальному, яка протікає в часі.

Таке визначення враховує природність такого права, належність до особистості та межовість права, тобто є вказівка на те, що право має часові межі – виникнення і припинення.

2. Право на життя як природне право складається з двох елементів: право на недоторканність життя та право на розпорядження життям. Право на недоторканність життя полягає в неможливості свавільного позбавлення життя. Право на розпорядження життям характеризується правом піддати своє життя ризику, небезпеці.

Вважаємо неправильним розглядати самогубство та евтаназію як види розпорядження життям. Ці явища є глибоко негативними, викликають суспільний осуд. Окрім того, вони посягають на життя як суспільну цінність, тому вважатися формами реалізації права не можуть, адже так суперечитимуть Конституції.

3. Вважаємо за необхідне визначити чітко межі права на життя на законодавчому рівні. Оскільки з 14-го дня після запліднення ембріон проходить стадію імплантації, формує весь допоміжний апарат для свого розвитку та характеризується наявністю первинної хорди, яка є першоосновою нервової системи, стає на шлях практично незалежного розвитку, пропонуємо закріпити цей момент як такий, з якого ембріон стає під охорону закону. Пропонуємо

доповнити ст. 281 Цивільного кодексу України таким положенням: «Життя людини охороняється з 14-го дня після моменту зачаття».

4. Оскільки ми пропонуємо поставити життя ембріона під охорону закону з 14-го дня його внутрішньоутробного розвитку, то, відповідно, здійснення абортів після 14 днів з моменту зачаття забороняється. Пропонуємо внести відповідні зміни до Цивільного кодексу України та Основ законодавства України про охорону здоров'я, а саме, внести таке положення: «Забороняється проводити штучне переривання вагітності (аборт), якщо вагітність перевищує 14 днів. У випадках, якщо вагітність є наслідком зґвалтування чи інцесту або якщо вагітність може призвести до смерті матері, штучне переривання вагітності може бути проведене після 14 днів вагітності». Можливість призведення вагітності до смерті матері мають визначати щонайменше два лікарі.

Аборт – однозначно явище негативне, яке пропагує нівелювання нового життя. Тому життя ембріона після 14 днів розвитку повинно бути поставлене під охорону кримінального закону. Пропонуємо криміналізувати аборт, проведений після 14 днів вагітності.

5. Дослідивши спеціалізовану медично-біологічну літературу щодо характеристики ембріона, можемо сказати, що його потрібно розглядати як потенційну людську істоту, а не як об'єкт чи частину тіла матері. Вважаємо за потрібне прийняти спеціалізований закон, у якому розглядалися б докладно всі аспекти права на життя, зокрема й репродуктивні права і правовий статус ембріона.

6. Пропонуємо закріпити на рівні Цивільного кодексу України положення: «Моментом смерті людини вважається момент повного і необоротного припинення діяльності кори головного мозку, обумовлене загибеллю його клітин і яке констатується комплексом вироблених сучасною медициною засобів і способів».

7. Право на смерть не підлягає правовому регулюванню. Людина не може відмовитися від права на життя або передати правомочність

розпоряджатися цим правом, оскільки праву на життя властива невідчужуваність.

Вважаємо недопустимим легалізацію евтаназії. Заборона евтаназії не може розглядатися як порушення права на життя. Адже евтаназія як право на смерть суперечить праву на життя, оскільки воно невід'ємне. Евтаназію потрібно розглядати як один з видів вбивства, проте з привілейованим складом. Тому пропонується інкримінувати евтаназію як злочин проти життя.

Пропонуємо доповнити Кримінальний кодекс України ст. 117-1 «Вбивство за просьбою потерпілого (евтаназія)», яка встановлювала б відповідальність за здійснення евтаназії.

Як альтернативу евтаназії потрібно створити мережу медичних установ, що спеціалізуються на наданні допомоги помираючим хворим, так званих «хоспісів». У таких закладах хворим повинна надаватися паліативна допомога. Така допомога зводиться до полегшення страждань за допомогою певних засобів, що не призводять до летального наслідку.

Вважаємо за потрібне закріпити в законодавстві положення про можливість пацієнта відмовитися від докладання медичним працівником героїчних зусиль у випадку настання термінальних станів у пацієнта. Під героїчними зусиллями («терапевтичне завзяття») потрібно розуміти дії медичного персоналу, спрямовані на продовження життя будь-якою ціною.

8. З погляду правових принципів держава не може позбавляти людину життя. Правова держава не має права вбивати від свого імені. Які б цілі не називалися як виправдання страти, сама думка, що держава може використовувати настільки жорстоке покарання, як смертна кара, суперечить концепції прав людини.

У Конституцію України до ст. 27 потрібно внести зміни, які встановлювали б недопустимість застосування смертної кари.

9. Потребує вдосконалення положення про допустимість застосування зброї під час затримання злочинця. Пропонуємо внести зміни до Закону України «Про Національну поліцію», закріпивши за працівником можливість

застосування зброї під час затримання злочинця лише у випадках, коли його затримання поєднується зі станом необхідної оборони (наприклад, злочинець чинить збройний опір) або в разі вчинення затримуваним тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

10. Вважаємо, що основними напрямками держави щодо охорони життя мають бути: а) миролюбна зовнішня політика, тобто відмова від війни; б) заборона використання ядерної зброї та іншої зброї масового знищення; в) боротьба з тероризмом; г) боротьба із злочинністю.

Пропонуємо закріпити в Конституції України принцип відмови від війни, від загрози або застосування збройної сили. Важливо, особливо зважаючи на події, що відбуваються зараз в Україні, уточнити цей принцип положенням про те, що допускається вступати у війну, якщо тільки Україна зазнала нападу або перебуває в небезпеці, коли зволікання недопустиме.

11. Доцільно розробити спеціальний закон, який регулював би всі аспекти права на життя. Такий закон мав би містити: загальні положення (визначення основних понять, зокрема «право на життя»), регулювання репродуктивних прав: заборона абортів, цінність права на життя, правовий статус ембріона; основні засади біоетики наукових досліджень; регулювання смерті людини; порядок відшкодування шкоди внаслідок порушення права на життя; організаційні засади забезпечення охорони життя людини; відповідальність за порушення цього закону тощо.

3.2 Право на людську гідність

Людина є істота багатоаспектна. Окрім ознак, якими вона характеризується як істота біологічна, тобто належна до типу «хордові», класу «савці», ряду «примати», яка здатна до життєдіяльності, обміну речовин, розмноження тощо, людина характеризується ще сукупністю інших ознак, які вирізняють її з-поміж особин живого світу. Таким ознаками

виступає соціалізація та мораль. Сукупність таких ознак становить категорію гідності.

Стаття 3 Конституції України [1] проголошує честь і гідність найвищими соціальними цінностями, поряд із життям, здоров'ям, недоторканністю та безпекою.

Гідність людини згадується і в міжнародно-правових актах. Наприклад, Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р., Віденська декларація 1993 р., Декларація про раси та расові заборони 1978 р. оперують категорією гідності.

Преамбула Загальної декларації прав людини 1948 р. передбачає: «...визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру...» [7]. Декларація про права інвалідів від 9 грудня 1975 р., Декларація про права розумово відсталих осіб від 20 грудня 1971 р., а також Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. спеціально проголошують, що цим людям має бути забезпечене право на повагу їх людської гідності.

Поняття «гідність» вжито також у конституціях багатьох держав. Наприклад, Конституція ФРН 1949 р. проголошує, що гідність людини недоторканна, а поважати і захищати її – обов'язок державної влади [41].

У Конституції Італійської Республіки 1947 р., яка вважається однією з найдемократичніших конституцій, поняття суспільної гідності особистості посідає пріоритетне місце в розділі «Основні принципи». Стаття 3 цього розділу встановлює рівність усіх громадян перед законом незалежно від статі, раси, мови, політичних переконань, особистого і соціального стану та закріплює їх однакову суспільну гідність, яка не підлягає дискримінації [29]. Особливістю італійської конституційної доктрини є підвищена юридична значущість і незаперечність конституційних принципів та норм.

Гідність людини представлена окремою статтею у розділі 1 «Основні права» Федеральної конституції Швейцарської Конфедерації. У статті 7 прямо закріплено, що «людська гідність має поважатися і захищатися» [42].

Конкретно виражене положення про те, що влада в державі повинна безпосередньо здійснюватися з повагою до гідності і свободи людей та конкретного громадянина наявне, зокрема, в некодифікованій Конституції Швеції [37].

Конституція Польщі у ст. 30 закріплює, що «природжена й невід'ємна гідність людини є джерелом свобод і прав людини та громадянина. Вона є непорушною, а її повага і захист є обов'язком органів публічної влади» [33].

Варто згадати також і Конституції країн СНД. Так, Конституція Республіки Білорусь зобов'язує державу забезпечувати гідність особи поряд з її свободою і недоторканністю. У статті 21 зазначено, що вищою метою Білорусі є забезпечення прав і свобод людини, а також зафіксовано право кожного на гідний рівень життя, який передбачає достатнє харчування, одяг, житло і постійне поліпшення необхідних для цього умов [32]. Характерно, що ця стаття розміщена у другому розділі «Особистість, суспільство, держава», на відміну від Конституції Російської Федерації [35], де аналогічна норма закріплена у ст. 7 першого розділу першого розділу «Основи конституційного ладу».

Отже, більшість держав використовує поняття гідності для характеристики конституційного ладу держави. При цьому законодавець не надає його визначення, що призводить до плюралізму його розуміння. Як бачимо, у більшості міжнародно-правових актів людська гідність згадується в преамбулах як базова вихідна категорія, з якої виводяться основні людські права-ознаки: свобода, недоторканність, рівність тощо. Саме вона є підставою для всіх прав і свобод людини. Отже, при правовому регулюванні нових явищ і в правозастосовній практиці виникають проблеми і закономірні суперечки щодо того, що суперечить людській гідності, а що ні [74, с. 120].

Найперше визначимо поняття гідності, які наведено в різноманітних словниках. Так, Тлумачний словник української мови визначає гідність як

сукупність рис, що характеризують моральні якості та усвідомлення людиною своєї громадської ваги, громадського обов'язку (гідно, належно, як слід, достойно) [96, с. 180].

Українська радянська енциклопедія містить таке визначення гідності: це поняття моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність людської особистості, її моральну рівність з усіма іншими [301, с. 22].

Словник російської мови С. Ожегова визначає гідність як сукупність високих моральних якостей, а також повагу до цих якостей в самому собі [216, с. 180].

Науковці по-різному трактують поняття «гідність». Тому підходи вчених до визначення гідності можна поділити на кілька груп.

Представники першої групи – суб'єктивістського підходу – розуміють гідність як самооцінку людиною своєї значущості. Так, В. Підгородинський вважає, що гідність людини – це позитивна самооцінка конкретної людини [233, с. 93]. М. Хавронюк характеризує гідність як сукупність високих моральних, світоглядних, професійних якостей людини, які дають їй підстави для самоповаги, для усвідомлення своєї суспільної цінності [157, с. 129]. П. Рабінович зазначає, що гідність людини – це її достоїнство, тобто цінність людини як такої, самої по собі (самоцінність) – незалежно від будь-яких її біологічних чи соціальних властивостей. Із цього випливає й засада рівності всіх людей з огляду на їх гідність. Гідність – це моральна риса, яка відображає унікальну природу людини. Від народження кожної людини її гідність є однаковою – рівною – з гідністю всіх інших людей. Усвідомлення цього людиною приводить до формування в неї почуття власної гідності [255, с. 29]. Прихильниками суб'єктивізму є, зокрема, В. Погорілко та В. Федоренко, які визначають гідність як невід'ємне внутрішнє ставлення людини до себе як до унікальної цілісної особи [234, с. 127].

Наведемо й підхід В. Корженка до розуміння гідності. Він визначає її як ступеневий розвиток ідеї виховання в-собі-і-для-себе суцільної свободної волі здійснення [160, с. 229–230]. На його думку, гідність – це ознака людини, яка характеризує її людськість [160, с. 302].

Психологія також визначає гідність людини із суб'єктивістського боку. Гідність психологи розглядають як повагу до себе й інших і неприйняття всього, що принижує людину (Г. Бандзеладзе, Б. Додонов, Дж. Ролз, Т. Шибутані), як переживання власної цінності і ствердження її, можливо, всупереч обставинам (І. Бех, К. Золотухіна-Аболіна, В. Рибалка) та як форму прояву самосвідомості й самоконтролю (А. Анісімов, І. Бех, Ю. Зайцева, В. Столін) [227, с. 31–32].

Існує й об'єктивістсько-соціальний підхід до інтерпретації гідності. Представники цієї групи вважають, що гідність людини визначається суспільством. Так, на думку Л. Сугачова, гідність людини – це інтерес особи, яка потребує визнання такої гідності за нею, який забезпечений суспільними відносинами [312, с. 189]. А. Олійник визначає гідність як визнання суспільством соціальної цінності і значущості кожної людини, її унікальності [218, с. 69]. На думку деяких науковців, людина тільки внаслідок того, що є біологічною істотою, наділена об'єктивною гідністю [79, с. 5–6; 256, с. 4–5; 245, с. 5; 247, с. 11; 126, с. 136; 285, с. 10]. Ось чому автори називають гідність людською гідністю [68, с. 15] або антропною гідністю [113, с. 91] безвідносно до індивідуальних якостей людини, соціального статусу, професійної належності тощо.

Також у науковій літературі сформувався ще один підхід до визначення гідності – це суб'єктивістсько-соціальний, який поєднує два вищезгадані підходи. Наприклад, В. Бортник під гідністю людини розуміє цінність окремого індивіда, сукупність тих його духовних, фізичних якостей, які відповідають потребам конкретного суспільства і тому розглядаються останнім як цінність [89, с. 148].

Цей підхід дозволяє розуміти гідність з двох сторін: суб'єктивної та об'єктивної. Так, А. Церковна характеризує гідність як найвищу соціальну цінність, яка свідчить в об'єктивному аспекті про значущість людини для суспільства з погляду її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей, тобто значущість індивіда як людини, як представника людства незалежно від

належності до тієї чи іншої соціальної спільноти, групи і становища в суспільстві, а в іншому – суб'єктивному аспекті – про особистісну значущість для особи її моральних, духовних, фізичних (природних) якостей незалежно від соціальної належності до тієї чи іншої спільноти людей і становища в суспільстві, усвідомлення і почуття цієї значущості [314, с. 42–43].

Подібною думки і Р. Стефанчук, який під суб'єктивною складовою гідності розуміє усвідомленість людиною власної цінності, а з об'єктивного погляду – визначеність такої цінності наявними суспільними чи класовими відносинами та незалежність такого визначення від конкретної людини [284, с. 231].

Окрім вищенаведених підходів до розуміння гідності, П. Рабінович виділяє ще один – об'єктивістсько-антропологічний. За таким підходом, гідність людини є властивістю усіх членів людської сім'ї й усі люди є рівними у своїй гідності, про що йдеться, зокрема, у преамбулах до кожного із трьох актів, які входять до Міжнародної хартії прав людини. На основі цього гідність людини можна визначити як самоцінність людини як родової біосоціальної істоти, змістовно зумовлювана, насамперед, наявними суспільними відносинами, а також іншими чинниками людського буття [252, с. 8].

Цікавим є підхід до розуміння гідності О. Гришук. Вона вважає, що гідність складається з таких компонентів:

1. Суб'єктивна сторона гідності, тобто власна гідність конкретної, окремо взятої людини. Гідність, що розуміється в такий спосіб, не належить автоматично кожному, а залежить від його поведінки у щоденному житті. Із суб'єктивного погляду, гідність людини – це внутрішня оцінка нею власної цінності, яка ґрунтується на схваленій домінантною частиною суспільства моральній самосвідомості і готовності її охорони за будь-яких умов, а також очікування з цього приводу поваги з боку інших.

2. Об'єктивна сторона гідності, тобто людська гідність, яка властива кожній людині, безвідносно до її індивідуальних особливостей. Лише внаслідок того, що людина є біосоціодуховною істотою, вона вже наділена певною

гідністю. Людська гідність – це самоцінність і суспільна значущість людини як біосоціодуховної істоти, яка визначається наявними суспільними відносинами, не залежить від конкретної людини і має бути рівною для всіх людей.

3. Суб'єкт (носій) гідності. Якщо кожному властива людська гідність, то, відповідно, кожна людина повинна мати право її захисту.

Об'єкт гідності – це, так би мовити, змістовна сторона самооцінки, або об'єкт свідомого самооцінювання. До них потрібно віднести насамперед:

- моральні, розумові, фізичні якості, здібності; риси характеру; зовнішній вигляд;

- предметну діяльність та її результати;

- поведінку людини;

- місце в системі взаємин з навколишнім світом (зокрема місце в суспільстві і державі).

4. Самооцінка людиною її честі, тобто суспільної оцінки цінності особи, міри соціальних, духовних якостей людини як члена суспільства. Така суспільна оцінка особи залежить від самого громадянина, оскільки формується на підставі його поведінки, вчинків, ставлення до інтересів суспільства, інших людей [113, с. 86–89]. Проте, як видно із вказаних визначень, не наведено переліку таких якостей, що спричинює неоднозначне трактування змісту гідності.

Тому вважаємо за потрібне навести перелік якостей, якими наділена людина, що складають зміст гідності. Погоджуємося з О. Старовойтовою, яка виділяє такі якості людини, що формують категорію гідності:

- неповторність (і соціальну, і біологічну);

- розумність (у значенні вміння розрізняти справедливе і несправедливе);

- духовність чи моральність (у значенні можливості відчувати такі почуття, як любов, співчуття, вдячність);

- свобода (можливість вибирати, а також право передовсім бути самоціллю, а не засобом);

- рівність (етична, тобто рівність у людській гідності);

-самостійність (можливість контролювати свої дії і нести за них відповідальність перед собою й оточенням) [283, с. 89].

Отже, гідність людини – це сукупність якостей, таких як неповторність, моральність, свобода, рівність та самостійність, які визначають її цінність для суспільства з одного боку, та самоцінність – з іншого.

Варто зазначити, що в юридичній літературі поняття «гідність» вживають паралельно з поняттям «честь». Деякі автори вказують на їх синонімічність [233, с. 90].

Якщо звернутися до Тлумачного словника української мови, то він визначає честь як сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадській та особистій поведінці [96, с. 1025]. Р. Лаврецький стверджує, що честь – поняття моральної свідомості й категорія етики, що охоплює усвідомлення індивідом свого суспільного значення і визнання цього значення з боку суспільства. Честь не в тому, що інші люди мають хороші думки про нас, а в тому, що ми заслуговуємо такої думки. Натомість гідність – етична категорія, що охоплює об'єктивну, суспільно-моральну цінність особистості, а також потребу і власне оцінку людиною своєї моральної цінності [170].

С. Жданенко вважає, що честь – визнання, яке оточення добровільно виражає людині як носію втілених в ній та нею самою індивідуальних цінностей; те визнання і повага, якої, на її думку, вона вправі вимагати від людей свого соціального кола. Честь – зовнішнє суспільне визнання вчинків людини, її заслуг, що виявляється в повазі, авторитеті, славі [129, с. 40].

Вищенаведене доводить, що хоча честь і гідність поняття суміжні, та все ж не тотожні. Тому законодавець поставив під охорону закону не лише гідність, але й честь.

Охарактеризувавши поняття гідності і честі, запропоновані різними науковцями і юридичних, і неюридичних наук, варто тепер висвітлити правову природу гідності та яке місце займає вона у правовій системі.

Гідність як юридичну категорію розглядають переважно вчені-цивілісти. Проте варто погодитися з В. Траховим, який вказує, що відносини, які виникають з приводу особистих благ, не пов'язаних з майновими відносинами (зокрема честі та гідності), регулюються державним правом.

Деякі науковці гідність визнають соціальним благом, інші – елементом правоздатності, а іноді й особливим суб'єктивним правом [257]. Визнаючи неможливість правового регулювання честі і гідності, концепція гідності, розглянутої в ролі соціального блага, відкидає саму можливість існування суб'єктивного права як охоронного юридичного засобу. Ця думка фактично ігнорує питання існування у правовій сфері будь-яких юридичних фактів, що передують процесу порушення честі і гідності.

Якщо ж право на честь і гідність визнати елементом правоздатності, це означає, що до настання юридичного факту його порушення воно присутнє в передбачуваному вигляді і стає реальністю лише як наслідок посягання. Фактично ж гідність не є передумовою, а являє собою наявне благо, існування якого не обумовлено порушенням або посяганням на нього [239, с. 39–40].

Прихильником ціннісного підходу виступає М. Придворов, який пропонує розглядати гідність як цінність, адже «всі поняття в теорії права про людину пов'язані з ідеєю гідності, підпорядковані їй і виражають її різні сторони, моменти змісту» [246, с. 6, 8]. Характеризуючи гідність і як мету правового регулювання, і як принцип права, і як інститут права, і як суб'єктивне право, М. Придворов вважає, що ідея гідності наближена до правових принципів і розчиняється в них, оскільки в ній виражена вища цінність особистості [246, с. 51].

Погоджуємося з М. Придворовим щодо комплексності правової природи гідності людини, адже вона охороняється конституційним, кримінальним, цивільним, міжнародним правом, що докладно охарактеризуємо нижче. Проте розглядати гідність як інститут все ж не можна. Критикуючи позицію М. Придворова щодо розуміння правової природи гідності людини як комплексного інституту, М. Вітрук запропонував розуміння гідності як

принципу. У принципах особистість не отримує від держави жодних готових еталонних моделей поведінки, а тільки загальну підставу наявних правових і моральних норм для застосування встановлених правил і парадигм у різних обставинах. Тим самим гідність, у разі її розгляду як правового принципу, фіксує певну автономію особистості в системі державного устрою, тому кінцева мета цього принципу замикається на особисту поведінку, яку людина вибирає, виходячи зі своєї правосвідомості [98].

Подібної думки дотримується і В. Якубенко, який визначає гарантування людської гідності у всій її багатоаспектності головною метою соціальної держави та її визначальним принципом [325, с. 11].

Наведемо також думку С. Добрянського, який вважає, що «виведення» прав людини саме з поняття людської гідності свідчить «про визнання цієї властивості людини фундаментальним джерелом усіх її прав, а також про поступове зростання питомої ваги принципу гуманізму як системоутворювальної засади з-поміж інших принципів сучасного інституту прав людини. Специфіка саме цієї засади полягає й у тому, що остання підкреслює спрямованість інституту прав людини на створення умов для забезпечення індивідуальної унікальності кожного окремого людського буття, існування» [122, с. 99].

Заслуговує на увагу також думка В. Невинського, який характеризує гідність людини як конституційний принцип, що інтегрує зміст нормативного регулювання суспільних відносин у сфері реалізації природних і соціальних властивостей і потреб людини, взаємодії його із суспільством та державою [206, с. 120–121].

Ще одним підходом до розуміння правової сутності гідності людини є суб'єктивістсько-правовий. Прихильником такого підходу є Є. Зайцев. Він вважає, що гідність як право суб'єктивне належить кожній особі і передбачає обов'язок інших осіб не посягати на неї [131, с. 12–13]. Погодитися з таким твердженням не можна, адже тут гідність виступає в ролі права. Гідність можна трактувати як об'єкт права, але не як вираження права.

Отже, здійснений аналіз різних підходів та уявлень вчених про поняття гідності дозволив нам виділити найпоширеніші дефініції досліджуваного феномена:

- комплексний інститут (суспільні відносини, що складаються з приводу охорони гідності особи, які в тому чи іншому обсязі є предметом регулювання кримінального, цивільного, сімейного, адміністративного та інших галузей права за доміантною ролі конституційних положень);

- принцип (основа правового статусу особи, яка є сполучною ланкою всієї системи конституційних прав і свобод людини та громадянина);

- суб'єктивне право (особистість є повноправним суб'єктом, який може захищати свої права всіма способами і від посягань третіх осіб, і держави, зокрема оскаржуючи рішення і дії останньої).

Якщо співвіднести такі підходи до розуміння правової сутності гідності з підходами до розуміння поняття гідності, то можна сказати, що гідність як принцип права виступає у своєму об'єктивному значенні, гідність як об'єкт права є в значенні суб'єктивному, який характеризується якостями окремого індивіда.

Особливий інтерес для нашого дослідження становить гідність як об'єкт права. Тому, визначивши поняття гідності, варто навести дефініцію права щодо гідності. У наукових колах існує дискусія щодо самої назви права, яке регулює відносини гідності.

О. Власов розглядає право на гідність як можливість реалізації моральної сутності і призначення за допомогою арсеналу юридичних засобів, які також вимагають утримання від посягань третіх осіб і за потреби забезпечують державний захист [99, с. 31].

Л. Пожарова визначає суб'єктивне право на гідність як міру можливої поведінки, що складається з можливості самореалізації морально-правового потенціалу особистості, забезпеченої з боку держави гарантіями недоторканності від посягань силою законодавчо передбаченого примусу [239, с. 47].

На думку М. Малєїної, особа наділена правом на гідність як власник. Таке володіння характеризується можливістю вимоги не порушувати дані блага без звернення за сприянням до третіх осіб. Правомочність користування забезпечує використання сформованих у суспільстві уявлень про себе у всіх сферах життєдіяльності. Правомочність зі зміни змісту цього блага реалізується за допомогою укладання угод, що формують створення певного іміджу [190, с. 28].

М. Гаскарова аналізує право на гідність і як загальнолюдську цінність, і як одне з основних прав людини, охорона якого має двоаспектний характер:

а) охорона честі та гідності від посягань з боку держави як запобігання вторгнення держави в особисту сферу індивіда;

б) охорона честі та гідності людини як конституційна вимога втручання держави в разі порушення гідності особистості з боку суспільства [100, с. 10].

Якщо звернутися до законодавства України, то воно закріплює за людиною право на повагу до її гідності. Так, ст. 28 Конституції проголошує, що кожен має право на повагу до його гідності.

Подібно до Конституції, ст. 297 Цивільного кодексу має назву «Право на повагу до гідності та честі». За цією статтею особа має право на повагу до гідності та честі, які є недоторканими [16].

Цікавою є думка Р. Стефанчука, який не погоджується з підходом законодавця щодо закріплення правової можливості як «права на повагу до гідності». Опираючись на думку Г. Шершеневича, який вважав недопустимим зарахування до прав встановлених законом прав на повагу, пошану тощо, тому що це уявні права, позбавлені санкцій [321, с. 528–529], автор вказує, що законодавець повинен загалом формувати повагу до права, а не право на повагу [286, с. 407].

Цілком підтримуємо таку думку науковця, адже назва «право на повагу до гідності», хоч і відповідає положенням міжнародного права (наприклад, Пакт про громадянські та політичні права встановлює, що усі особи, позбавлені волі, мають право на повагу до гідності), все ж є некоректним.

Якщо звернутися до змісту поняття «повага», то Великий тлумачний словник української мови визначає його як почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні чийх-небудь заслуг, високих позитивних якостей когось, чогось [96, с. 753]. Повага ґрунтується на суб'єктивних переживаннях суб'єкта, викликається певними заслугами тощо, тому зобов'язати когось поважати – неможливо.

Вчені обґрунтовують позицію законодавця тим, що, закріплюючи право на повагу до гідності, законодавець вибрав термін «повага» як антипод слова «приниження». Проте, вважаємо, пониження виступає лише одним із способів порушення права на гідність, тому доцільніше було б встановити обов'язок не порушувати гідність іншої людини. Тоді відповідальність за порушення такого права логічно впливала б з нього, чого не можемо простежити із встановленого права на повагу до гідності.

Окрім проблеми із закріпленням права на «повагу» до гідності, існує проблема також і з визначенням самого об'єкту охорони – гідності. Як ми вже зазначали, існують різноманітні підходи до визначення гідності, а також аспекти самого поняття – суб'єктивний та об'єктивний. Міжнародне право ставить під охорону саме гідність в об'єктивному значенні, яка акцентується на рівності людей та на їх недоторканності.

У внутрішньодержавному праві гідність людини ставиться під охорону такими галузями права: конституційна, кримінальна, кримінально-процесуальна та цивільна. Не важко простежити відмінності цих галузей за головним методом: перші три – галузі публічного права, остання – приватного. На основі цього вважаємо, що конституційна, кримінальна та кримінально-процесуальна галузі права охороняють гідність як якість людини, яка властива кожному та є суспільним надбанням. Цивільне право охороняє гідність людини у суб'єктивному аспекті.

Р. Стефанчук пропонує закріпити в Цивільному кодексі України «право на особисту гідність». Особисту гідність він визначає як особисте немайнове благо, яке полягає у визнанні цінності кожної фізичної особи як унікальної

біопсихосоціальної істоти. На основі цього він пропонує розмістити це право серед тих особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування фізичної особи в частині її відособленості від інших фізичних осіб [286, с. 408]. Автор дає визначення права на особисту гідність: право на особисту гідність потрібно розуміти як особисте немайнове право фізичної особи на власну цінність як біопсихосоціальної істоти, на визнання цієї цінності, на вимогу ставлення до себе як до вищої соціальної цінності, а також на захист від поводження та покарання, що принижують людську гідність [286, с. 409].

Ми вважаємо, що особиста гідність у значенні, яке наводить Р. Стефанчук, виходить за межі цивільно-правового регулювання, адже така гідність виступає в об'єктивному аспекті. За ч. 3 ст. 297 ЦКУ фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі. Отже, для захисту такої гідності потрібне усвідомлення особою його порушення, тобто особа для визначення порушення своєї гідності повинна найперше усвідомити свою цінність, що відображає суб'єктивний аспект поняття гідності. Тому особиста гідність у значенні визнання цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти має охоронятися державою як найбільша соціальна цінність, а цивільне право повинне охороняти гідність як особисте немайнове право, тобто суб'єктивне.

У межах нашого дослідження нам потрібно визначити право на гідність як один з видів особистих прав людини. Для цього найперше визначимо його ознаки:

- Право на гідність є природним. Воно належить людині від народження. Проте, зважаючи на неповторність людського ембріона, який виступає потенційною особою, можна стверджувати і про належність права на гідність і ненародженій дитині.

- Можна говорити про належність права на гідність і після смерті, захист якого покладається на родичів чи державу.

- Право на гідність є соціально визначеним. Його зміст залежить від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

- Право на гідність є невід'ємним та невідчужуваним. Невід'ємність права на гідність полягає в неможливості його позбавлення, а невідчужуваність – у неможливості його передачі.

- Право на гідність є абсолютним. Воно не передбачає винятків і не може бути обмежене, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

- Право на гідність є загальним, тобто належить кожній особі людського виду, індивідууму.

- Гідність як об'єкт права на гідність є визнанням цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти.

- Гідність характеризується подвійною природою, виступаючи, з одного боку, фактором публічних взаємовідносин, а з іншого – фактором особистого життя людини.

Отже, право на гідність як особисте право людини охоплює гідність і в об'єктивному, і в суб'єктивному значенні. На основі цього можемо визначити право на гідність як природну, невід'ємну та невідчужувану можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності.

Як і кожне право, право на гідність має певний зміст. На думку Р. Стефанчука, право на гідність складається з позитивних повноважень, негативних повноважень та повноважень захисту. Позитивні (активні) повноваження охоплюють, насамперед, благоволодіння особистою гідністю, яке передбачає юридичне закріплення відповідного блага за особою, а також визнання за фізичною особою правового статусу носія відповідної особистої гідності. Тісно із цим пов'язане також і повноваження на благовикористання особистої гідності, яке може реалізовуватись фізичною особою і шляхом фактичного здійснення, і для превентивного використання. Окрім позитивних повноважень, право на особисту гідність передбачатиме й можливість вимагати від інших не порушувати своєї особистої гідності, а у випадку порушення – вимагати її захисту [286, с. 408].

Застосувати ці положення до права на гідність як особистого права людини не можемо, адже, враховуючи природність цих прав, така складова як благоволодіння, яка, на думку автора, полягає в юридичному закріпленні, виступатиме як гарантія, а не елемент змісту, адже таке право належить людині незалежно від його закріплення державою.

Аналогічно можемо сказати і про повноваження захисту. Оскільки захист права полягає в наданих державою формах, то виділення його як елемента змісту суперечить сутності природних прав. Такі повноваження захисту знову ж виступають, на нашу думку, в ролі гарантій права.

Цікавою видається позиція В. Головченка та О. Пунди, які визначають зміст права на гідність як сукупність прав, таких як право на недоторканність гідності, право на повагу до гідності, право на захист гідності, право на компенсацію моральної шкоди, під якою потрібно розуміти понижену оцінку гідності людини [109, с. 68]. Можна погодитися з підходом авторів щодо наповнення змісту правами, проте такий підхід характеризується відсутністю класифікаційних критеріїв, певною хаотичністю та безсистемністю.

На основі цього можемо охарактеризувати зміст права на гідність як сукупність двох складових: можливостей та заборон. Можливостями виступає право на використання (реалізацію) гідності. Сутність цього права – у можливості реалізації гідності.

В. Недибалюк визначає право на реалізацію гідності як можливість кожної людини відчувати впевненість у своїй суспільній цінності, можливість усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи й етичні норми, наполягати на повазі до себе інших людей [207, с. 132].

Особливу увагу потрібно приділити саме заборонам. Якщо звернутися до Конституції України, то ст. 28, присвячена праву на гідність, забороняє:

- катування людини;
- жорстоке, нелюдське поводження з людиною чи покарання;
- таке, що понижує гідність людини, поводження чи покарання;
- медичні, наукові чи інші дослідження щодо людини без її вільної згоди [1].

Подібні положення містяться у ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та ст. 7 і ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Перші три заборони в науковій літературі називають поняттям «погане поводження». Погане поводження передбачає, що певне фізичне чи психічне насильство застосовується з незаконною метою чи нерозмірно із законною метою [94, с. 6]. Отже, не всяке насильство є таким, що посягає на гідність. Для того, щоб кваліфікуватися як погане поводження, діяння повинно досягати мінімального рівня жорстокості. Так, у справі *Kudla v. Poland* Суд зазначив, що для встановлення порушення ст. 3 перенесені страждання і приниження повинні перевищувати ті, що є неминучою частиною страждань і принижень, пов'язаних з даною формою законного поводження чи покарання. Мінімальний рівень жорстокості визначається такими факторами, як тривалість, фізичний та психологічний вплив, стать, вік і стан здоров'я жертви [51].

Катування, відповідно до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 р., – це будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їх мовчазної згоди [12]. Як бачимо, таке визначення встановлює суб'єкта катування – державні посадові особи чи інші особи, які виступають як офіційні.

Вважаємо, що катування принижує людську гідність незалежно від суб'єкта його вчинення, тому визначення катування, яке дане Конвенцією, є дещо обмежувальне.

Якщо звернутися до Кримінального кодексу України, то ст. 127 передбачена злочин «катування». Відповідно до цієї статті катування – це умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, у тому числі отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб [14].

Варто погодитися з думкою П. Рабіновича, що це визначення є неповним, адже примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство (ст. 373 КК України), а так само перевищення влади або службових повноважень, які супроводжувались насильством, застосуванням зброї або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями (ч. 2 ст. 365 КК України) не вважаються катуванням, хоча відповідають такому за ознаками [252, с. 153].

С. Беляєв розуміє під катуванням навмисне нелюдське поводження, що заподіює особі дуже серйозні і жорстокі страждання. Якщо сформулювати по-іншому, то катування являє собою посиленій і навмисний вид нелюдського поводження, часто використовуваний для того, щоб отримати від особи відомості чи визнання, або застосовується як покарання [242, с. 60].

Катування потрібно відрізнити від інших видів нелюдського поводження. Основним розмежувальним критерієм виступає нелюдське поводження, що викликає дуже сильні і болісні страждання. Стандарт поняття «катування» був знижений у результаті розгляду справи *Sehouni v. France*, в якому особу били протягом декількох днів бейсбольною битою, кулаками і ногами. Суд заявив, що це було катування і що деякі дії, які раніше кваліфікували як «жорстоке і нелюдське поводження», зараз кваліфікуються як «катування», оскільки високий стандарт, який зараз існує в галузі прав і свобод людини, вимагає більшої твердості в оцінці недоліків у забезпеченні основоположних цінностей демократичного суспільства [242, с. 62].

Досліджуючи практику Європейського суду з прав людини, можна зробити висновок про різноманітність форм катування. Наприклад, як катування Суд визнав зґвалтування. У справі *Aydin v. Turkey* [44] жінка була заарештована разом з її батьком і невісткою. Вона піддалася побоям, була роздягнена догола, поміщена в шину, яка крутилася під поштовхами наповнюваної води. Потім вона була зґвалтована одним з працівників сил безпеки. Ці жахливі і принизливі дії й акти насильства, особливо акт зґвалтування, Суд кваліфікував як тортури.

Катуванням Суд визнав і примусове годування. У справі *Nevmerzhitsky v. Ukraine* [53] заявника, який оголосив голодування, змусили ковтати гумову трубку в стравохід для примусового годування. В ході примусового годування, яке відбувалося 5 разів на тиждень, його часто приковували наручниками до стільця або батареї і змушували ковтати трубку, яка була приєднана до 12-літрової бадді зі спеціальною живильною сумішшю. Суд визнав, що таке поводження було рівноцінне катуванню.

Варто визначити, як саме катування принижує гідність людини. Європейський суд з прав людини пояснює, що вирішуючи питання, чи є поводження таким, що «принижує гідність», відповідно до ст. 3, Суд з'ясовує, чи мало воно на меті приниження або образу жертви і, що стосується обставин, чи впливає це несприятливо на його або її особистість так, що суперечить ст. 3. Втім, навіть відсутність такої мети не може однозначно відкидати порушення ст. 3 [242, с. 63].

Для встановлення порушення ст. 3 перенесені страждання і приниження повинні перевищувати ті, що є неминучою частиною страждань і принижень, пов'язаних з конкретною формою законного поводження чи покарання. Це має забезпечити держава. Крім того, держава зобов'язана захищати здоров'я і благополуччя ув'язненого, враховуючи при цьому практичні вимоги ув'язнення. Можна навести коментар зі справи *Yüksel V. Turkey* [60], в якому Суд заявив, що будь-яке звернення до фізичної сили, яке не було обов'язковим у зв'язку з поведінкою заявника, принижує гідність людини.

Щодо нелюдського поводження чи покарання, то С. Беляєв визначає його як завдання інтенсивних фізичних чи психічних страждань [242, с. 60]. Вважаємо таке визначення неповним та аналогічним катуванню. А. Бущенко вказує на те, що як нелюдське поводження можна розцінити навмисне заподіяння страждань, якщо певні обставини все ж таки не дозволяють охарактеризувати таке поводження як катування. Так само можна розцінювати не лише безпосереднє використання сили, але й створення обстановки, за якої людина зазнає страждань [94, с. 10–11].

Цікавою видається думка юристів компанії «INTERIGHTS», які вказують, що відмінність між катуванням і нелюдським поводженням – різні ступені жорстокості завданих страждань. Крім того, в той час, як катування зазвичай потребує доведення тієї чи іншої конкретної мети, як викладено вище, інші види жорстокого поводження цього не вимагають [134, с. 15].

Отже, можна сказати, що нелюдське поводження і катування співвідносяться як ціле й частина. Тому для правильної характеристики діяння, пов'язаного з посяганням на гідність, потрібно відкинути наявність катування для кваліфікації нелюдського поводження.

Як впливає з практики Європейського суду з прав людини, нелюдське поводження може проявлятися в різноманітних формах. Застосування нелюдського поводження має місце найчастіше стосовно осіб, які утримуються під вартою. У справі *Kucheruk v Ukraine* [50] (2007) заявник, у якого хронічна шизофренія, утримувався під вартою в медчастині СІЗО. Коли він прийшов в особливо збуджений стан, медперсонал викликав трьох тюремних охоронців, які наказали йому закласти руки за спину і стати обличчям до стіни. Він не послухався, й охоронці почали бити його палицями, повалили його на підлогу і скували наручниками. У його медичній карті тюремний доктор зазначив, що заявник неодноразово намагався звільнитися від наручників: бився головою об стіну, катався по підлозі, намагався просунути ноги між скутими наручниками руками. Суд зазначив, що застосування кийків у цьому випадку було невинуватим і становило нелюдське поводження, оскільки троє охоронців

були проти одного заявника, причому останній і не намагався нападати на них, і що його поведінка жодною мірою не становила небезпеки ні для охоронців, ні для інших ув'язнених.

Як нелюдське поводження Суд визнавав також тримання апелянта в холодній і темній камері, із зав'язаними очима, і поводження з ним так, що залишилися рани і синці на тілі [56]; спалення дому на очах у 70-річної власниці, позбавивши її всього майна, та змусивши її покинути село [46]; ненадання відповідної медичної допомоги. У деяких випадках Суд визнав жертвами порушення ст. 3 родичів осіб, що зникли безвісті у зв'язку з операціями сил безпеки [45].

Як окрему категорію проявів нелюдського поводження слід виділити умови тримання в закритих установах (в'язниці, психіатричні лікарні тощо). «...Держава зобов'язана забезпечити, аби людина трималась в умовах, сумісних з її людською гідністю, щоб спосіб і методи виконання покарання не заподіювали їй страждань і тягот такої інтенсивності, яка перевищує неминучий ступінь страждань, притаманних триманню під вартою, і щоб, з огляду на практичні потреби тюремного ув'язнення, її здоров'я та благополуччя належно забезпечувалися, зокрема й шляхом надання необхідної медичної допомоги» [242, с. 62].

На думку П. Рабіновича, надзвичайно жорстокою треба визнати затримку тривалістю в кілька років між винесенням та виконанням смертного вироку, тобто коли держава не дотримується розумного строку для оскарження вироку і прийняття рішення про помилування [252, с. 154].

Тепер потрібно визначити зміст такого, що принижує гідність людини, поводження чи покарання. Вирішуючи справу *Ireland v United Kingdom* (1978), Суд визначив, що як таке, що принижує гідність, поводження може розцінюватися, «якщо воно викликає в потерпілих почуття страху, пригніченості і неповноцінності, здатне образити й принизити їх, зламати їх фізичний чи моральний опір», або «спонукати їх діяти проти своєї волі і совісті» [134, с. 23].

Розглядаючи питання, чи є той чи інший конкретний вид поведження таким, що «принижує гідність» у значенні ст. 3, Суд бере до уваги, чи мало таке поведження на меті приниження або образу жертви і, що стосується наслідків цього поведження, чи вплинуло воно негативно на її або його особистість в манері, несумісній зі ст. 3 [134, с. 24].

Щодо принижувального гідність покарання, то воно має виражатися не стільки у винесеному вирокі, скільки в тому, як цей вирок приводиться у виконання. При цьому досить того, що жертва відчуває себе приниженою у власних очах. Так, у справі *Tyler v United Kingdom* [57] (1978) після визнання винним у скоєнні нападу, що спричинило тілесні ушкодження, неповнолітній заявник був підданий тілесному покаранню за рішенням суду. Покарання виконав поліцейський, який бив заявника по оголених сідницях, при цьому з обох боків його утримували ще двоє поліцейських. Заявник стверджував, що виконання цього покарання було таким, що принижує його гідність. Суд визнав, що за своєю природою тілесне покарання за рішенням суду припускає застосування однією людиною фізичного насильства стосовно іншої. І хоча заявник не переніс важких або довгострокових наслідків, покарання все-таки стало посяганням на те, що захищає ст. 3, а саме, на людську гідність і фізичну недоторканність. Суд постановив, що заявник став жертвою принижувального гідність поведження.

Як таке, що принижує гідність, поведження чи покарання можна розцінювати й арешт чи затримання, проте лише в тому випадку, коли приниження чи образа, яку вони спричинили, сягає особливої міри і відрізняється від того рівня приниження, який властивий будь-якому арешту чи взяттю під варту. Наприклад, необґрунтований обшук з повним роздяганням може становити принижувальне гідність поведження, проте використання наручників під час арешту таким не є.

Суд постановляє, що в разі позбавлення волі, використання фізичної сили, якщо це не було необхідним заходом з уваги на поведінку взятої під варту особи, принижує людську гідність [52; 55]. Тому використання фізичної сили

проти ув'язненого, який виявляє непокору, аби приборкати його, допустиме, втім, неприпустимо застосовувати фізичну силу до слухняного ув'язненого.

Принижувальними людську гідність виступають також різноманітні умови тривання під вартою. Наприклад, низка справ, що стосуються Нідерландів, були пов'язані з порушенням ст. 3 у зв'язку з утриманням ув'язнених в особливо охоронюваних в'язницях. Велика кількість спалахів насильства у в'язницях у 80–90-х роках ХХ ст. призвела до того, що голландська влада, виходячи з міркувань безпеки, помістила порушників в особливо охоронювані в'язниці. Суд визнав подібні дії порушенням ст. 3 [58]. Ув'язнені піддавалися обшукам щотижня протягом декількох років, на додаток до інших суворих заходів безпеки. Суд визнав, що, враховуючи всі інші заходи безпеки, регулярні обшуки принижували людську гідність заявника, викликали в нього душевні страждання і почуття приниження.

Іншими формами принижувальної гідності поведження виступають насильне огоління голови [59], переповненість камер. У справі *Kalashnikov v. Russia* [49] заявник утримувався протягом чотирьох років у камері, призначеній для 8 осіб, але яка містила від 18 до 21 людини. Також таким поведженням є невідповідне медичне лікування осіб, які потребують психіатричного лікування [50; 51].

Окремого розгляду потребує дискримінація як форма принижувальної гідності поведження. Як знаємо, дискримінація за расовими та іншими ознаками заборонена і в Україні, і на міжнародному рівні. Проте існують непоодинокі випадки дискримінаційного прояву. Наприклад, у справі *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom* [43] заявники, які на законних підставах проживають у Великобританії, не мали можливості возз'єднатися зі своїми чоловіками. Розглядаючи справу *East African Asians v. the United Kingdom* [47], Суд визнав, що потрібно приділяти особливу увагу дискримінації за ознакою раси. Також публічне виділення групи осіб для іншого поведження з ними за расовою ознакою при певних обставинах може бути особливою формою образи людської гідності і тим самим бути рівносильним принижувальному гідності поведженню.

Отже, відмінність між формами поганого поводження полягає у ступені жорстокості страждань, які завдаються. Поводження чи покарання є «нелюдським», коли воно застосовувалося навмисне і протягом багатьох годин поспіль, викликаючи або тілесні ушкодження, або сильні фізичні чи психічні страждання. Поводження є таким, що принижує гідність, коли воно могло викликати у жертви почуття страху, мук або неповноцінності.

Звертаючись по захист права на гідність, людина сама оцінює, чи є те чи інше поводження таким, що зазіхає на її гідність. Як видно з вищенаведеного, більшість фактів порушення права на гідність людини пов'язані з діями правоохоронних органів. Тому необхідно розробити детальну регламентацію кожної слідчої дії, режиму в колоніях та інших закритих установах. Окрім того, якщо людина має підстави вважати, що певні дії за її участі принижуватимуть її гідність і явно не викликані необхідністю проведення повного, об'єктивного та всебічного розслідування, вона може відмовитися брати в них участь.

Останньою заборонаю виступає проведення дослідів без згоди особи. Дослід (експеримент) – відтворення якого-небудь явища або спостереження за новим явищем у певних умовах з метою пізнання, вивчення та дослідження [67, с. 360].

Усі експерименти можна розділити на дві групи: науково-дослідні і терапевтичні. Перші полягають у виявленні динаміки певного препарату чи явища, останні – мають своєю метою лікування пацієнта.

У науковій літературі виділено категорії суб'єктів, які можуть підлягати експериментуванню, відповідно до цього виокремлюють експериментування на:

- собі самих;
- добровольцях;
- засуджених до смерті (у країнах, де існує смертна кара);
- хворих;
- ув'язнених;
- військовополонених [269, с. 302–305].

Вважаємо, що виділення людей, які за тими чи іншими ознаками можуть піддаватися дослідом, є неетичним, адже гідність належна кожній людині, незалежно від її статусу.

Експериментування на собі самих допустиме, оскільки передбачає добровільність участі. Проте, зважаючи на проголошення людини найвищою цінністю, у законодавстві потрібно передбачити присутність інших осіб під час проведення експерименту над собою, які були б в стані зупинити експеримент у випадку непередбаченого та серйозного ризику.

У деяких державах на смертниках, яким, можливо, обіцяли скасування страти, проводять дуже небезпечні для їх життя досліді. Деякі вчені, за згоди засудженого, вважають виправданими небезпечні і навіть такі, що характеризуються смертельним ризиком, експерименти. Вони кажуть, що в подібній ситуації йдеться про своєрідну заміну способу страти (смерть від лікарського препарату замість смерті на електричному стільці), проте вважається, що такі експерименти не повинні вносити додаткового страждання або приниження [269, с. 288, 304]. Але прихильники експериментування на засуджених до смерті, на нашу думку, не враховують неможливості отримання в таких умовах вільної та інформованої згоди. У всякому разі пропозиція визнати правомірним проведення експериментів на засуджених до страти не була прийнята до уваги в Гельсінському документі через труднощі досягнення згоди щодо цієї проблеми. З етичного погляду, подібне експериментування, яке характеризується таким смертельним ризиком, видається неприйнятним.

Проведення експериментів на ув'язнених та військовополонених не повинні принижувати гідності людини і мають відповідати всім умовам експериментування, які будуть наведені нижче.

Особливу увагу привертає можливість здійснення експериментів на хворих та на добровольцях.

Експериментування на хворих може проводитися як терапевтичне чи науково-дослідне. У випадку останнього лікар може призначити препарат лише

за згодою хворого чи, якщо пацієнт неповнолітній або недієздатний, за згодою опікуна.

У ситуації, коли застосування тієї чи іншої методики або того чи іншого лікарського препарату, які ще не отримали схвалення, є останнім шансом врятувати життя особі, яка у всіх інших випадках безнадійно приречена, та якщо згоди не можна отримати безпосередньо від пацієнта або від його близьких чи опікуна, така згода може вважатися фактично безмовно отриманою, виходячи із загальної волі пацієнта або його родичів, спрямованої на те, щоб зробити все можливе, аби врятувати життя пацієнта.

Основним аспектом можливості проведення експериментів над людьми є наявність з їх боку вільної, інформованої, ясно вираженої та особистої згоди. Варто також на законодавчому рівні відзначити, що в тому випадку, коли експериментування здійснюється на особах, які знайомі з експериментатором, залежні від нього, або є підстави припускати, що на цих людей міг чинитися моральний тиск, моральна вага такої згоди вельми сумнівна [269, с. 305].

Основним документом міжнародного рівня, який регулює проведення дослідів на людях, є Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» [5]. Варто також згадати Конвенцію про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини від 4 квітня 1997 р., яка розглядає проблеми наукового експериментування на людині, перераховує умови, за яких людина може на цілком законній підставі брати участь у науковому експерименті, обґрунтовує критерії захисту осіб, які не в змозі самі повною мірою висловити інформовану згоду [11].

Законодавчим актом України, який регулює проведення експериментів, є Основи законодавства України про охорону здоров'я. Частина 2 ст. 44 цих Основ прямо забороняє проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою дослідження [17].

Умовою проведення експериментів вищезгадана стаття називає проведення їх із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці [17].

На основі цього можна виділити ознаки та умови допустимості проведення експериментів над людьми:

- дослід допускається, якщо він проводиться коректно і за морально прийнятних умов, відповідно, слугує на благо людини й суспільства та сприяє примноженню цінності науки;

- обов'язок держави і суспільства полягає в тому, щоб заохочувати наукові дослідження, спрямовані на полегшення людських страждань, і перешкоджати зловживанням і наживі за рахунок окремих особистостей або суспільства;

- доклінічна стадія експериментування має здійснюватися з особливою акуратністю, з установкою на максимальне розширення ефективних досліджень, мінімізувати ризики на стадії проведення їх на людині;

- дослідження повинен здійснювати компетентний фахівець та в належно оформленому і відведеному для цього місці, такі дослідження повинні контролювати такі ж спеціалісти, відповідальні та компетентні;

- під час проведення дослідження має бути встановлений допустимий ступінь ризику, пропорційний меті дослідження, щоб гарантувати цілісність індивіда, на якому проводиться дослідження;

- інформована згода абсолютно необхідна в разі нетерапевтичного експериментування, мета і вигода якого не мають безпосереднього стосунку до індивіда, на якому проводиться дослід. Тим самим таке експериментування не повинно поширюватися на тих, хто не здатний дати повністю вільну і свідому згоду;

- охорона особистих даних, або необхідна обережність, з якою потрібно поводитися з даними, що стосуються індивідів, котрі піддаються клінічним експериментуванням;

- нагляд за проведенням експерименту, проведення контролю за можливими негативними наслідками, які може викликати приймання ліків, та повідомлення про такі наслідки органи охорони здоров'я.

Отже, статті Основ законодавства України про охорону здоров'я не охоплюють усіх аспектів проведення експериментів над людьми, тому вважаємо за необхідне розробити спеціалізований нормативний акт рівня закону, який повною мірою регулював би відносини проведення наукових експериментів над людьми.

Визначивши зміст права на гідність, потрібно визначити гарантії цього права. Як стверджує П. Рабінович, гарантії реалізації права людини на повагу до гідності – умови та засоби, принципи і норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист права людини на повагу до її гідності, є забезпеченням виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційного права людини на повагу до гідності [252, с. 246].

Вище ми вже наводили міжнародні акти, які містять положення щодо захисту гідності. Окрім цих актів, варто згадати також Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1966 р., Конвенцію Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р., Конвенцію про права дитини 1989 р. Ці акти прямо чи дотично охороняють право людини на гідність, встановлюючи заборони щодо катування, нелюдського поводження тощо.

Основною гарантією права на гідність є його конституційне закріплення. Стаття 28 проголошує за кожною людиною право на повагу до її гідності. Також, як ми вже зазначали, Основний закон встановлює заборони на певні дії, які порушують право на гідність. Варто навести також положення ст. 62 Конституції, яке забороняє обґрунтовувати обвинувачення доказами, які

одержані незаконним шляхом [1]. Це положення дотично забороняє правоохоронним органам застосовувати катування, принижувальне гідність поведження тощо для одержання доказів.

Гідність як об'єкт охорони виступає також і в цивільному праві. Цивільний кодекс України встановлює право на повагу до людської гідності як особисте немайнове право. Характеризуючи цивільно-правові гарантії права на гідність, варто загадати таке порушення права на гідність, як наклеп, тобто поширення завідомо неправдивих відомостей про особу, що ганьблять її честь та гідність.

Цивільний кодекс у ст. 23 встановлює право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, зокрема такої, що полягає у приниженні честі і гідності, а також ділової репутації громадянина. За ст. 297 ЦК України фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі, а ст. 277 цього кодексу встановлює порядок спростування недостовірної інформації, зокрема такої, що принижує честь і гідність людини [16].

Як така, що ганьбить гідність людини, інформація, визначається самою людиною. Тому вважаємо правильним, що наклеп як порушення права на гідність має регулюватися саме цивільним правом, а не кримінальним, адже в цьому випадку гідність виступає в суб'єктивному аспекті.

Охороняється гідність також і кримінальним правом. Найперше ст. 50 Кримінального кодексу України встановлює, що покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність [14]. Таке положення співвідноситься з Конституцією, яка забороняє катування, застосування жорстокого, нелюдського і принижувального гідність покарання.

Окрім цього, КК України містить розділ III Особливої частини «Злочини проти волі, часті та гідності особи», які передбачають такі злочини, як незаконне позбавлення волі або викрадення людини, захоплення заручників, торгівля людьми, експлуатація дітей, незаконне поміщення в психіатричний заклад. Також встановлені такі злочини, як тілесні ушкодження, катування,

незаконне проведення дослідів над людиною, зґвалтування та інші злочини проти статевої свободи, порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії. Окремо потрібно згадати про злочин, передбачений ст. 373: примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку прокурора, слідчого або працівника підрозділу, який здійснює оперативно-розшукову діяльність [14], який ставить під охорону вищенаведене положення Конституції.

Стаття 11 Кримінального процесуального кодексу вимагає забезпечення поваги до людської гідності, прав і свобод кожної особи під час кримінального провадження. Частина 2 цієї статті забороняє під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність [15].

Відносини проведення дослідів над людьми регулюються Основами законодавства України про охорону здоров'я.

На основі вищенаведеного можемо сформулювати такі положення:

1. Гідність людини – це сукупність якостей, таких як неповторність, моральність, свобода, рівність та самостійність, які визначають її цінність для суспільства з одного боку (об'єктивний аспект), та самоцінність – з іншого (суб'єктивний аспект).

2. Ознаки права на гідність:

- Право на гідність є природним. Воно належить людині від народження. Проте, зважаючи на неповторність людського ембріона, який виступає потенційною особою, можна стверджувати і про належність права на гідність і ненародженій дитині.

- Можна говорити про належність права на гідність і після смерті, захист якого покладається на родичів чи державу.

- Право на гідність є соціально визначеним. Його зміст залежить від конкретно-історичних умов розвитку суспільства.

- Право на гідність є невід'ємним та невідчужуваним. Невід'ємність права на гідність полягає в неможливості його позбавлення, а невідчужуваність – у неможливості його передачі.

- Право на гідність є абсолютним. Воно не передбачає винятків і не може бути обмежене, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

- Право на гідність є загальним, тобто належить кожній особі людського виду, індивідууму.

- Гідність як об'єкт права на гідність є визнанням цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти.

- Гідність характеризується подвійною природою, виступаючи, з одного боку, фактором публічних взаємовідносин, а з іншого – фактором особистого життя людини.

Отже, право на гідність як особисте право людини охоплює гідність і в об'єктивному, і в суб'єктивному значенні. На основі цього можемо визначити право на гідність як природну, невід'ємну і невідчужувану можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності.

3. Довівши нелогічність назви «право на повагу до гідності», пропонуємо замінити у Конституції України та Цивільному кодексі України «право на повагу до гідності» на «право на гідність».

4. Зміст права на гідність можна охарактеризувати як сукупність двох складових: можливостей та заборон. Можливостями виступає право на використання (реалізацію) гідності. Сутність цього права полягає в реалізації гідності. Заборонами є: катування людини; жорстоке, нелюдське поводження з людиною чи покарання; таке, що принижує гідність людини поводження чи покарання; медичні, наукові чи інші дослідження над людиною без її вільної згоди.

5. Відмінність між формами поганого поводження полягає в ступені жорстокості страждань, які заподіюються. Поводження чи покарання є нелюдським, коли воно застосовувалося навмисне і протягом багатьох годин поспіль, викликаючи або тілесні ушкодження, або сильні фізичні чи психічні

страждання. Поводження є таким, що принижує гідність, коли воно могло викликати у жертви почуття страху, мук або неповноцінності.

6. Ознаки й умови допустимості проведення експериментів над людьми:

- дослід допускається, якщо він проводиться коректно і за морально прийнятних умов, відповідно, слугує на благо людини й суспільства і сприяє примноженню цінності науки;

- обов'язок держави і суспільства полягає в тому, щоб заохочувати наукові дослідження, спрямовані на полегшення людських страждань, і перешкоджати зловживанням та наживі за рахунок окремих особистостей або суспільства;

- доклінічна стадія експериментування має здійснюватися з особливою акуратністю, з установкою на максимальне розширення ефективних досліджень, аби мінімізувати ризики на стадії проведення їх на людині;

- дослідження мають здійснюватися компетентним фахівцем та в належно оформленому і відведеному для цього місці, такі дослідження повинні контролюватися такими ж спеціалістами, відповідальними і компетентними;

- під час дослідження має бути встановлений допустимий ступінь ризику, пропорційний меті дослідження, щоб гарантувати цілісність індивіда, на якому проводиться дослідження;

- інформована згода абсолютно необхідна в разі нетерапевтичного експериментування, мета і вигода якого не стосуються безпосередньо індивіда, на якому проводиться дослід. Тим самим таке експериментування не повинно поширюватися на тих, хто не здатний дати повністю вільну і свідому згоду;

- охорона особистих даних, або необхідна обережність, з якою слід поводитися з даними, що стосуються індивідів, котрі піддаються клінічним експериментуванням;

- нагляд за проведенням експерименту, проведення контролю за можливими негативними наслідками, які може викликати приймання ліків, та повідомлення про такі наслідки органи охорони здоров'я.

3.3 Право на свободу та право на особисту недоторканність

Право на свободу та особисту недоторканність закріплене у правових актах національного і міжнародного рівня. Зокрема, ст. 3 Конституції України визначає недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю. Стаття 29 Конституції закріплює право кожної людини на свободу й особисту недоторканність [1]. Право на свободу і право на особисту недоторканність закріплені відповідно у ст. 288 та ст. 289 Цивільного кодексу України [16]. Окремі аспекти забезпечення зазначеного права містяться в Кримінальному кодексі України [14], Законах України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» [21], «Про попередження насильства в сім'ї» [20], «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» [22], «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [17] та ін. На міжнародному рівні вищезазначене право закріплене Загальною декларацією прав людини 1948 р. [7], Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 р. [13], Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [9].

Закріплення будь-якого права в законодавчих актах виступає гарантією його забезпечення, тому, на нашу думку, досліджуючи права людини, не можна обмежуватися лише тими їх формулюваннями й аспектами, що закріплені на нормативному рівні. Для цілісної характеристики права на свободу й особисту недоторканність необхідно дослідити філософські категорії «свобода» і «недоторканність».

На думку В. Олійника, свободу потрібно розуміти як філософську і як правову категорію, що поєднується у філософії права. Природне право є предметом філософії права та невід'ємне від природи самої людини і її свободи [217].

Спершу звернімося до етимологічного розуміння поняття «свобода». Новий тлумачний словник української мови, наводячи такі синоніми слова «свобода», як «воля» і «вільність», визначає її так:

1. Відсутність політичного й економічного гноблення, утиску й обмежень у суспільно-політичному житті якого-небудь класу або всього суспільства.

2. Перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі.

3. Життя, існування без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд, простота, невимушеність.

4. Можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі.

5. Філософська категорія – можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства. Свобода волі – здатність ухвалювати рішення із знанням справи. Свобода і необхідність – філософські категорії, що виражають діалектичну суперечність між діяльністю людини як розумної істоти й об'єктивними законами природи і суспільства.

6. Легкість, відсутність ускладнень у чому-небудь [277, с. 255].

Великий юридичний словник свободу визначає як можливість певної поведінки людини, яка закріплена в конституції або іншому законодавчому акті [320, с. 543].

Термін «свобода» відомий світовій філософській та правовій думці з найдавніших часів. За тривалий період розвитку світової історії поняття свободи зазнало значних трансформацій. У філософії античного періоду розвитку суспільства розглядали соціальну свободу як можливість конкретної людини діяти відповідно до своєї волі [237, с. 146].

Свободу античної людини Аристотель розглядав у співвідношенні з рабством. На думку мислителя, свобода людини складається з трьох можливостей: 1) вибору права розуміння; 2) приборкання невгамованих пристрастей; 3) правильних дій [313, с. 60].

Епікур вважав свободу вищим благом. Він вбачав свободу індивіда у свободі від фізичних страждань і душевних тривог, у можливості вибору насолод та душевного спокою [76, с. 98].

Ш. Монтеск'є, визначаючи свободу, вказував, що це право людини робити все, дозволене законом. Тільки за таких умов людина може мати повну свободу, бути вільною у виборі певного варіанта поведінки в межах чинних у

державі законів. Якщо в суспільстві не забезпечена реалізація прав і свобод людини, її недоторканість, таке суспільство не може вважатися демократичним [277, с. 89].

Ф. Гаєк визначає волю (liberty) або свободу (freedom) як стан, такі умови існування людини, за яких примушування одних іншими зменшено настільки, наскільки це можливо в суспільстві. Стан, в якому людина не зазнає примусу внаслідок сваволі іншого чи інших, часто визначається також як «індивідуальна» чи «особиста» свобода [174].

Н. Шукліна визначає свободу як спроможність людини діяти відповідно до своїх інтересів і мети; це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення [234, с. 199].

І. Берлін вважає, що існує два види (типи) свободи: 1) негативна свобода, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей; 2) позитивна свобода, коли увага концентрується на спроможності особи самостійно ухвалювати рішення щодо вчинення тих чи інших дій.

На думку І. Берліна, негативна свобода визначається питанням: «у яких межах суб'єктові – особі чи групі осіб – дозволено чи слід дозволити робити те, що він спроможний робити, і бути тим, ким він спроможний бути, без втручання інших осіб?» [80, с. 59]. Отже, акцент у цьому випадку робиться на свободі як сфері, де особі гарантується відсутність обмежень. Саме в цій сфері у суб'єкта існує «можливість невизначено різноманітної діяльності» [116, с. 6]. Слід нагадати, що «негативне» розуміння свободи можна побачити ще в Т. Гоббса, який зауважував, що «свобода означає відсутність опору» [105, с. 215]. Відтоді це визначення свободи вважається одним з найвдаліших [258, с. 128]. У тому ж самому дусі мислить і Ш. Монтеск'є: на його думку, бути вільним – означає не стільки робити те, що хочеш, скільки можливість не бути примушеним робити те, чого не хочеш [203, с. 288].

На думку С. Погребняка, позитивна концепція свободи впливає з прагнення особи бути господарем власного життя, бажання бути суб'єктом, а не об'єктом, ґрунтується на ідеях публічної автономії, самоуправління і

самовизначення (нагадаємо, що для негативної свободи стрижневим є бажання особи не бути об'єктом; однак для негативного аспекту не є принциповим, хто є тим суб'єктом, який визначає межі незалежності особи, тобто оформлює «ліцензію» (Р. Дворкін) на її свободу, забороняючи всім втручатися у цю сферу). Особа є вільною, коли все її життя і всі її рішення залежать від неї, а не від дії будь-яких зовнішніх сил. Здійснення позитивної свободи особою як членом суспільства можливе лише через її спільні дії з іншими особами – як правило, через представницькі інституції [236, с. 69].

У філософському розумінні свобода – стан незв'язаності людської волі, спрямованої на задоволення індивідом своїх потреб та інтересів. Водночас це специфічний спосіб буття людини у світі природного, надприродного або соціального детермінізму, об'єктивних законів буття; це можливість і здатність людини бути творцем власних вчинків і поведінки, нести за них відповідальність [124, с. 46].

Враховуючи наведені позиції щодо поняття свободи у філософському розумінні, вважаємо, що його можна розкрити через такі положення:

- відчуття та реальна відсутність впливу на волю людини (як антипод рабства); можливість вчиняти чи не вчиняти будь-які дії залежно від своєї волі;
- заборона втручання інших осіб чи держави в діяльність людини.

Не завжди явище об'єктивної дійсності можливо та необхідно, задля його правового регулювання, закріпити в законодавстві. У випадку закріплення свободи як права людини нам потрібно дослідити її правове розуміння.

У свідомості багатьох індивідів свобода асоціюється з відсутністю внутрішніх і зовнішніх обмежень, безкарністю та вседозволеністю. Це не сприяє становленню традицій законослухняності та посилює вплив правового нігілізму. Зміцнення державності і порядку в правовій і політичній сферах, без яких немислимий розвиток громадянського суспільства, мають спиратися на стійкий ідеологічний фундамент. Вважаємо, що його основою потрібно визнати юридичне розуміння свободи як категорії права, що протистоїть розумінню свободи як вседозволеності та перешкоджає «розмиванню» підвалин правосвідомості і правової культури суспільства [224, с. 52].

О. Донченко зазначає, що свобода як категорія права – це форма самовизначення суб'єктів права щодо вибору своїх життєвих цілей та засобів їх досягнення. При цьому форма тут – не зовнішня оболонка. Вона змістовно і, єдино можливим способом, точно й адекватно виражає суть опосередкованих цією формою відносин. Це форма, змістом якої є сукупність конкретних юридичних прав людини і громадянина, завдяки яким свобода стає більш визначеною. При цьому покликанням принципу «дозволено все, що не заборонено законом» стає вираження саме свободи, оскільки в ньому свобода знаходить своє максимально загальне вираження, загальне правило. Переведення свободи особистості на мову конкретних прав робить її більш реальною за умови, якщо цим правам у законах будуть кореспондовані обов'язки інших осіб, передовсім, державних органів. У нормативних актах, які передбачають механізм реалізації свободи громадянина, має існувати зважений баланс співвідношення свободи, прав та обов'язків індивіда і держави. В іншому випадку, такі акти можуть перетворитися на свою протилежність: фактичними обмеженнями звести нанівець свободу або сприяти її деструктивному використанню [124, с. 49].

Ю. Єршов пише, що в юридичному сенсі свободу визначають як нормативно закріплену можливість особи здійснювати дії, вчинки на власний розсуд, не порушуючи при цьому свободи інших суб'єктів. Іншими словами, це певний правовий статус особи [127, с. 47].

П. Рабінович визначає право на свободу (або власне свободу) як можливість людини бути незалежною від інших людей, вільно здійснювати передбачені Конституцією і законами України права, проявляти власну волю у своїх висловлюваннях, вчинках і діяльності згідно з власними світоглядними уявленнями та переконаннями без будь-яких обмежень, якщо такі обмеження прямо не передбачені Конституцією і законами України. Свобода полягає і в тому, що тільки від власної волі людини залежить, чи обмежувати їй свої дії також нормами моралі, релігійними або корпоративними нормами. Право на свободу та існування гарантій, які дозволяють його реалізувати, найбільш точно характеризують державу як правову або ж тоталітарну [252, с. 121].

На думку О. Пунди, право на свободу – це сукупність нормативно-правових конструкцій регулювання морально зумовленої поведінки фізичної особи (людини, громадянина) у різноманітних проявах свободи у праві [249, с. 281].

У межах правової держави поняття свободи зазвичай розвивається в чотирьох напрямках, що дозволяє розуміти її як: 1) незалежність від свавілля з боку інших; 2) існування гарантованих основних прав, які обмежують монополію державної влади; (3) право на співучасть у справах держави, тобто право на участь в ухваленні рішень; 4) реалізація індивідуального самовизначення на основі законів; свобода вибору й ухвалення рішень, свобода самому визначати своє життя відповідно до власних уявлень про щастя і її сенс [236, с. 71].

Підсумовуючи відзначимо, що, на нашу думку, право на свободу в юридичному аспекті охоплює лише одну сторону явища свободи – позитивну свободу. Право на особисту свободу – це можливість вчиняти чи не вчиняти дії, що не заборонені законодавством.

Вважаємо, що право на свободу є основоположним та розкривається через такі права:

- право на свободу природного існування [286, с. 362];
- право на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції України);
- право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України);
- право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України);
- право на свободу пересування, вільного вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України);
- право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України);
- право на свободу зібрань (хоча в Конституції буквально йдеться про право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України)).

На нашу думку, межі права на свободу можна окреслити за допомогою загальновідомого правового постулату «дозволено все, що прямо не заборонено законом». Враховуючи широкий зміст права на свободу, обмежень є досить багато. Тому ми наведемо лише ті, що закріплені кримінально-процесуальним правом.

Кримінальний процесуальний кодекс, дотримуючись вимог Конституції України, Європейської Конвенції з прав людини та практики Європейського суду з прав людини встановив у кримінальному провадженні такі обмеження права на свободу:

- затримання особи за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення як тимчасовий запобіжний захід;
- затримання підозрюваного, обвинуваченого з метою приводу для участі в розгляді клопотання про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою;
- затримання в Україні особи, яка розшукується іноземною державою у зв'язку із вчиненням нею кримінального правопорушення, та застосування до неї тимчасового арешту;
- застосування до підозрюваного, обвинуваченого таких запобіжних заходів, як домашній арешт та тримання під вартою;
- покладення на підозрюваного чи обвинуваченого у разі застосування до нього запобіжного заходу – особистого зобов'язання обов'язків, передбачених п. 2, 5, 8 ч. 5 ст. 194 КПК;
- примусове поміщення особи до лікувального закладу для проведення стаціонарної медичної чи психіатричної експертизи;
- поміщення дитини, яка вчинила суспільно небезпечне діяння у віці від 11 років до досягнення віку, з якого може неставати кримінальна відповідальність, до приймальника-розподільника на строк до 30 днів та його продовження ще до 30 днів;
- тримання особи під вартою в Україні, коли є рішення компетентного органу іноземної держави про взяття її під варту або

призначення їй покарання у вигляді позбавлення волі, якщо ця особа транзитно перевозиться територією України або тимчасово видана в Україну;

– застосування екстрадиційного арешту до особи, яка вчинила злочин за межами України, але була затримана в Україні і до якої був застосований тимчасовий арешт, після надходження запиту органу іноземної держави про її видачу [15].

Стаття 12 КПК України передбачає, що ніхто не може бути обмежений у праві на свободу та особисту недоторканність [15]. Тож застосовуючи цю норму, потрібно мати на увазі, що її дія поширюється і на підозрюваного, обвинуваченого, і на інших суб'єктів кримінального провадження [93].

Європейський суд з прав людини у справі *Garkavyu v. Ukraine* від 18 лютого 2010 р. зазначив, що особа не може бути позбавлена або не може позбавлятися свободи, окрім випадків, встановлених у п. 1 ст. 5 Європейської Конвенції з прав людини. Цей перелік винятків є вичерпним, і лише вузьке їх тлумачення відповідає цілям цього положення, а саме – гарантувати, що нікого не буде свавільно позбавлено свободи [48].

Отже, право на свободу не є абсолютним і може бути обмежене, але тільки на підставах та в порядку, які чітко визначені в законі.

Як і будь-яке інше право, право на свободу має захищатися, інакше воно було б черговою декларацією. Вище ми перелічили права, що, на нашу думку, є складовими права на свободу людини, звичайно, кожне з них забезпечується за допомогою різноманітних засобів. Оскільки детальна характеристика гарантій прав не є предметом нашого дослідження, наведемо гарантії забезпечення права на свободу природного існування.

Гарантії свободи природного існування передбачені на міжнародному та національному рівні. Щодо міжнародного рівня, гарантією може виступати ст. 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У цій статті зазначається, що нікого не може бути позбавлено свободи, крім випадків і відповідно до процедури, встановлених законом: законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; законний арешт або затримання особи

за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом; законний арешт або затримання особи, здійснене з метою допровадження її до компетентного судового органу за наявності обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо обґрунтовано вважається необхідним запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення; затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою допровадження його до компетентного органу; законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічнохворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг; законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції [9].

Аналогічні положення закріплені і в національному законодавстві – Конституції України та Кримінальному процесуальному кодексі України. Варто згадати, що гарантії права на свободу природного існування містяться і в Кримінальному кодексі України, зокрема кримінально караними є незаконне позбавлення волі або викрадення людини (ст. 146 КК України), захоплення заручників (ст. 147 КК України), торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини (ст. 149 КК України), незаконне поміщення в психіатричний заклад (ст. 151 КК України).

Перш ніж характеризувати особисту недоторканність, потрібно встановити співвідношення понять «недоторканність» та «свобода», а також права на свободу та права на недоторканність. Враховуючи вищенаведені аспекти філософського розуміння свободи та етимологічне визначення недоторканності як гарантії від усяких посягань з боку кого-небудь, вважаємо, ці поняття співвідносяться як частина і ціле відповідно.

Аналогічну думку висловлює В. Грובה: особисту недоторканність характеризує такий тип свободи, коли питання полягає не в тому, наскільки дозволено людині користуватися свободами, а в тому, наскільки вона захищена

від зовнішніх посягань, тобто якою мірою реалізується її право на особисту недоторканність [114, с. 100].

Невизначеним є застосування в законодавстві термінів «право свободи та особистої недоторканності» (у такому формулюванні вживається в Конституції України), «право на свободу», «право на особисту недоторканність» (у таких формулюваннях вживається в Цивільному кодексі України).

Немає однозначної позиції щодо цього і серед науковців. Зокрема, П. Рабінович та М. Хавронюк вважають, що право на свободу і право на особисту недоторканність не потрібно сплутувати – це два різні природні права людини [252, с. 122]. Аналогічної позиції дотримуються автори Науково-практичного коментарю до Цивільного кодексу України, зазначаючи, що в першій редакції нового Цивільного кодексу право на свободу та особисту недоторканність також містились в одній статті – ст. 280. Під час підготовки проекту до другого читання автори правильно підійшли до розуміння цих прав і відокремили їх, створивши дві статті [161, с. 374].

Протилежну позицію висловлює Д. Сімонович: поняття «свобода» і «особиста недоторканність» не можна тлумачити відокремлено, оскільки вони є складовими одного права на свободу й особисту недоторканність, котре треба розуміти як неподільний конгломерат [275, с. 11].

Враховуючи наведене співвідношення між свободою та недоторканністю, вважаємо право на свободу та право на недоторканність окремими особистими правами, які є синергетичними та які закріплюють різні аспекти свободи у філософському розумінні.

На думку А. Опалевої, у розвитку забезпечення особистої недоторканності існує декілька етапів. Перший етап передбачав забезпечення особистої, передовсім, фізичної недоторканності за допомогою особистої фізичної сили або сили роду. Другий етап забезпечення особистої недоторканності охоплює вже і фізичну силу, і силу соціальної влади. На цьому етапі розвитку родового суспільства з'являються привілеї, пов'язані з виконанням владних функцій, виникають зачатки вольової і духовної

недоторканності. Третій етап характеризується забезпеченням особистої недоторканності за допомогою правових засобів, які закріплюють нерівність, обумовлену становими або класовими привілеями. І лише на четвертому етапі забезпечення особистої недоторканності простежується рівність для всіх членів суспільства. Привілеї та імунітет у цій сфері пов'язані не із соціальним статусом особи, а з характером виконуваних нею державних функцій [221, с. 48].

У науковій літературі немає єдиного розуміння права на особисту недоторканність. Усі визначення права на особисту недоторканність можна поділити на три групи: 1) у яких недоторканність ототожнюється із заборонаю свавільного обмеження волі; 2) у яких недоторканність розкривається через два-три аспекти (здебільшого фізичну, психологічну); 3) у яких недоторканність розкривається через досить велику кількість аспектів.

При вузькому тлумаченні недоторканність особи пов'язується із свободою від свавільних арештів. У такому значенні це право вживається в тексті Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Конституції України, КПК України. Таку позицію підтримує більшість українських вчених: В. Маляренко, М. Михеєнко, В. Шибіко, А. Дубинський, Є. Коваленко, Л. Удалова, В. Рожнова, В. Назаров, М. Руденко [93].

Ми підтримуємо думку В. Гробої, яка вважає, що положення Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у яких йдеться про особисту недоторканність та свободу, більшою мірою пов'язані з категорією свободи (законне ув'язнення особи після засудження її компетентним судом; законний арешт або затримання особи за невиконання законного припису суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, встановленого законом тощо) [114, с. 97].

Ю. Олійник визначає конституційне право на особисту недоторканність як особисте суб'єктивне право українських громадян, яке гарантує їх свободу від протиправних посягань на життя, здоров'я, індивідуальну безпеку з боку кого б

то не було, не допускає незаконних і безпідставних дій посадових осіб державних органів та громадських організацій щодо особистої недоторканності при виконанні ними своїх обов'язків і надає можливість відновлення порушеного права [217].

М. Ерделєвський вважає, що поняття особистої недоторканності охоплює фізичну і психічну недоторканність особи. Подібної думки дотримується і М. Малєїна, яка в контексті свого монографічного дослідження особистих немайнових прав розглядає два різновиди особистої недоторканності: фізичну та психічну [93].

І. Фабер під недоторканністю особи розуміє суб'єктивне право громадянина, яке складається з багатьох правомочностей, що забезпечують фізичну (тілесну) та моральну недоторканність людини, свободу її самовизначення [93].

П. Рабінович та М. Хавронюк вважають, що під особистою недоторканністю потрібно розуміти право людини на її тілесну, статеву і психологічну захищеність від будь-якого неправомірного посягання на її свободу, життя, здоров'я, честь і гідність, зокрема право не бути свавільно позбавленим волі взагалі і шляхом незаконного затримання чи арешту зокрема [252, с. 122].

Л. Григорян вважає, що недоторканність особи полягає в захисті людини не тільки від незаконних та необґрунтованих арештів і затримань, але й взагалі від усіляких неправомірних посягань на її свободу, життя, здоров'я, майно, честь та гідність. Недоторканність особи – це забезпечення усіх виявів свободи за умови її правомірної поведінки [217].

Є. Суханова пропонує взагалі розглядати поняття «право на особисту недоторканність» у декількох варіантах. По-перше, в державно-правовому розумінні – як проголошення самого права та установлення загальних гарантій його здійснення. По-друге, у кримінально-процесуальному розумінні – як систему засобів, що дозволяють забезпечити реалізацію цього права у випадку здійснення державою кримінального переслідування проти якої-небудь особи.

Водночас не викликає сумнівів та обставина, що існує і цивільно-правовий аспект права на особисту недоторканність, що виявляється в існуванні права на недоторканність зовнішнього обліку [238, с. 141].

На думку російської дослідниці Є. Васильєвої, до структури принципу особистої недоторканності можна внести такі поняття:

- фізична недоторканність – припускає захист від насильства, небезпечного для життя і здоров'я, насильства, що не є небезпечним для життя і здоров'я, охорону статевої свободи;

- моральна недоторканність – захист честі і гідності особистості;

- психічна недоторканність – захист нормального перебігу психічних процесів;

- індивідуальна свобода – захист права на свій розсуд визначати місце перебування, свободу пересування, право на відсутність спостереження або охорони;

- загальна свобода дій – захист дій, не охоплених формалізованим правом;

- особиста безпека – забезпечення відсутності загрози завдання шкоди.

Є. Васильєва вважає, що принцип недоторканності особи може розглядатися як неприпустимість (заборона) будь-якого протиправного посягання на фізичну, моральну і психічну цілісність, індивідуальну свободу, спільну свободу дій та особисту безпеку при здійсненні кримінального судочинства [93].

Р. Орлов, розглядаючи право на особисту недоторканність у сфері кримінального судочинства, виділяє це право в широкому і вузькому розумінні. У широкому розумінні особиста недоторканність має на меті забезпечити індивідуальну свободу та правовий захист кожного від свавілля інших. У вузькому розумінні особиста недоторканність спрямована на захист громадянина від свавільних та незаконних арештів і затримань [223, с. 49].

Г. Овадюк під правом на особисту недоторканність розуміє гарантовану державою особисту безпеку людини, що полягає в недопущенні, припиненні і

караності посягань з боку інших членів суспільства або посадових осіб держави на життя, здоров'я, тілесну недоторканність і статеву свободу (фізична недоторканність); честь, гідність, моральну свободу (моральна недоторканність); нормальну течію психічних процесів (психічна недоторканність); індивідуальну свободу людини, що виражається в наданій їй можливості мати у своєму розпорядженні себе, свій вільний час, на власний розсуд визначати місце перебування, не бути під наглядом або охороною (індивідуальна недоторканність) [215].

Тому вважаємо, що право на особисту недоторканність – це закріплені в нормативно-правових актах заборони втручатися в певні сфери людського буття з боку держави, будь-яких організацій чи інших осіб. Право на недоторканність розкривають його через наявність заборон втручатися в певні сфери людського буття. На нашу думку, враховуючи визначення людини, які ми аналізували в попередніх розділах, такими сферами є фізична, психічна, моральна, соціальна та духовна.

Право на фізичну недоторканність особи – це право на гарантовану законом заборону посягання на життя, здоров'я і тілесну недоторканність. О. Улер, описуючи зміст цього права, відзначає, що право на фізичну недоторканність містить заборону будь-яких актів, що посягають на життя і здоров'я індивіда, зобов'язання забезпечити людяне поведження, а також заборону певних видів практики, що може завдати фізичне страждання або призвести до знищення індивіда, як-то: вбивство, катування, тілесні покарання, каліцтво, медичні або наукові дослідження, не викликані необхідністю лікування особи, та інше грубе насильство з боку представників влади [340].

П. Рабінович визначає такі заборони: щодо завдання людині тілесних ушкоджень, побоїв або іншого застосування щодо неї фізичної сили, насильницького введення в її організм наркотичних засобів, сильнодіючих чи отруйних речовин. Тілесна недоторканність також передбачає, що стосовно людини (за загальним правилом, без її згоди) забороняється втручання медичними методами діагностики, профілактики, лікування, примусове взяття донорської крові, органів та інших анатомічних матеріалів [252, с. 122].

Ще одним прикладом негативного аспекту права на особисту недоторканність є встановлення заборони фізичного покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних, що також гарантує здійснення останніми їх права на особисту недоторканність. У разі жорстокої, аморальної поведінки фізичної особи стосовно іншої особи, яка є в безпорадному стані, вживаються заходи, встановлені Цивільним кодексом України та іншими законами (ч. 3 ст. 289 ЦК України). Ця заборона міститься також і в ст. 150 Сімейного кодексу України. Такий підхід законодавця відповідає положенням ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства», де вказується, що дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися за принципами, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і відкидають приниження честі та гідності дитини. Як зазначається в літературі, сам факт існування такої прямої законодавчої заборони, хай і поволі, але працюватиме як засіб протидії цій не гідній цивілізованій людині «традиції» [161, с. 281].

До змісту права на фізичну цілісність входять правомочність громадянина самостійно користуватися й розпоряджатися своїм тілом, окремими органами і тканинами, правомочність вільно здійснювати вчинки відповідно до своєї свідомості та волі, а також вимагати, щоб інші суб'єкти утримувались від порушення його права [95, с. 155].

Ще одним аспектом особистої недоторканності є психічна недоторканність фізичної особи. Однак інколи в літературі такий вид особистої недоторканності іменується як «психологічна недоторканність». Неприйнятність вказаного терміна вже була предметом розгляду в спеціалізованій літературі, і тому вважається, що більш правильним є застосування терміна «психічна недоторканність», під якою потрібно розуміти можливість формування нормального перебігу психічних процесів в організмі людини, що обумовлюється недоторканністю її душевної організації [136].

Психічна недоторканність передбачає захищеність людини від погроз на її адресу, залякування, шантажування її та інших способів придушення її волі,

від різноманітних видів впливу на її підсвідомість, коли людина без її згоди та відома може бути «закодована» на виконання протиправних, аморальних та інших дій, які вона у звичайному стані не бажала б і не стала вчинювати. Порухення психічної недоторканності може полягати у примусових нефізичних впливах, як правило, на волю і свідомість людини шляхом погрози, гіпнозу, використання спеціальних препаратів [232].

Відповідні положення, які розкривають зміст особистої недоторканності та її гарантії, містяться, зокрема, в Основах законодавства України про охорону здоров'я, за якими, наприклад, згода пацієнта необхідна, як правило, для застосування методів лікування. За своєю специфікою психіатрія в усьому світі вважається зоною високого ризику порушення прав людини. Україна не є винятком з цього правила. Основним нормативно-правовим документом у цій сфері є Закон України «Про психіатричну допомогу». Психічна недоторканність фізичної особи забезпечується неможливістю посягати на нормальний перебіг психічних процесів, до яких, наприклад, можна віднести заборону на проведення без спеціального дозволу Міністерства охорони здоров'я України, розрахованих на масову аудиторію лікувальних сеансів та інших аналогічних заходів із використанням гіпнозу та інших методів психічного або біоенергетичного впливу (ст. 32 Основ законодавства про охорону здоров'я) та інші законодавчі гарантії [161, с. 380].

Останнім елементом особистої недоторканності фізичної особи є її моральна недоторканність. Під поняттям моральної недоторканності слід розуміти можливість фізичної особи формувати власну моральність на ґрунті загальноприйнятих моральних засад суспільства, а також вимагати від усіх та кожного не порушувати складеної у свідомості системи моральних пріоритетів та устоїв. Гарантією права на моральну недоторканність фізичної особи є забезпечена законодавцем заборона посягати на честь, гідність та моральну свободу фізичної особи. До основних із них потрібно віднести заборону здійснювати жорстоку, аморальну поведінку фізичної особи щодо іншої особи, яка є в безпорадному стані, забезпечення права на повагу до честі і гідності (ст. 297 ЦК України) та інші гарантії [286, с. 390].

Говорячи про моральну недоторканність, потрібно згадати Закон України «Про захист суспільної моралі». Основними напрямками забезпечення моральної недоторканності фізичної особи за цим законом потрібно визнати: а) заборону виробництва та обігу в будь-якій формі продукції порнографічного характеру; б) обмеження виробництва та обігу в будь-якій формі продукції еротичного характеру та продукції, що містить елементи насильства і жорстокості; в) заборону виробництва та розповсюдження продукції, яка: пропагує війну, національну та релігійну ворожнечу, зміну шляхом насильства конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропагує фашизм та неофашизм; принижує або ображає націю чи особистість за національною ознакою; пропагує бузувірство, блюзнірство, неповагу до національних і релігійних святинь; принижує особистість, є проявом знущання з приводу фізичних вад (каліцтва), з душевнохворих, літніх людей; пропагує невігластво, неповагу до батьків; пропагує наркоманію, токсикоманію, алкоголізм, тютюнопаління та інші шкідливі звички [18].

Як ми вище зазначали, право на особисту недоторканність розкривається через заборони в різних сферах людського життя. Такі заборони не мають абсолютного характеру, тому існують винятки, наведемо деякі з них. Це, скажімо, заподіяння фізичної шкоди в стані крайньої необхідності чи необхідної оборони.

Цікавим є питання медичного втручання, яке повинне бути добровільним. Згода має бути добровільною, тобто забороняється будь-який тиск на хворого, а також гарантується можливість відкликати такий дозвіл будь-коли. Слово «добровільна» вказує, що це рішення не може бути результатом зовнішнього примусу чи активного переконання будь-кого (навіть лікаря) у необхідності певного спрямування дій [180, с. 85].

Розкриваючи цю умову, слушно було б охарактеризувати п. 5 ст. 284 ЦК України і ч. 2 ст. 43 Основ законодавства України про охорону здоров'я, що містять положення, за яким у невідкладних випадках згода на медичне втручання не потрібна. Ця норма, як видається, не порушує принципу добровільності, а, навпаки, спрямована на забезпечення найціннішого права –

права людини на життя. Закон не містить жодного переліку невідкладних екстремальних випадків, які становлять реальну загрозу життю хворого, що дають лікарю право оперувати та застосовувати складні методи діагностики без згоди самого хворого чи його законних представників. Практика медичної діяльності вказує, що такі випадки охоплюються невідкладною (ургентною) хірургією. На думку вчених, «невідкладна хірургія – це означає, що її не можна відкласти, що хірургічне втручання здійснюється за вітальними, життєвими, абсолютними показниками, що без операції неминуче настане смерть хворого, а операція дає шанс на порятунок, особливо, коли вона проведена своєчасно» [273].

Дії лікаря в ургентних випадках є діями в умовах крайньої необхідності, яка виникає за реальної небезпеки, що загрожує життю хворого і не може бути усунена жодними іншими засобами, окрім операції. Стан крайньої необхідності має місце за певних умов, а саме:

– коли небезпека для життя людини дійсно є реальною, а не можливою. Тому, коли застосовується так звана «планова» операція як один з можливих методів лікування, у таких випадках мова не може йти про крайню необхідність;

– небезпека, яка загрожує життю, не може бути ліквідована іншими засобами, крім оперативного втручання;

– шкода, яка завдається під час хірургічного втручання, має бути менш небезпечною для хворого, ніж шкода, що породжена патологічним процесом чи травмою, з приводу якої і відбувалось хірургічне втручання [273].

Вищенаведене дозволяє сформулювати такі положення:

1. Право на свободу і право на особисту недоторканність є окремими правами, проте вони тісно пов'язані між собою, водночас виражають різні аспекти свободи у філософському розумінні: право на свободу – позитивний, а право на особисту недоторканність – негативний.

2. Право на свободу – це можливість вчиняти чи не вчиняти дії що не заборонені законодавством. Право на свободу є основоположним та

розкривається через такі права: право на свободу природного існування; право на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції України); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України); свобода пересування, вільного вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України); свобода зібрань (хоча в Конституції буквально йдеться про право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України)).

Межі права на свободу можна окреслити за допомогою загальновідомого правового постулату «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

3. Право на особисту недоторканність – це закріплені в нормативно-правових актах заборони втручатися в певні сфери людського буття з боку держав, будь-яких організацій чи інших осіб.

Недоторканність розкривають через наявність заборон втручання в певні сфери людського буття. На нашу думку, враховуючи визначення людини, які ми аналізували в попередніх розділах, такими сферами є фізична, психічна, моральна, соціальна і духовна.

4. Враховуючи, що право на свободу та право на особисту недоторканність є окремими правами, пропонуємо внести зміни до ст. 29 Конституції України, якими чітко розділити ці права.

Висновки до розділу 3

Зміст права на життя складають право на недоторканність життя та право на розпорядження життям. Право на недоторканність життя полягає в неможливості свавільно позбавити життя. Право на розпорядження життям характеризується правом піддати своє життя ризику, небезпеці.

Самогубство та евтаназія як глибоко негативні явища посягають на життя як суспільну цінність, тому вважатися формами реалізації права не можуть, адже так суперечитимуть Конституції.

Із 14-го дня після запліднення в ембріоні формується весь допоміжний апарат для розвитку людини, також вже наявна первинна хорда, яка є першоосновою нервової системи, тому пропонуємо закріпити цей момент як такий, з якого ембріон стає під охорону закону. Відповідно, з 14-го дня внутрішньоутробного розвитку проведення абортів потрібно заборонити. Крім того, вважаємо за потрібне криміналізувати аборт, проведений після 14 днів вагітності.

Право на смерть не підлягає правовому регулюванню. Людина не може відмовитися від права на життя або передати правомочність розпоряджатися цим правом, оскільки праву на життя властива невідчужуваність. Евтаназія як право на смерть суперечить праву на життя, яке є невід'ємним. Тож евтаназію потрібно розглядати як один з видів вбивства, проте з привілейованим складом. Тому пропонуємо інкримінувати евтаназію як злочин проти життя.

Держава, яка поставила життя будь-якої людини під охорону Основного закону, не може позбавляти людину життя. Правова держава не має права вбивати від свого імені. Тому використання такого покарання, як смертна кара, суперечить концепції прав людини.

Тому вважаємо за доречне внести зміни до Конституції України, а саме, до ст. 27, які встановлювали б недопустимість застосування смертної кари.

Потребує вдосконалення положення про допустимість застосування зброї під час затримання злочинця. Пропонуємо внести зміни до Закону України «Про Національну поліцію», закріпивши за працівником поліції можливість застосувати зброю під час затримання злочинця лише у випадках, коли його затримання поєднується зі станом необхідної оборони (наприклад, злочинець чинить збройний опір) або в разі вчинення затримуваним тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

На охорону життя людини має бути спрямована будь-яка діяльність держави, що потребує визначення основних напрямів державої політики у цій

сфері, а саме: а) миролюбна зовнішня політика, тобто відмова від війни; б) заборона використання ядерної зброї та іншої зброї масового знищення; в) боротьба з тероризмом; г) боротьба із злочинністю.

Гідність людини – це сукупність якостей, таких як неповторність, моральність, свобода, рівність та самостійність, які визначають її цінність для суспільства, з одного боку (об’єктивний аспект), та самоцінність – з іншого (суб’єктивний аспект).

Термінопоняття «право на повагу до гідності» не відповідає сутності цього права, адже кожне право повинне супроводжуватися повагою, тому потрібно внести зміни до законодавства – назву цього права змінити на «право на гідність».

Право на гідність характеризується такими ознаками: воно є природним. Зважаючи на неповторність людського ембріона, який виступає потенційною особою, можна стверджувати і про належність права на гідність і ненародженій дитині; право на гідність належить людині і після смерті, захист такого права покладається на родичів чи державу; право на гідність є невід’ємним та невідчужуваним. Невід’ємність права на гідність полягає в неможливості його позбавлення, а невідчужуваність – у неможливості його передачі; воно є абсолютним і всезагальним. Воно не передбачає винятків і не може бути обмежене, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану; гідність як об’єкт права на гідність має подвійну природу, виступаючи, з одного боку, фактором публічних взаємовідносин, а з іншого – фактором особистого життя людини.

Отже, право на гідність – це природна, невід’ємна і невідчужувана можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності.

Зміст права на гідність визначається через характеристику двох складових: можливостей і заборон. Можливостями виступає право на використання (реалізацію) гідності. Заборонами є: катування людини; жорстоке, нелюдське поводження з людиною чи покарання; поводження чи

покарання, що принижує гідність людини; медичні, наукові чи інші досліди над людиною без її вільної згоди.

Відмінність між формами поганого поводження полягає у ступені жорстокості страждань, які завдаються. Поводження чи покарання є «нелюдським», коли воно застосовувалося навмисне і протягом багатьох годин поспіль, викликаючи або тілесні ушкодження, або сильні фізичні чи психічні страждання. Поводження є таким, що принижує гідність, коли воно могло викликати у жертви почуття страху, мук або неповноцінності.

Проведення експериментів над людьми допускається, якщо вони проводяться коректно і за морально прийнятних умов, відповідно, слугують на благо людини й суспільства та сприяють примноженню цінності науки. Дослідження мають здійснюватися компетентним спеціалістом та в належно оформленому і відведеному для цього місці, такі дослідження повинні контролюватися такими ж спеціалістами, відповідальними і компетентними, має бути встановлений допустимий ступінь ризику, пропорційний меті дослідження, щоб гарантувати цілісність індивіда, на якому проводиться дослідження.

Важливим елементом допустимості проведення дослідів над людьми є наявність інформованої згоди особи в разі нетерапевтичного експериментування, мета і вигода якого не мають безпосереднього стосунку до індивіда, на якому проводиться дослід. Водночас таке експериментування не повинно поширюватися на тих, хто не здатний дати повністю вільну і свідому згоду.

Право на свободу – це можливість вчиняти чи не вчиняти дії, що не заборонені законодавством. Право на свободу є основоположним та розкривається через такі права: право на свободу природного існування; право на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції України); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України); право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України); свобода пересування, вільного вибору місця проживання (ст. 33

Конституції України); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України); свобода зібрань (хоча в Конституції йдеться про право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України)).

Межі права на свободу можна окреслити за допомогою загальновідомого правового постулату «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Право на особисту недоторканність – це закріплені в нормативно-правових актах заборони втручатися в певні сфери людського буття з боку держав, будь-яких організацій чи інших осіб.

Недоторканність розкривають через наявність заборон втручатися в певні сфери людського буття, а саме, фізичну, психічну, моральну, соціальну та духовну.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальне завдання визначення особистих прав людини, наведено їх ознаки та обґрунтовано належність певних прав людини саме до цієї сукупності прав. Підбиваючи підсумки дослідження, можемо констатувати, що Україна, прийнявши Конституцію та проголосивши в ній людину найвищою соціальною цінністю, продемонструвала прагнення охороняти й захищати особисті права людини. Тому для реалізації такого напряму діяльності держави, на основі виконаного дослідження, опрацювавши та проаналізувавши юридичну, медичну та іншу спеціалізовану літературу, зрівнявши і дослідивши національне, зарубіжне та міжнародне законодавство, наведено такі положення:

1. Історію особистих прав людини можна відстежувати в трьох аспектах: а) з моменту виникнення самих прав; б) з моменту виникнення уявлень про особисті права людини; в) історію закріплення таких прав у нормативних актах.

Щодо першого випадку, то в такому разі потрібно ілюструвати всю історію людства, адже такі права виникли з моменту диференціації людини як істоти соціальної та моральної, чи, на думку креаціоністів, з моменту створення людини.

Дослідження історії закріплення особистих прав людини не задовольняє поставлених перед дисертантом завдань, а лише дотично їх вирішує, адже природні права залежать від їх нормативного закріплення лише гарантіями їх дотримання, але не своїм існуванням.

Тому найдоцільніше висвітлити історію особистих прав людини як історію уявлень про них.

Історію становлення особистих прав людини можна поділити на такі періоди: а) стародавній період розвитку (виникнення уявлень про основні цінності, які покладені під охорону права); б) античний період (обґрунтування особистих прав людини); в) середньовічний період (спроби визначити природу

особистих прав людини); г) новий час (закріплення особистих прав людини на законодавчому); г) сучасний період розвитку.

2. Досліджувану когорту прав людини найкраще йменувати «особисті права людини», які безпосередньо їй належать від народження та є невід'ємними. Слушною для розуміння таких прав виступає природно-правова концепція праворозуміння. Крізь призму цієї концепції особисті права належні людині незалежно від їх закріплення державою в нормативно-правових актах. Проте відкидати роль нормативного закріплення в розумінні особистих прав все ж не потрібно, адже саме введення прав людини в нормативні документи ставить перед державою обов'язок щодо їх охорони і захисту. Тому нормативне закріплення виступає гарантією можливості реалізації людиною таких прав.

3. Розглядаючи поняття особистих прав людини через визначення загального поняття прав людини, можна навести такі ознаки особистих прав: основоположність, невідчужуваність, невід'ємність та природність. Основоположність особистих прав характеризує їх як основу для інших прав, їх первинність. Природність полягає в належності таких прав людині від народження чи, навіть, з моменту зачаття. Невід'ємність особистих прав полягає в неможливості позбавити особу таких прав, а невідчужуваність – у неможливості їх передачі.

Особисті права людини характеризуються через такий суб'єкт, як людина, що становить собою єдність фізичного, біологічного, духовного та соціального, та через особисту належність таких прав, тобто ознаку невідчужуваності.

Отож, особисті права і свободи людини – це основоположні, невідчужувані, невід'ємні та природні можливості кожної людини, які належать їй від моменту народження та стосуються забезпечення її фізичної і морально-психологічної індивідуальності.

4. За різноманітними класифікаціями можемо простежити місце особистих прав людини в системі прав людини:

а) за джерелом походження – особисті права людини є природними, які належать людині від народження;

б) за відображенням аспектів свободи – особисті права людини можуть бути і позитивними, і негативними. Якщо взяти до уваги право на життя, то воно виступає позитивним. Іншим прикладом виступає складова змісту права на гідність: заборона катувань, такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, нелюдського поводження чи покарання та заборона проведення дослідів над людьми без їх згоди;

в) залежно від функціонального призначення особисті права людини є суто матеріальними;

г) формотворчим критерієм особистих прав людини виступає носій прав. Таким носієм особистих прав людини є людина як біопсихосоціальна істота. Кожна людина незалежно від свого статусу буде наділена такими правами;

г) за кількісним складом суб'єктів здійснення прав людини такі права є суто індивідуальні. Звідси і походить їх назва – особисті – як належні особі, тобто окремому індивідові;

д) в залежності від рівня правового регулювання особисті права людини є фундаментальними. Тут варто провести паралель зі ще одним критерієм – значення для людини. У нашому випадку, особисті права – це основні права. Вважаємо, що особисті права людини є основоположними. Тобто критерієм є не закріплення чи значення для людини, а рівень їх значущості.

Зважаючи на основоположність особистих прав людини, до них мають входити: право на життя, право на гідність, право на свободу та право на особисту недоторканність. Такий перелік прав логічно впливає із ст. 3 Конституції України, яка проголосила людину найвищою соціальною цінністю, назвавши при цьому основні невід'ємні якості, які їй належать: життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека. Проте не положення Конституції визначає обсяг особистих прав людини, а навпаки. Тому можемо сказати про влучність та визначальну цінність формулювання такого положення Конституції. Окрім цього, такий обсяг особистих прав людини підтверджує теорію першого покоління прав людини.

На підтвердження такого положення варто зазначити і про основоположність визначеного в роботі переліку особистих прав людини. Так, право на життя містить величезний перелік прав – це і право на здоров'я та його похідні, репродуктивні права, екологічні права тощо. Безперечно, всі вони ґрунтуються на праві на життя. Право на гідність є основою права на гендерну рівність, репутацію, більшість принципів усіх галузей права. Право на свободу та особисту недоторканність є підґрунтям для більшості свобод людини, таких як свобода віросповідання, слова тощо. Також це право лежить в основі правових презумпцій, права на недоторканність житла тощо.

5. Право на життя потрібно розглядати крізь призму поняття «життя», проте не ототожнювати їх. Адже життя – це категорія біологічна, право ж – соціальна. Життя людини характеризується різними аспектами і не обмежується лише біологічною характеристикою. Людина – істота фізична, соціальна, моральна і духовна. Тому право на життя – це природна, невід'ємна від особистості можливість життєдіяльності людини у фізичному, моральному, духовному та соціальному аспекті, яка протікає в часі. Таке визначення враховує природність такого права, належність до особистості та межовість права, тобто вказівка на те, що право має часові межі – виникнення та припинення.

Право на життя як природне право складається з двох елементів: право на недоторканність життя та право на розпорядження життям. Право на недоторканність життя полягає в неможливості свавільного позбавлення життя. Право на розпорядження життям характеризується правом піддати своє життя ризику, небезпеці.

Вважаємо неправильним розглядати самогубство та евтаназію як види розпорядження життям. Ці явища є глибоко негативними, викликають суспільний осуд. Окрім того, вони посягають на життя як суспільну цінність, тому вважатися формами реалізації права не можуть, оскільки це суперечитиме Конституції.

6. Визнано необхідність чітко визначити межі права на життя на законодавчому рівні. Зважаючи на те, що з 14 дня після запліднення ембріон пройшов стадію імплантації, сформував весь допоміжний апарат для свого розвитку та характеризується наявністю первинної хорди, яка є першоосновою нервової системи, стає на шлях практично незалежного розвитку, запропоновано закріпити цей момент як такий, з якого ембріон стає під охорону закону. Пропонується доповнити ст. 281 Цивільного кодексу України таким положенням: «Життя людини охороняється з 14-го дня після моменту зачаття».

7. Відповідно, проведення абортів після 14 днів з моменту зачаття мало б бути заборонено. Запропоновано внести відповідні зміни до Цивільного кодексу України та Основ законодавства України про охорону здоров'я, зокрема внести до цих актів таке положення: «Забороняється проводити штучне переривання вагітності (аборт), якщо вагітність перевищує 14 днів. У випадках, якщо вагітність є наслідком зґвалтування чи інцесту, або якщо вагітність може призвести до смерті матері, штучне переривання вагітності може бути проведене після 14 днів вагітності». Можливість призведення вагітності до смерті матері мають визначати щонайменше двоє лікарів.

Аборт – однозначно явище негативне, яке пропагує нівелювання нового життя. Тому життя ембріона після 14 днів розвитку повинно бути поставлене під охорону кримінального закону. Відтак запропоновано криміналізувати аборт, проведений після 14 днів вагітності.

Дослідивши спеціалізовану медично-біологічну літературу щодо характеристики ембріона, зроблено висновок, що його потрібно розглядати як потенційну людську істоту, а не як об'єкт чи частину тіла матері. Висловлено думку про необхідність прийняття спеціалізованого закону, в якому б розглядалися докладно всі аспекти права на життя, зокрема й репродуктивні права та правовий статус ембріона.

8. Пропонується закріпити на рівні Цивільного кодексу України положення: «Моментом смерті людини вважається момент повного і необоротного припинення діяльності кори головного мозку, обумовлене загибеллю його

клітин і яке констатується комплексом вироблених сучасною медициною засобів і способів».

Право на смерть не підлягає правовому регулюванню. Людина не може відмовитися від права на життя або передати правомочність розпоряджатися цим правом, оскільки праву на життя властива невідчужуваність.

Недопустимою є й легалізація евтаназії. Відповідно, заборону евтаназії не можна розглядати як порушення права на життя. Адже евтаназія як право на смерть суперечить праву на життя, оскільки воно невід'ємне. Евтаназію потрібно розглядати як один з видів вбивства, проте із привілейованим складом. Тому запропоновано інкримінувати евтаназію як злочин проти життя.

Пропонується доповнити Кримінальний кодекс України ст. 117-1 «Вбивство за проською потерпілого (евтаназія)», яка встановлювала б відповідальність за проведення евтаназії.

Як альтернативу евтаназії потрібно створити мережу медичних установ, які спеціалізуються на наданні допомоги помираючим хворим, так званих «хоспісів». У таких закладах хворим повинна надаватися паліативна допомога. Така допомога зводиться до полегшення страждань за допомогою певних засобів, що не призводять до летального наслідку.

Запропоновано закріпити в законодавстві положення про можливість пацієнта відмовитися від докладання медичним працівником героїчних зусиль у випадку настання термінальних станів у пацієнта. Під героїчними зусиллями («терапевтичне завзяття») варто розуміти дії медичного персоналу, які спрямовані на продовження життя будь-якою ціною.

З погляду правових принципів держава не може позбавляти людину життя. Правова держава не має права вбивати від свого імені. Якби цілі не називалися як виправдання страти, сама думка, що держава може використовувати настільки жорстоке покарання, як смертна кара, суперечить концепції прав людини.

У Конституцію України до ст. 27 потрібно внести зміни, які встановлювали б недопустимість застосування смертної кари.

9. Потребує вдосконалення положення про допустимість застосування зброї під час затримання злочинця. Запропоновано внести зміни до Закону України «Про Національну поліцію», встановлюючи за працівником можливості застосовувати зброю під час затримання злочинця лише у випадках, коли його затримання поєднується зі станом необхідної оборони (наприклад, злочинець чинить збройний опір), або в разі вчинення затримуваним тяжкого чи особливо тяжкого злочину.

10. Основними напрямками держави щодо охорони життя мають бути: а) миролюбна зовнішня політика, тобто відмова від війни; б) заборона використання ядерної зброї та іншої зброї масового знищення; в) боротьба з тероризмом; г) боротьба із злочинністю.

Пропонується закріпити в Конституції України принцип відмови від війни, від загрози або застосування збройної сили. Важливо, особливо зважаючи на події, що відбуваються зараз в Україні, уточнити цей принцип положенням про те, що допускається вступати у війну, якщо тільки Україна зазнала нападу або перебуває в такій небезпеці, коли зволікання недопустиме.

11. Загалом доцільно розробити спеціальний закон, який регулював би всі аспекти права на життя. Такий закон повинен містити: загальні положення (визначення основних понять, зокрема права на життя), регулювання репродуктивних прав: заборона абортів, цінність права на життя, правовий статус ембріона; основні засади біоетики наукових досліджень; регулювання смерті людини; порядок відшкодування шкоди внаслідок порушення права на життя; організаційні засади забезпечення охорони життя людини; відповідальність за порушення цього закону тощо.

12. Гідність людини – це сукупність таких якостей, як неповторність, моральність, свобода, рівність та самостійність, які визначають її цінність для суспільства, з одного боку (об'єктивний аспект), та самоцінність – з іншого (суб'єктивний аспект).

«Право на повагу до гідності» суперечить сутності права, адже кожне право повинне супроводжуватися повагою, тому пропонуємо замінити в

Конституції України та Цивільному кодексі України «право на повагу до гідності» на «право на гідність».

Ознаки права на гідність:

- право на гідність є природним; воно належить людині від народження, проте, зважаючи на неповторність людського ембріона, який виступає потенційною особою, можна стверджувати і про належність права на гідність і ненародженій дитини;

- можна говорити про належність права на гідність і після смерті, захист якого покладається на родичів чи державу;

- право на гідність є соціально визначеним; його зміст залежить від конкретно-історичних умов розвитку суспільства;

- право на гідність є невід'ємним та невідчужуваним; невід'ємність права на гідність полягає в неможливості його позбавлення, а невідчужуваність – у неможливості його передачі;

- право на гідність є абсолютним, воно не передбачає винятків і не може бути обмежене, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану;

- право на гідність є всезагальним, тобто належить кожній особі людського виду, індивідууму;

- гідність як об'єкт права на гідність є визнанням цінності кожної фізичної особи як унікальної біопсихосоціальної істоти;

- гідність характеризується подвійною природою, виступаючи, з одного боку, фактором публічних взаємовідносин, а з іншого – фактором особистого життя людини.

Отже, право на гідність – це природна, невід'ємна та невідчужувана можливість визнання цінності кожної людини як біопсихосоціальної істоти з боку інших людей, організацій, держави тощо та можливість усвідомлення людиною своєї цінності.

13. Охарактеризовано зміст права на гідність як сукупність двох складових: можливостей і заборон. Можливостями виступає право на використання (реалізацію) гідності. Сутність цього права полягає в реалізації гідності.

Заборонами є: катування людини; жорстоке, нелюдське поводження з людиною чи покарання; таке, що принижує гідність людини, поводження чи покарання; медичні, наукові чи інші досліди щодо людини без її вільної згоди.

Відмінність між формами поганого поводження полягає в ступені жорстокості завданих страждань. Поводження чи покарання є «нелюдським», коли воно застосовувалося навмисне і впродовж багатьох годин поспіль, викликаючи або тілесні ушкодження, або сильні фізичні чи психічні страждання. Поводження «принижує гідність», коли воно могло викликати у жертви почуття страху, мук або неповноцінності.

14. Ознаки й умови допустимості проведення експериментів над людьми:

- дослід допускається, якщо він проводиться коректно і за морально прийнятних умов, відповідно, слугує на благо людини і суспільства та сприяє примноженню цінності науки;

- обов'язок держави і суспільства полягає в тому, щоб заохочувати наукові дослідження, спрямовані на полегшення людських страждань, і перешкоджати зловживанням і наживі за рахунок окремих особистостей або суспільства;

- доклінічна стадія експериментування повинна здійснюватися особливо акуратно, з установкою на максимальне розширення ефективних досліджень задля зведення до мінімуму ризику на стадії проведення їх на людині;

- дослідження, як і контроль за їх виконанням, мають здійснювати компетентні фахівці та в належно оформленому і відведеному для цього місці;

- під час проведення дослідження має бути встановлений допустимий ступінь ризику, пропорційний меті дослідження, щоб гарантувати цілісність індивіда, на якому проводиться дослідження;

- інформована згода абсолютно необхідна в разі нетерапевтичного експериментування, мета і вигоди якого безпосередньо не стосуються індивіда, на якому проводиться дослід. Водночас таке експериментування не повинно поширюватися на тих, хто не здатний дати повністю вільну і свідому згоду;

- охорона особистих даних, або особлива обережність, з якою слід поводитися з даними, що стосуються індивідів, котрі піддаються клінічним експериментуванням;

- нагляд за проведенням експерименту, здійснення контролю за можливими негативними наслідками через прийом ліків та повідомлення про такі наслідки органи охорони здоров'я.

Статті Основ законодавства України про охорону здоров'я не охоплюють всіх аспектів проведення експериментів над людьми, тому пропонується розробити спеціалізований нормативний акт (на рівні закону), який би повною мірою регулював відносини проведення наукових експериментів над людьми.

15. Право на свободу і право на особисту недоторканність є окремими правами, проте вони тісно пов'язані між собою. Водночас вони виражають різні аспекти свободи у філософському розумінні: право на свободу – позитивний, а право на особисту недоторканність – негативний.

Право на свободу – це можливість вчиняти чи не вчиняти дії, що не заборонені законодавством. Воно є основоположним та розкривається через такі права: право на свободу природного існування; право на свободу думки і слова (ст. 34 Конституції України); право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України); право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36 Конституції України); свобода пересування, вільного вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України); свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54 Конституції України); свобода зібрань (хоча в Конституції буквально йдеться про право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39 Конституції України).

Межі права на свободу можна окреслити за допомогою загальновідомого правового постулату: «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Право на особисту недоторканність – це закріплені в нормативно-правових актах заборони втручатися в певні сфери людського буття з боку держав, будь-

яких організацій чи інших осіб. Обґрунтовано, що такими сферами є: фізична, психічна, моральна, соціальна та духовна.

Враховуючи, що право на свободу та право на особисту недоторканність є окремими правами, запропоновано внести зміни до ст. 29 Конституції України, якими чітко розділити ці права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Нормативно-правові акти

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/rada/show/254к/96-вр>.
2. Американська конвенція про права людини від 22 листопада 1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://constituanta.blogspot.com/2011/02/1969.html>.
3. Арабська хартія прав людини від 14 вересня 1994 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www1.umn.edu/humanrts/instree/arabcharter.html>.
4. Білль про права від 25 вересня 1789 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.duhaime.org/Law museum/uk-billr.aspx](http://www.duhaime.org/Law%20museum/uk-billr.aspx).
5. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження» від 1 червня 1969 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/990_005.
6. Декларація відносно евтаназії від 30 жовтня 1987 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=9290&id_book=0&id_parent=0&id_vid_res=11.
7. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. Каїрська декларація прав людини в ісламі від 5 серпня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_882.
9. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 11 листопада 1950 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

10. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
11. Конвенція про права людини та біомедицину від 4 квітня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_334.
12. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_085.
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
14. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
16. Цивільний кодекс : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
17. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19 листопада 1992 р. № 2801-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2801-12>.
18. Про захист суспільної моралі : Закон України від 20 листопада 2003 року № 1296-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1296-15>.
19. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

20. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15 листопада 2001 р. № 2789-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2789-14>.

21. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Законі України від 11 грудня 2003 р. 1382-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1382-iv>.

22. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині : Закон України від 16 липня 1999 р. № 1007-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1007-14/ed 20120315>.

23. Діагностичні критерії смерті мозку та процедура констатації моменту смерті людини : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 23 вересня 2013 р. № 821 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1757-13#n22>.

24. Інструкція з визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 29 березня 2006 р. № 179 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0427-06>.

25. Порядок надання комплексної медичної допомоги вагітній жінці під час небажаної вагітності : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 24 травня 2013 р. № 423 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1095-13>.

26. Конституция Венгрии от 25 апреля 2011 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://archive.is/20130417225826/worldconstitutions.ru/archives/298/1#selection-135.0-139.20>.

27. Конституция Ирландии от 29 декабря 1937 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/ireland/irelnd-r.htm.

28. Конституция Испании от 31 октября 1978 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://vivovoco.astronet.ru/VV/LAW/SPAIN.HTM>.

29. Конституция Итальянской Республики от 22 декабря 1947 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://italia-ru.com/page/konstitutsiya-italyanskoi-respubliki>.

30. Конституция Португальской Республики от 2 апреля 1976 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/portugal/portug-r.htm.

31. Конституция Республики Албания от 21 октября 1998 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/albania/albani-r.htm.

32. Конституция Республики Беларусь от 15 марта 1994 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pravo.by/main.aspx?guid=2101>.

33. Конституция Республики Польша от 2 апреля 1997 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>.

34. Конституция Республики Хорватия от 22 декабря 1990 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldconstitutions.ru/?p=107>.

35. Конституция Российской Федерации от 25 декабря 1993 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.constitution.ru>.

36. Конституция Чешской Республики от 16 декабря 1992 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://czholding.ru/about-cz/konstitucija-chehii>.

37. Конституция Швеции от 28 февраля 1974 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii.

38. Конституція Республіки Словенія від 23 грудня 1991 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/sloven1.html>.

39. Конституція Словакии от 1 сентября 1991 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://archive.is/20130418022347/worldconstitutions.ru/archives/110>.

40. Кримінальне уложення Німеччини від 15 травня 1871 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gesetze-im-internet.de/stgb>.

41. Основной закон Федеративной Республики Германия от 23 мая 1949 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rfhwb.de/Pravo/Pravo_ru/pravo_ru1.htm.

42. Союзная конституция Швейцарской Конфедерации от 18 апреля 1999 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/swiss/swiss--r.htm.

Судова практика

43. Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom : Постановление Европейского суда по правам человека от 28 мая 1985 г., жалобы № 9214/80, 9473/81, 9474/81 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://europeancourt.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/abdulaziz-kabalez-i-balkandali-protiv-velikobritanii-postanovlenie-evropejskogo-suda>.

44. Aydin v. Turkey : Постановление Европейского суда по правам человека от 25 сентября 1997 г., жалоба № 23178/94 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.pravo.ru/document/view/19381586/17526441>.

45. Sakici v. Turkey : Постановление Европейского суда по правам человека от 8 июля 1999 г., жалоба № 23657/94 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.pravo.ru/document/view/19382673/17527845>.

46. Dulas v. Turkey : Постановление Европейского суда по правам человека от 30 января 2001 г., жалоба № 25801/94 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.irpoi.narod.ru/echr/another_2/dulas.htm.

47. East African Asians v. the United Kingdom : Постановление Европейского суда по правам человека от 8 июля 2003 г., жалоба № 31871/96 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://russia.bestpravo.ru/fed2003/data04/tex17102.htm>.

48. *Garkavyu v. Ukraine* : Рішення Європейського суду з прав людини від 18 лютого 2010 р., заява № 25978/07 [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_544.

49. *Kalashnikov v. Russia* : Постановление Европейского Суда по правам человека от 15 июля 2002 г., жалоба № 47095/99 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ARB;n=18745>.

50. *Kucheruk v Ukraine* : Рішення Європейського суду з прав людини від 6 вересня 2007 р., заява № 2570/04 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_839.

51. *Kudla k Poland* : Постановление Европейского суда по правам человека от 26 октября 2000 г.а, жалоба № 30210/96 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.pravo.ru/document/view/19381560/17526715>.

52. *Labita v Italy* : Постановление Европейского суда по правам человека от 6 апреля 2000 г., жалоба № 26772/95 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.srji.org/resources/search/3>.

53. *Nevmerzhitsky k Ukraine* : Рішення Європейського суду з прав людини від 5 квітня 2005 р., заява № 54825/00 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.khpg.org/index.php?id=1075312544>.

54. *Pretty v. the United Kingdom* : Постановление Европейского суда по правам человека от 29 апреля 2002 г., жалоба № 2346/02 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/pretti-protiv-soedinennogo-korolevstva-postanovlenie-evropejskogo-suda>.

55. *Selmouni v France* : Постановление Европейского суда по правам человека от 28 июля 1999 г., жалоба № 25803/94 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://old.ourcourt.ru/practice/feder17/pr17317.htm>.

56. *Tekin v. Turkey* : Постановление Европейского суда по правам человека от 10 ноября 2005 г., жалоба № 22913/04 [Электронный ресурс]. –

Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ARB;n=275598>.

57. *Tyrer v United Kingdom* : Постановление Европейского суда по правам человека от 25 апреля 1978 г., жалоба № 5856/72 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://european-court.ru/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/tajrer-protiv-soedinennogo-korolevstva-tyrer-v-the-united-kingdom-postanovlenie-evropejskogo-suda>.

58. *Van Der Ven v. Netherlands* : Постановление Европейского суда по правам человека от 4 февраля 2003 г., жалоба № 39339/98 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.lawrussia.ru/texts/legal_760/doc760a672x801.htm.

59. *Yankov v. Bulgaria* : Постановление Европейского суда по правам человека от 13 ноября 2003 г., жалоба № 39084/97 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ARB;n=19991>.

60. *Yuksel V. Turkey* : Постановление Европейского суда по правам человека от 15 февраля 2007 г., жалоба № 57049/00 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ARB;n=5862>.

Літературні джерела

61. Абашидзе А. Х. Нюрнбергский кодекс и дальнейшее международно-правовое регулирование вопросов биоэтики / А. Х. Абашидзе, А. М. Солнцев // Российский ежегодник международного права. – 2006. – СПб., 2007. – С. 122–133.

62. Аборт: матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki>.

63. Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sum.in.ua>.

64. Алексеев С. С. Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 359 с.
65. Андрусяк Т. Г. Історія політичних і правових вчень / Т. Г. Андрусяк, Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 304 с.
66. Андрусяк Т. Г. Теорія держави і права / Т. Г. Андрусяк. – Львів : Фонд «Право для України», 1997. – 198 с.
67. Андрушко П. П. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Алерта ; КНТ ; Центр учб. л-ри, 2009. – 964 с.
68. Анисимов А. Л. Честь, достоинство, деловая репутация: гражданско-правовая защита / А. Л. Ансимова. – М. : Юристь, 1994. – 79 с.
69. Антипова Г. В. Система личных прав человека: конституционно-правовой аспект [Электронный ресурс] / Г. В. Антипова. – Режим доступа : <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=117979>.
70. Антонович М. М. Еволюція поняття прав людини та проблема їх класифікації / М. М. Антонович // Наукові записки. Т. 45. Політичні науки. – 2005. – С. 9–16.
71. Антонович М. М. Еволюція поняття прав людини / М. М. Антонович // Право України. – 2005. – № 12. – С. 16–20.
72. Ареднар А. Деякі філософські аспекти права на життя і смертної кари / А. Ареднар // Право України. – 1995. – № 5/6. – С. 47.
73. Астапенко К. А. Право на жизнь и проблема абортів / К. А. Астапенко // Сборник работ 70-й научной конференции студентов и аспирантов Белорусского государственного университета (г. Минск, 15–18 мая 2013 г.) : в 3 ч. – Минск, 2013. – Ч. 3. – С. 119–121.
74. Бабаджанов И. Х. Жизнь и смерть человека как институционально-правовые категории (теоретико-аксиологический и частно-правовой анализ) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Бабаджанов Исрофил Хусейнович. – Днепропетровск, 2014. – 369 с.

75. Бадалянц Ю. С. Права человека : учеб. пособие / Ю. С. Бадалянц, Д. А. Ягофаров. – М. ; Рязань : Поверенный, 2006. – 519 с.
76. Балязин В. Н. Мудрость тысячелетий. Энциклопедия / В. Н. Балязин – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 254 с.
77. Баскин М. П. Избранные произведения : в 2 т. / Ш. Монтескье ; под общ. ред. М. П. Баскин. – М. : Госполитиздат, 1955. – 799 с.
78. Бахин С. В. О классификации прав человека, провозглашённых в международных соглашениях / С. В. Бахин // Правоведение. – 1991. – № 2. – С. 41–51.
79. Белявский А. В. Защита чести и достоинства в советском гражданском праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.712 / Белявський Александр Борисович. – М., 1966. – 22 с.
80. Берлін І. Дві концепції свободи / І. Берлін // Сучасна політична філософія: антологія / упоряд. Я Кіш ; пер. з англ. – К. : Основи, 1998. – С. 56–113.
81. Беседкина Н. И. Конституционно-правовая защита прав неродившегося ребенка в Российской Федерации : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Беседкина Наталья Ивановна. – М., 2005. – 23 с.
82. Бик Т. Становлення і розвиток концепції прав людини в правовій думці та правових актах держав Європи / Т. Бик // Вісник Львівського національного університету ім. І. Франка : Міжнародні відносини. – 2008. – № 25. – С. 147–155.
83. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Бігун В'ячеслав Степанович. – К., 2004. – 19 с.
84. Блауберг И. В. Системный подход в современной науке / И. В. Блауберг, В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин // Проблемы методологии системного исследования. – М., 1970. – С. 7–48.
85. Бобильов Ю. П. Концепції сучасного природознавства : навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Ю. П. Бобильов. – К. : Центр навч.ї л-ри, 2003. – 242 с.

86. Болібрux Н. Б. Класифікація прав людини за Карелом Васаком / Н. Б. Болібрux // Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід : матер. І наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 квітня 2015 р.) / НУ «Львівська політехніка». – Львів, 2015. – С. 160–163.

87. Большая медицинская энциклопедия : в 30 т. Т. 28 : Экономо – Ящур. / под ред. акад. Б. В. Петровского. – М. : Сов. энцикл., 1986. – 544 с.

88. Большой толковый словарь русского языка / ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.

89. Бортник В. А. Честь і гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони / В. А. Бортник // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2000. – № 4. – С. 146–151.

90. Братасюк М. Г. Природно-правовий підхід у контексті сучасного правничого методологування / М. Г. Братасюк // Публічне право. – 2013. – № 4. – С. 203–210.

91. Бризгалов І. В. Юридична деонтологія: короткий курс лекцій / І. В. Бризгалов. – К. : МАУП, 2003. – 48 с.

92. Буткевич В. Право на життя – основоположне право ЄКПЛ. Становлення та розвиток критеріїв і стандартів його застосування / В. Буткевич // Європейський суд з прав людини. Судова практика / за заг. ред. В. Г. Буткевича. – К. : Ред. журн. «Право України», 2011. – Дод. до журн. «Право України». Вип. 2. Стаття 2 ЄКПЛ «Право на життя» : у 3 кн. – 2011. – Кн. 2. – С. 199–613.

93. Бучківська Л. В. Обмеження свободи особи та її недоторканності під час кримінального провадження: новий кримінально-процесуальний закон з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [Електронний ресурс] / Л. В. Бучківська. – Режим доступу : <http://www.google.com.ua/url?sabv.96952980,d.bGg>.

94. Бущенко А. Тактика запобігання катуванням і представництва жертв катувань у суді : посібник для адвокатів / А. Бущенко. – Х. : Права людини, 2011. – 35 с.

95. Васильєва Н. Г. Право людини на фізичну і психічну цілісність і правове регулювання біомедицини в Європейському Союзі / Н. Г. Васильєва // Проблеми законності. – 2007. – № 92. – С. 153–158.
96. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2004. – 1440 с.
97. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. / А. Б. Венгеров. – М. : Омега-Л, 2005. – 595 с.
98. Витрук Н. В. Рецензия на книгу: «Придворов Н. А. Достоинство личности и социалистическое право» / Н. В. Витрук // Правоведение. – 1978. – № 3. – С. 116–118.
99. Власов А. Проблемы судебной защиты чести, достоинства и деловой репутации / А. Власов. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2000. – 344 с.
100. Гаскарова М. Л. Правовая защита чести и достоинства личности: вопросы теории : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Гаскарова Маргарита Левиновна. – М., 1999. – 151 с.
101. Германенко В. А. Смертна кара як найжорстокіше порушення права на життя [Електронний ресурс] / В. А. Германенко. – Режим доступу : <http://smertnakara.blogspot.com>.
102. Глухарева Л. И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование) : моногр. / Л. И. Глухарева. – М. : Юристъ, 2003. – 303 с.
103. Глушков В. Право людини на легку смерть / В. Глушков // Права людини в Україні : щоріч. 1995. – К., 1997. – С. 32–40.
104. Глушкова С. И. Права человека в России: теория, история, практика : учеб. пособие / С. И. Глушкова. – М. : Права человека, 2003. – 480 с.
105. Гоббс Т. Левіафан : пер. з англ. / Т. Гоббс. – К. : Дух і Літера, 2000. – 606 с.
106. Годфруа Ж. Что такое психология : в 2 т. / Ж. Годфруа. – М. : Мир, 1992. – Т. 2. – 376 с.

107. Головащук А. П. Цивільно-правові аспекти статусу ембріона людини при застосуванні програм допоміжних репродуктивних технологій / А. П. Головащук // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 192–195.

108. Головистикова А. Н. Конституционно-правовая охрана жизни человека в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Головистикова Анастасия Николаевна. – М., 2004. – 233 с.

109. Головченко В. Конституційне право людини на гідність / В. Головченко, О. Пунда // Вісник Конституційного Суду України. – 2003. – № 4. – С. 67–71.

110. Гомьен Д. Европейская конвенция о правах человека и Европейская хартия: право и практика / Д. Гомьен, Д. Харрис, Л. Зваак. – М. : Изд-во МНИМП, 1998. – 600 с.

111. Гора М. А. Момент виникнення та зміст права на життя / М. А. Гора // Вісник Одеського національного університету. Правознавство. – Рік. – Т. 13, вип. 9. – С. 46–54.

112. Горлач І. М. Політологія: наука про політику [Електронний ресурс] / І. М. Горлач, В. Г. Кремень. – К. : Центр учб. л-ри, 2009. – 840 с. – Режим доступу : <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/775/41>.

113. Гришук О. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. Гришук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.

114. Грובה В. П. Щодо визначення змісту категорії «особиста недоторканність» / В. П. Грובה // Форум права. – 2009. – № 2. – С. 97–101.

115. Губин В. Философская антропология : учеб. пособие для вуз. / В. Губин, Е. Некрасова. – М. : ПЭР СЭ ; СПб. : Университет. кн., 2000. – 240 с.

116. Гумбольт В. О пределах государственной деятельности : пер. с нем. / В. Гумбольт. – М. : Социум, Три квадрата, 2003. – 200 с.

117. Гусейханов М. К. Концепции современного естествознания : учеб. / М. К. Гусейханов, О. Р. Раджабов. – М. : Изд.-торг. корпорация «Дашков и К^о», 2007. – 540 с.

118. Демиденко Г. Г. История политических и правовых учений. Хрестоматия для юридических вузов и факультетов / Г. Г. Демиденко. – Харьков : Факт, 1999. – 451 с.

119. Дмитриев Ю. Конституционное право человека и гражданина на осуществление эвтаназии в России / Ю. Дмитриев // Право и жизнь. – 2000. – № 24. – С. 127–130.

120. Дмитриев Ю. А. Право человека в Российской Федерации на осуществление эвтаназии / Ю. А. Дмитриев, Е. В. Шленева // Государство и право. – 2000. – № 11. – С. 52–59.

121. Дмитриев Ю. А. Право человека на достойную жизнь как конституционная категория / Ю. А. Дмитриев // Конституционный строй России. – 1996. – № 3. – С. 54–62.

122. Добрянський С. П. Актуальні проблеми загальної теорії прав людини / С. П. Добрянський. – Львів : Астрон, 2006. – 120 с.

123. Домбровська О. В. Конституційне право на життя людини і громадянина та забезпечення його реалізації органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. В. Домбровська. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 19 с.

124. Донченко О. П. Свобода як категорія права (герменевтичний аспект) / О. П. Донченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2009. – № 50. – С. 45–50.

125. Дубина Н. А. Становлення і розвиток ідей права і свобод людини в Україні / О. В. Турута, Н. А. Дубина // Право і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 21–27.

126. Ерошенко А. А. Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности / А. А. Ерошенко // Советское государство и право. – 1980. – № 10. – С. 135–142.

127. Ершов Ю. Л. Принцип свободы договора и его реализация в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Ю. Л. Ершов. – Екатеринбург, 2001. – 166 с.

128. Єленкова М. О. Генезис прав людини в історії політико-правової думки [Електронний ресурс] / М. О. Єленкова. – Режим доступу : <http://www.google.com.ua/urlбсGm3FAA>.

129. Жданенко С. Б. Правовий захист честі й гідності: історія та сучасність / С. Б. Жданенко // Вісник Нац. техн. ун-ту «ХПІ» : зб. наук. пр. Темат. вип. : Філософія. – Ха. : НТУ «ХПІ», 2012. – № 43 (949). – С. 39–46.

130. Жеребкін В. Є. Логіка [Електронний ресурс] / В. Є. Жеребкін. – К. : Знання, 1998. – 256 с. – Режим доступу : http://libfree.com/178770663_logikarodil_ponyat.html.

131. Зайцев Е. Р. Коллективные формы реализации и защиты прав граждан : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Е. Р. Зайцев. – М., 1993. – 18 с.

132. Зайцева А. М. Жизнь человека как объект конституционно-правового регулирования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / А. М. Зайцева. – М., 2008. – 28 с.

133. Зайчук О. В. Теорія держави і права / О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

134. Запрет пыток, бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания в рамках Европейской конвенции о защите прав человека (Статья 3) [Електронний ресурс] / Ш. Льюис-Энтони, К. Китчинг, В. Вандова та ін. – Режим доступу: http://www.echr.ru/documents/manuals/Article03/Article%203%20Manual%20in%20Russian_FINAL_30March09.pdf.

135. Исмаилов Б. И. Международные стандарты в области личных прав и свобод человека и национальное законодательство Республики Узбекистан : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Бахадыр Исламович Исмаилов. – Тюмень, 2007. – 344 с.

136. Іванник Д. О. Зміст права на особисту недоторканність фізичних осіб в Україні [Елетронний ресурс] / Д. О. Іванник. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/10_NPE_2009/Pravo/44448.doc.htm.

137. Йорыш А. И. Правовые и этические проблемы клонирования человека / А. И. Йорыш // Государство и право. – 1998. – № 11. – С. 87–93.
138. Кальман О. Г. Проблеми кримінально-виконавчого права : [навч. посіб.] / [О. Г. Кальман, С. С. Мірошніченко, О. М. Подільчак та ін.] ; за ред. О. Г. Кальман ; Нац. акад. прокуратури України. – Чернігів : Десна, 2012. – 335 с.
139. Кальченко Н. В. Право человека и гражданина на жизнь и его гарантии в Российской Федерации : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.02 / Наталья Викторовна Кальченко. – Волгоград, 1995. – 193 с.
140. Капинус О. С. Эвтаназия в свете права на жизнь : моногр. / О. С. Капинус. – М. : Изд. дом «Камерон», 2006. – 479 с.
141. Капицын В. Сложности научной классификации прав человека / В. Капицын // Вестник Московского городского педагогического университета. Сер. Философские науки. – 2014. – № 3. – С. 43–50.
142. Капицын В. М. История, теория и защита прав человека : учеб. / В. М. Капицын. – М. : Москов. ун-т потребительской кооперации, 2003. – 260 с.
143. Категов А. С. Механизм применения права и правовая система России (теоретико-методологический анализ) : дис. ...д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Категов Александр Сергеевич. – СПб., 2002. – 455 с.
144. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
145. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований / Д. А. Керимов. – М. : Мысль, 1986. – 332 с.
146. Кириченко Ю. В. Класифікація прав і свобод людини і громадянина за конституцією України: теоретичні та практичні аспекти / Ю. В. Кириченко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Право. – 2014. – Вип. 21. – С. 26–32.
147. Ківалов С. Статути Великого князівства Литовського : у 3 т. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса, 2002. – 464 с.

148. Клеандров М. И. Кандидатская диссертация юриста: выбор и разработка темы / М. И. Клеандров. – М. : Ин-т гос. и права РАН, 2007. – 241 с.
149. Книга Правил Святых апостол, святых соборов Вселенских и Поместных, и святых отец. – Репринт с изд. 1893. – М. : Изд. Свято-Троицкой Сергиевой лавры, 1992. – 408 с.
150. Ковінько Д. В. Історія ідей та основні етапи розвитку прав людини / Д. В. Ковінько // Адміністративне право і процес. – 2012. – № 2. – С. 109–115.
151. Ковшик А. О. Покоління прав людини: поняття та загальна характеристика [Електронний ресурс] / А. О. Ковшик. – Режим доступу : <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/3694>.
152. Коган А. Понятие «Здоровье» (опыт системного анализа, часть I) / А. Коган // Вестник Дома Учёных Хайфы. – 2009. – Т. XVIII. – С. 117–132.
153. Козак В. Задержание преступника и крайняя необходимость / В. Козак // Сов. юстиция. – 1982. – № 4. – С. 12–13.
154. Козинець О. Г. Історія розвитку інституту прав людини в новий час / О. Г. Козинець // Сборник научных трудов SWorld. – Иваново : МАРКОВА АД, 2014. – Вып. 2, т. 30. – С. 12–16.
155. Козлов В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права / В. А. Козлов. – Ленинград : Изд-во ГЛЮ, 1989. – 116 с.
156. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні / А. М. Колодій, А. Ю. Олійник. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 332 с.
157. Конституція України: офіційний текст: коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина : навч. посіб. / авт.-упоряд. М. І. Хавронюк. – К. : Парлам. вид-во, 1999. – 544 с.
158. Копейчиков В. В. О предмете юридической науки и науки общей теории государства и права / В. В. Копейчиков // Актуальные проблемы теории социалистического государства и права / В. В. Копейчиков. – М., 1974. – С. 37–43.
159. Корельский В. М. Теория государства и права : учеб. для вуз. / под ред. проф. В. М. Корельского и проф. В. Д. Перевалова. – М. : НОРМА–ИНФРА-М, 2000. – 616 с.

160. Корженко В. Філософія виховання: зміна орієнтацій : моногр. / В. Корженко. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
161. Косак В. М. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / В. М. Косак. – К. : Істина, 2004. – 976 с.
162. Кочеткова В. И. Палеоневрология / В. И. Кочеткова ; под ред. В. П. Якимова. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1973. – 244 с.
163. Красавчикова Л. О. Понятие и система личных, не связанных с имуществом права граждан (физических лиц) в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / Красавчикова Лариса Октябрьевна. – Екатеринбург, 1994. – 435 с.
164. Красиков А. Н. Уголовно-правовая охрана прав и свобод человека в России / А. Н. Красиков. – Саратов : Полиграфист, 1996. – 211 с.
165. Кримінальне право України: Загальна частина : підруч. / [М. І. Бажанов, Ю. В. Баулін, В. І. Борисов та ін.] ; за ред. проф. М. І. Бажанова, В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.
166. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень : навч. посіб. / О. В. Крушельницька. – К. : Кондор, 2006. – 206 с.
167. Крылова Н. Эвтаназия: уголовно-правовой аспект / Н. Крылова // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 2002. – № 2. – С. 17–37.
168. Кузьменко Я. П. Генезис «права на життя» в політико-правовій думці стародавнього світу / Я. П. Кузьменко // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 4. – С. 15–19.
169. Куницын А. П. Право естественное. Кн. 1. Чистое право / А. П. Куницын. – СПб. : Тип. Иос. Иоаннесова, 1818. – 75 с.
170. Лаврецький Р. В. Честь і гідність як складові моральної культури працівника ДСНС [Електронний ресурс] / Р. В. Лаврецький. – Режим доступу : ubgd.lviv.ua/La202013_2_11.pdf.
171. Лавриненко В. Н. Концепции современного естествознания / В. Н. Лавриненко, В. П. Ратников, Т. В. Баранов. – М. : Юнити-Дана, 2002. – 303 с.

172. Лазур В. Я. Щодо класифікації прав і свобод людини / В. Я. Лазур // Форум права. – 2001. – № 1. – С. 565–569.
173. Лазур Я. В. Розвиток прав і свобод громадян у період античності / Я. В. Лазур // Публічне право. – 2011. – № 3. – С. 245–252.
174. Левіщев Я. Значення права на свободу та особисту недоторканність: загальнотеоретичний аналіз [Електронний ресурс] / Я. Левіщев. – Режим доступу : <https://www.academia.edu/6285080B296>.
175. Линик Л. Н. Правовое понятие жизни / Л. Н. Линик // Право и жизнь : независимый научно-популярный журнал. – М., 1994. – № 4. – С. 56–64.
176. Литвиненко І. Л. Генезис прав людини в історії політико-правової думки світу та України / І. Л. Литвиненко // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2004. – № 1/2. – С. 7–13.
177. Литвиненко І. Л. До питання класифікації конституційних прав та свобод людини та громадянина / І. Л. Литвиненко // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2. – С. 55–63.
178. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека. Харьковская правозащитная группа / И. Ю. Лищина. – Харьков : Фолио, 2001. – 112 с.
179. Ліщина І. Міжнародні механізми захисту прав людини [Електронний ресурс] / І. Ліщина. – Режим доступу : <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/lischyna.htm>.
180. Лопатенков Г. Я. Права пациента. Практические рекомендации / Г. Я. Лопатенков. – СПб. : БХВ – Петербург, 2005. – 160 с.
181. Лукашева Е. А. Права человека : учеб. / Е. А. Лукашева. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2011. – 560 с.
182. Лукашева Е. А. Социальное государство и защита прав граждан в условиях рыночных отношений / Е. А. Лукашева // Социальное государство и защита прав человека. – М., 1994. – С. 5–21.
183. Лукич Р. Методология права / Р. Лукич ; пер. с сербско-хорв. В. М. Кулистикова. – М. : Прогресс, 1981. – 304 с.

184. Луковская Д. И. Классификация прав и свобод человека и гражданина / Д. И. Луковская // История государства и права. – 2007. – № 15. – С. 2–4.
185. Лупарев Г. П. Правовое положение личности в зарубежных странах : учеб. пособие / Г. П. Лупарев. – Алматы : Адilet, 2001. – 216 с.
186. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Луць Людмила Андріївна. – Львів, 2004. – 448 с.
187. Магновський І. Конституційно-правовий статус особи (її громадянські права і свободи) / І. Магновський // Право України. – 2002. – № 7. – С. 18–22.
188. Малая советская энциклопедия : в 10 т. Т. 3 : Горняцкий – Илосос. – М. : Большая сов. энцикл., 1959. – 1274 с.
189. Малеина М. Н. О праве на жизнь / М. Н. Малеина // Государство и право. – 1992. – № 2. – С. 50–59.
190. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита / М. Н. Малеина. – М. : МЗ Пресс, 2000. – 244 с.
191. Малиновский А. Имеет ли человек право на смерть? / А. Малиновский // Российская юстиция. – 2002. – № 8. – С. 54–56.
192. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Л. В. Малюга. – К., 2004. – 20 с.
193. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Малюга Людмила Василівна ; Ін-тут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2004. – 202 с.
194. Манжун І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі / І. В. Манжун // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2012. – № 11. – С. 11–17.
195. Матузов М. И. Личность. Права. Демократия. Теоретические проблемы субъективного права / М. И. Матузов. – Саратов : Изд. Саратов. ун-та, 1972. – 290 с.

196. Матузов Н. И. Право на жизнь в свете российских и международных стандартов / М. И. Матузов // Правоведение. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1998. – № 1. – С. 198–212.
197. Мацегорін О. І. Цивільно-правова природа права на життя / О. І. Мацегорін // Часопис Київського університету права. – 2008. – № 1. – С. 101–105.
198. Миронова Г. Етичні засади права людини на життя / Г. Миронова // Право України. – 2005. – № 9. – С. 19–21.
199. Михальов В. О. Класифікація і нормативне закріплення біологічних прав людини / В. О. Михальов // Актуальні проблеми держави і права. – 2004. – Вип. 22. – С. 243–244.
200. Мишин А. А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : учеб. / А. А. Мишин. – Изд. 5, перераб. и доп. – М. : Белые альвы, 1996. – 400 с.
201. Мікуліна М. М. Право на життя як складові приватності фізичної особи / М. М. Мікуліна // Часопис Національного університету «Острозька академія». Сер. «Право». – 2013. – № 1 (7). – С. 1–14.
202. Мірошниченко О. А. Право людини на життя (теорія та практика міжнародного співробітництва) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 / Мірошниченко Ольга Анатоліївна ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2005. – 18 с.
203. Монтескье Ш. Л. О духе законов // Избранные произведения : пер. с фр. / Ш. Л. Монтескье. – М. : Госплитиздат, 1955. – С. 155–733.
204. Мороз І. В. Словник-довідник з біології / І. В. Мороз, Л. І. Мороз ; ред. К. М. Ситник. – К. : Генеза, 2001. – 414 с.
205. Мушак Н. Б. Концептуальні підходи до класифікації прав людини в умовах глобалізаційних процесів / Н. Б. Мушак // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 2. – С. 298–301.

206. Невинский В. В. Достоинство человека: от философско-правовой идеи к конституционному принципу современного государства / В. В. Невинский // Государство и право. – 1999. – № 10. – С. 120–121.

207. Недибалюк В. Д. Особливості механізму реалізації права людини на повагу до її гідності / В. Д. Недибалюк // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 3. – С. 131–135.

208. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений : учеб. для вуз. / В. С. Нерсесянц. – Изд. 2, стер. – М., 1999. – 368 с.

209. Нерсесянц В. С. Философия права : учеб. для вуз. / В. С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2005. – 656 с.

210. Нерсесянц П. М. Права человека в истории политической и правовой мысли (от древности до декларации 1789 г.) / П. М. Нерсесянц // Права человека в истории человечества и в современном мире : матер. конф., 1988 г. / отв. ред. Е. А. Лукашева. – М. : АН СССР. Ин-т гос-ва и права, 1989. – 147 с.

211. Никифорова М. А. Гражданские права и свободы в США: судебная доктрина и практика / М. А. Никифорова. – М. : Наука, 1991. – 96 с.

212. Никонов В. А. Уголовно-правовая характеристика института задержания / В. А. Никонов // Уголовно-правовые и криминологические меры предупреждения преступлений. – Омск : Науч.-исслед. и ред.-издат. отд., 1986. – С. 60–68.

213. Новак-Каляєва Л. М. Джерела формування концепції прав людини в процесах європейського державотворення [Електронний ресурс] / Л. М. Новак-Каляєва // Демократичне врядування. – 2012. – № 9. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/DeVr_2012_9_5.pdf.

214. Новый тлумачний словник української мови у трьох томах / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. – Вид. 2, випр. – К. : Аконті, 2003. – Т. 1: А – К. – 926 с.

215. Овадюк Г. Понятие неприкосновенности личности и его конституционно-правовая характеристика [Электронный ресурс] / Г. Овадюк. – Режим доступа : http://www.law-n-life.ru/arch/94_Ovadjuk.doc.

216. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов ; под ред. Н. Ю. Шведовой. – М. : Рус. яз., 1991. – 847 с.

217. Олійник В. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність: поняття та характерні риси [Електронний ресурс] / В. Олійник. – Режим доступу : http://www.uapravo.com/hro/text.php?lan=rus&id=1690&id_book=0&id_parent=0&id_vid_res=2.

218. Олійник А. Ю. Захист конституційного права на повагу до гідності / А. Ю. Олійник // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. – 2002. – № 4. – С. 69–75.

219. Ольховик Л. А. Право на життя / Л. А. Ольховик // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / Одес. держ. юрид. акад. ; відп. ред. Л. І. Кормич. – Одеса : Юрид. літ., 2003. – Вип. 17. – С. 160–167.

220. Омельчук Л. В. Перспективи запровадження смертної кари в Україні / Л. В. Омельчук, О. О. Бурлачук // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. – № 6. – С. 250–253.

221. Опалева А. А. Институт личной неприкосновенности (Теоретико-правовые проблемы) : моногр. / А. А. Опалева. – М. : Акад. управл. МВД России, 2008. – 482 с.

222. Орленко В. Еволюція прав і свобод людини / В. Орленко, Л. Орленко // Вісник КНТЕУ. – 2011. – № 3. – С. 89–100.

223. Орлов Р. В. Право на свободу и личную неприкосновенность как конституционная гарантия от незаконных и необоснованных арестов граждан / Р. В. Орлов // Академический юридический журнал. – 2008. – № 33. – С. 49–51.

224. Осядла М. В. Аксіологічний вимір категорії «свобода в праві» / М. В. Осядла // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2013. – № 61. – С. 51–57.

225. Павленко Т. А. Теоретичні аспекти визначення поняття права людини на життя [Електронний ресурс] / Т. А. Павленко, В. М. Трубников. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/3794/1/69-72.pdf>

226. Павлова В. Н. Жизнь / В. Н. Павлова // Краткая медицинская энциклопедия. – М. : Сов. энцикл., 1989. – Т. 1. – С. 467–468.

227. Падафет Ю. Г. Гідність людини як ключова державноуправлінська цінність / Ю. Г. Падафет // Теорія та практика державного управління. – 2014. – Вип. 2. – С. 29–35.

228. Паньків О. М. Право людини на розпорядження життям: деякі аспекти / О. М. Паньків, Ю. І. Петровський // Медичне право України: проблеми становлення та розвитку : матер. І Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 19–20 квітня 2007 р.). – Львів, 2007. – С. 210–215.

229. Папаян Р. А. Христианские корни современного права / Р. А. Папаян. – М. : Изд-во Норма, 2002. – 416 с.

230. Пеньковська Г. В. Поняття, класифікація та охорона прав людини / Г. В. Пеньковська // Правова держава. – 2013. – № 16. – С. 158–163.

231. Перевозчикова Е. В. Конституционное право человека на жизнь и репродуктивные права человека : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова – Ленина. – Казань, 2006. – 26 с.

232. Петришин О. В. Конституція України. Науково-практичний коментар [Електронний ресурс] / О. В. Петришин. – Режим доступу : <http://uport.inf.ua/konstitutsiya-ukrajini-naukovo-praktichniy.html>.

233. Підгородинський В. Поняття честі та гідності особи / В. Підгородинський // Вісник прокуратури. – 2009. – № 10. – С. 88–94.

234. Погорілко В. Ф. Конституційне право України / В. Ф. Погорілко. – К. : Наук. думка, 2002. – 732 с.

235. Погорілко В. Ф. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики / В. Ф. Погорілко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 354 с.

236. Погребняк С. П. Негативна і позитивна свобода в умовах демократичної соціальної правової держави / С. П. Погребняк // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Юридические науки». – 2008. – Т. 21 (60), № 2. – С. 67–73.

237. Пожар М. О. Генезис права на особисту недоторканність в історії політико-правової думки / М. О. Пожар // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 68. – С. 145–152.

238. Пожар М. О. Сутність та зміст особистої недоторканності як суб'єктивного права громадян / М. О. Пожар // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 64. – С. 137–145.

239. Пожарова Л. А. Гарантии охраны достоинства личности в условиях реформирования современного российского общества и государства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Пожарова Любовь Анатольевна ; Белгород. гос. нац. исслед. ун-т. – Белгород, 2014. – 171 с.

240. Попов А. Н. Обстоятельства, исключющие преступность деяния / А. Н. Попов ; под ред. Б. В. Волженкин. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. юрид. ин-та Генпрокуратуры РФ, 1998. – 40 с.

241. Порошук С. Д. Право людини на життя як об'єкт нормативно-правового регулювання: сучасний стан, проблеми в Україні / С. Д. Порошук, О. В. Онуфрієнко // Вісник Луганського інституту внутрішніх справ МВС України. – Луганськ : Ін-т внутр. справ МВС України, 1998. – Вип. 2. – С. 3–6.

242. Право на жизнь, запрет пыток и бесчеловечного или унижающего достоинство обращения или наказания: европейские стандарты, российское законодательство и правоприменительная практика / под общ. ред. С. И. Беляева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2005. – 244 с.

243. Правознавство : підруч. / А. І. Берлач, Д. О. Карпенко, В. С. Ковальський та ін. ; [за ред. В. В. Копейчикова, А. М. Колодія]. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 752 с.

244. Прангишвили И. В. Системный подход и общесистемные закономерности / И. В. Прангишвили. – М. : Синтег, 2000. – 528 с.

245. Придворов Н. А. Общая и специальная гражданско-правовая защита чести и достоинства граждан : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.712 / Н. А. Придворов ; Харьков. юрид. ин-т. – Харьков, 1967. – 21 с.

246. Придворов Н. А. Достоинство личности и социалистическое право / Н. А. Придворов. – М. : Юрид. лит., 1977. – 136 с.

247. Пронина М. Г. Защита чести и достоинства граждан / М. Г. Пронина, А. Н. Романович. – Минск : Беларусь, 1976. – 71 с.

248. Пунда О. О. Право на життя / О. О. Пунда // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2. – С. 58–64.

249. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини : моногр. / О. О. Пунда. – Хмельницький ; К. : Вид-во Сергія Пантюка, 2005. – 436 с.

250. Пустовіт Ж. М. Актуальні проблеми прав і свобод людини і громадянина в Україні : навч. посіб. / Ж. М. Пустовіт. – К. : КНТ, 2009. – 232 с.

251. Пуховська А. С. Права людини в контексті правової антропології / А. С. Пуховська // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2014. – № 9. – С. 109–115.

252. Рабінович М. П. Права людини і громадянина / М. П. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.

253. Рабінович П. М. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістовна класифікація / П. М. Рабінович // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 10–16.

254. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави / П. М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.

255. Рабінович П. М. Право людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень) / П. М. Рабінович. – Х. : Право, 1997. – 64 с.

256. Рафіева Л. К. Гражданско-правовая защита чести и достоинства личности в СССР : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.712 / Л. К. Рафіева ; Ленинград. гос. ун-т им. А. А. Жданова. – Ленинград, 1966. – 23 с.

257. Рафіева Л. К. Честь и достоинство как правовые категории / Л. К. Рафіева // Правоведение. – 1966. – № 2. – С. 57–64.

258. Речицкий В. Символическая реальность и право / В. Речицкий. – Львов : ВНТЛ-Классика, 2007. – 730 с.

259. Рогова О. Г. Право на життя в системі прав людини : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О. Г. Рогова ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 20 с.

260. Рогова О. Г. Про час виникнення права людини на життя: загальнотеоретичний аналіз / О. Г. Рогова // Вісник Академії правових наук України. – 2005. – № 4 (43). – С. 198–206.

261. Романовский Г. Б. Гносеология права на жизнь : моногр. / Г. Б. Романовский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003. – 368 с.

262. Романовский Г. Б. Право на жизнь: юридическая норма и доктрина / Г. Б. Романовский // Університетські наукові записки. – 2006. – № 2. – С. 75–79.

263. Ромовская З. В. Личные неимущественные права граждан СССР (понятие, виды, классификация, содержание и гражданско-правовая защита) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.712 / Ромовська Зорислава Васильевна. – Киев, 1968. – 292 с.

264. Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина. Академічний курс : підруч. / З. Ромовська. – К. : Атака, 2005. – 560 с.

265. Ростовщиков И. В. Права личности в России: их обеспечение и защита органами внутренних дел / И. В. Ростовщиков. – Волгоград : Изд-во ВЮИ МВД России, 1997. – 190 с.

266. Рудинский Ф. М. Гражданские права человека: общетеоретические вопросы / Ф. М. Рудинский // Право и жизнь. – 2000. – № 31. – С. 70–78.

267. Саблин Д. А. Права человека : учеб. пособие / Д. А. Саблин. – Оренбург : ОГУ, 2004. – 166 с.

268. Салагай О. О. Правовые подходы Совета Европы к регулированию вопросов прерывания беременности / О. О. Салагай // Российская юстиция. – 2012. – № 12. – С. 21–24.

269. Сгречча Э. Биоэтика / Э. Сгречча, В. Тамбоне. – М. : Библейско-богословский институт св. апостола Андрея, 2002. – 420 с.

270. Сегеда С. Антропологія : навч. посіб. / С. Сегеда. – К. : Либідь, 2001. – 336 с.

271. Селихова О. Г. Конституционно-правовые проблемы осуществления права индивидов на свободу и личную неприкосновенность : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / О. Г. Селихова ; Урал. юрид. ин-т МВД России. – Екатеринбург, 2002. – 23 с.

272. Сенюта І. Я. Медичне право: право людини на охорону здоров'я : моногр. / І. Я. Сенюта. – Львів : Астролябія, 2007. – 224 с.

273. Сенюта І. Я. Право людини на особисту недоторканність у контексті надання медичної допомоги [Електронний ресурс] / І. Я. Сенюта. – Режим доступу : <http://www.google.com.ua/urltSGsao1eYusQsY1XfA>.

274. Сивец С. М. Конституционные основы прав человека на жизнь: теория и практика : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / С. М. Сивец ; Беларус. гос. ун-т. – Минск, 1999. – 184 с.

275. Сімонович Д. В. Європейські стандарти дотримання прав людини у досудових стадія кримінального процесу України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Д. В. Сімонович. – Х., 2011. – 20 с.

276. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
277. Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови : у 3 т. / О. Сліпушко, В. Яременко. – К. : Аконіт, 2005. – Т. 3. – 864 с.
278. Сліпченко С. О. Огляд теоретичних підходів до розуміння абсолютного права / С. О. Сліпченко // Право та інноваційне суспільство. – 2014. – № 2. – С. 67–76.
279. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л. О. Пустовіт [та ін.]. – К. : Довіра : УНВЦ «Рідна мова», 2000. – 1017 с.
280. Соколов В. В. Антологія світової філософії / В. В. Соколов. – М., 1969. – Т. 1, ч. 1. – 936 с.
281. Соловйов А. В. Право людини на життя: цивільно-правові аспекти : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. В. Соловйов. – Львів, 2004. – 19 с.
282. Старко О. Поняття та зміст права на життя / О. Старко // Історико-правовий часопис. – 2013. – № 1. – С. 55–59.
283. Старовойтова О. Э. Основы правовой соматологии / О. Э. Старовойтова. – СПб. : Фонд «Университет», 2006. – 416 с.
284. Стефанчук Р. О. До питання про поняття та зміст права на гідність та честь / Р. О. Стефанчук // Правова держава. – 2004. – Вип. 15. – С. 229–239.
285. Стефанчук Р. О. Захист честі, гідності та репутації в цивільному праві України / Р. О. Стефанчук. – К. : Наук. світ, 2001. – 306 с.
286. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : моногр. / Р. О. Стефанчук. – К. : КНТ, 2007. – 626 с.
287. Стремоухов А. В. Основания классификации прав и свобод человека / А. В. Стремоухов // Ленинградский юридический журнал. – 2012. – № 1. – С. 7–17.

288. Стремоухов А. В. Человек и его правовая защита. Теоретические проблемы / А. В. Стремоухов. – СПб. : Изд-во СПбГУП, 1996. – 375 с.
289. Супрун О. В. Права людини нового покоління / О. В. Супрун // Молодіжний науковий вісник Української академії банківської справи Національного банку України. – 2013. – № 1 (4). – С. 57–59.
290. Сухонос В. В. Теорія держави і права : навч. посіб. / В. В. Сухонос. – Суми : ВТД Університетська книга, 2005. – 536 с.
291. Сырых В. Логические основания общей теории права : в 2 т. / В. М. Сырых. – М. : Юрид. Дом «Юстицинформ», 2000. – Т. 1. Элементарный состав. – 528 с.
292. Сырых В. М. Метод правовой науки: основные элементы и структура / В. М. Сырых. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
293. Таракин П. П. Правовые и этические проблемы эвтаназии / П. П. Таракин // Проблемы рациональности в современной науке : тезисы докладов аспирантов. – М. : ГНЦ РФ ИМБП РАН, 2004. – С. 15–27.
294. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа) / Н. Н. Тарасов // Правоведение. – 2001. – № 1. – С. 31–50.
295. Тищик Б. Й. Історія держави і права країн Стародавнього світу : навч. посіб. / Б. Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
296. Ткачевский Ю. М. Задержание преступника / Ю. М. Ткачевский // Советское уголовное право. Общая часть / под ред. Г. А. Куринова, Ю. М. Ткачевского. – М., 1981. – С. 224–230.
297. Ткаченко В. И. Обстоятельства, исключющие преступность деяния / В. И. Ткаченко // Уголовное право Российской Федерации. Общая часть / под ред. Б. В. Здравомыслова. – М., 1996. – С. 300–337.
298. Тлумачний словник української мови: 14000 реєстрових слів і словосполучень / [уклад. : Т. В. Ковальова, Л. П. Коврига]. – Х. : Синтекс, 2002. – 672 с.

299. Тодика Ю. М. Конституційне право України : підруч. / за ред. Ю. М. Тодики, В. С. Журавського. – К. : Ін Юре, 2002. – 544 с.

300. Толковый словарь русского языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.vedu.ru/expdic>.

301. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн [Електронний ресурс] / Г. І. Трофанчук. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1628041456547/pravo/zakoni_tsarya_hammurapi.

302. Українська Радянська Енциклопедія : в 12 т. Т. 3. Гердан – Електрографія / ред. кол. : М. П. Бажан (голов. ред.) та ін. – [Б. м.] : УРЕ, 1979. – 551 с.

303. Ушакова М. О. Поняття та види особистих прав людини: теоретичний аспект [Електронний ресурс] / М. О. Ушакова. – Режим доступу : <http://www.stationline.org.ua/pravo/76/11995-ponyattya-ta-vidi-osobistix-prav-lyudini-teoretichnij-aspekt.html>.

304. Философская энциклопедия / гл. ред. Ф. В. Константинов. – М. : Сов. энцикл., 1962. – Т. 2. – 649 с.

305. Философский словарь / за ред. В. А. Богута. – М. : Мысль, 1991. – 590 с.

306. Философский энциклопедический словарь / ред. кол. С. С. Аверинцев и др. – М. : Сов. энцикл., 1989. – 814 с.

307. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [О. Г. Данильяк, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін.] ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2009. – 208 с.

308. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посіб. / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; [за заг. ред. П. М. Рабіновича]. – Львів : Юрид. фак. Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – 332 с.

309. Флейшиц Е. А. Личные права граждан в гражданском праве Союза ССР и капиталистических стран. Учёные труды Всесоюзного

института юридических наук НКЮ СССР. – М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. – Вып. VI. – 207 с.

310. Фомиченко Т. М. Конституционно-правовые проблемы обеспечения в Российской Федерации права на жизнь в свете правовых стандартов Совета Европы : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Т. М. Фомиченко ; Моск. гос. соц. ун-т. – М., 2004. – 26 с.

311. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. / О. Ф. Фрицький. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 512 с.

312. Храмцов О. М. Честь та гідність особи як об'єкт кримінально-правової охорони / О. М. Храмцов // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2004. – Вип. 25. – С. 186–191.

313. Цалін С. Д. Принцип свободи волі в історії соціальної філософії та філософії права / С. Д. Цалін. – Х. : Основа, 1998. – 329 с.

314. Церковна А. О. Гідність і честь у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. О. Церковна. – К., 2003. – 20 с.

315. Чеботарева В. П. Право на жизнь и его обеспечение в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Чеботарева Вероника Петровна. – М., 2008. – 227 с.

316. Черданцев А. Ф. Теория государства и права : учеб. для вуз. / А. Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 1999. – 432 с.

317. Чиркін В. Є. Сравнительное конституционное право / В. Є. Чиркін, А. Ю. Юдин. – М. : Норма-Инфра М, 1996. – 689 с.

318. Чудаков Ф. Конституционное право США. Основные институты / Ф. Чудаков. – Минск : Тесей, 1999. – 190 с.

319. Шавцова А.В. Право прав человека : ответы на экзаменац. вопр. / А. В. Шавцова. – 3-е изд., перераб. и доп. – Минск : Тетра-Системс, 2011. – 256 с.

320. Шемчушенко Ю. С. Великий енциклопедичний юридичний словник / Ю. С. Шемшученко. – К. : Юрид. думка, 2007. – 992 с.

321. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – Тула : Автограф, 2001. – 720 с.
322. Шляхтун П. П. Конституційне право України / П. П. Шляхтун. – К. : Освіта України, КНТ, 2008. – 592 с.
323. Шумак І. О. Громадянські права і свободи людини за Конституцією України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 «Конституційне право» / І. О. Шумак ; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 16 с.
324. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 1999. – Т. 2 : Д – Й. – 744 с.
325. Якубенко В. М. Принципи соціальної держави: стан і перспективи їх реалізації в Україні : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / В. М. Якубенко. – К, 2005. – 21 с.
326. Biggers J. D. Arbitrary partitions of prenatal life / J. D. Biggers // Human Reproduction. – 1990. – № 5: 1-3. – P. 1–6.
327. Congregation for the Doctrine of the Faith. Instruction on Respect for Human Life in Its Origins and on the Dignity of Procreation “Donum Vitae” (22 February 1987) // Acta Apostolicae Sedis. – 1988. – № 80. – P. 70–102.
328. Dawson K. Fertilization and moral status: a scientific perspective / K. Dawson // Embryo experimentation. – Cambridge, 1990. – P. 43–52.
329. Goldenring J. M. The brain-life theory: towards a consistent biological definition of humaneness / J. M. Goldenring // Journal of Medical Ethics. – 1985. – Vol. 11. – P. 198–204.
330. Klein D. A Theory for the Application of the Customary International Law of Human Rights by Domestic Courts / D. Klein // Yale J. Int'l L. – 1988. – Vol. 13. – P. 354.
331. Malherbe J.F. L'embryon est-il une personne? / J. F. Malherbe // Lumiere et Vie. – 1985. – № 172. – P. 19–31.

332. McLaren A. Prelude to Embryogenesis. The Ciba Foundation. Human Embryo Research: Yes or No? / A. McLaren. – London : Tavistock Publ., 1986. – 210 p.
333. Mori M. Aborto e morale / M. Mori. – Milano : Il Saggiatore, 1996. – 126 p.
334. Raes J. A propos de l'avortement / J. A. Raes. – Roma : La Revue Nouvelle, 1971. – 90 p.
335. Right to Life [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.righttolife.com.au/euthanasia.aspx>.
336. Ruff W. Individuality und Personalitat in embryonaten Werden. Die Frage nach dem Zeitpunkt der Geistbeseelung / W. Ruff // Theologie und Philosophie. – 1970. – № 45. – S. 25–49.
337. Serra A. Il neoconcepito alla luce degli attuali sviluppi della genetica umana / A. Serra // L'aborto. Riflessioni di studiosi cattolici / ed. F. Fiori, E. Sgreccia e altri. – Milano, 1975. – P. 115–148.
338. Shorter Oxford English Dictionary / W. Trumble, M. Brown. – New York : Oxford University Press, 2007. – 3793 p.
339. Sutton A. Ten years after the Warnock Report: is the human neo-conceptus a person? / A. Sutton // Medicinae Morale. – 1994. – № 3. – P. 475–490.
340. Uhler O. M. The Geneva Conventions of 12 August 1949: commentary [Electronic resource] / O. M. Uhler, J. S. Pictet. – Geneva : International Committee of the Red Cross, 1958. – XXVIII. – 660 p. – Mode of access : <http://www.icrc.org/ihl.nsf/COM/380-600032?openDocument>.
341. Vasak K. Les problemes specifiques de la mise en oeuvre des droits economiques sociaux de l'homme / K. Vasak // Universite catholique de Centre d'etudes europeennes. Vers une protection effective des droits economiques et sociaux. Deuxieme colloque de Departement des droits de l'homme. – Louvain, Vander, 1973. – P. 11–34.

342. Waller L. Report of the embryos produced by in vitro fertilization [Electronic resource] / L. Waller // Committee to consider the social, ethical and legal issues arising from in vitro fertilization. – Melbourne, 1984. – Mode of access : <http://www.parliament.vic.gov.au/papers/govpub/VPARL1982-85No168.pdf>.

343. Zatti M. La prospettiva del biologo. Statute biologico del l'embrione / M. Zatti // Procreazione artificiale ed interventi nella genetica umana. – Padova, 1987. – 205 p.